

BETEKINTŐ

2015/4. szám

TARTALOMJEGYZÉK

Gellért Ádám – Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus

Simon István: Ki tudja, mit hoz a múlt...?

Az 1945 és 1948 közötti demokrácia-kísérlet kisiklásának néhány (társadalomlélektani) háttérmozzanataról

Vukman Péter: Megfigyelés, beszerzés, koncepciós perek

Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955) I. rész. Származás, társadalmi háttér, emigráció

Palasik Mária: A Judittá változott János, avagy Rákosi Mátyás jócselekedete

Vekov Károly: A személyi adatok tanúsága

Tények és adatok a Szoboszlai-per elítélteiről

Szeredi Pál: Egy parasztpárti emigráns behálózása Kanadában

Mikita István beszerzési akciója

Sz. Kovács Éva: Törökországi levelek

Egy diplomata jelentései, 1957–1961

Jobst Ágnes: A vasfüggöny utolsó áldozatai

Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus

Bevezetés¹

1945. november 20-án a nürnbergi igazságügyi palotában Ozol alezredes, a szovjet ügyészi csapat tagja kezdett bele a német politikai és katonai vezetők ellen emelt vád ismertetésébe.² Mivel a nürnbergi perben több ország ügyésze képviselte a vádat, a vastag iratot egymást váltva olvasták fel a szövetséges államok ügyészei. Aznap a szovjet fél ismertette a Szovjetunió területén elkövetett és a per tárgyává tett bűncselekményeket. A felsorolásban magyar vonatkozású esemény is szerepelt, mely szerint a németek „Kamenyec-Podolszkij térségében 31 000 zsidót lőttek agyon és irtottak ki, köztük 13.000 Magyarországról áthozott személyt”.³ A nagyságrend pontos. 1941 nyarán ugyanis körülbelül ennyi, Magyarországról kiutasított zsidót végeztek ki német egységek Kamenyec-Podolszkij, Kolomea, Nadworna, Stanislau városokban, és más, kisebb helységekben. A kivégzettek számát tekintve kiemelkedik a Kamenyec-Podolszkijban elkövetett tömeggyilkosság. A vérengzést végrehajtó német tábornok jelentése szerint egyedül a városban és a város határában három nap alatt 23 600 embert öltek meg, köztük 11 000 magyarországi zsidót.

Az alábbi tanulmány az 1941-es deportálás történetét bemutató munkáink következő darabja, amely a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosság három napjának eseményeit mutatja be.⁴ Az események rekonstruálásához elsősorban az elkövetőkkel szemben lefolytatott német ügyészi vizsgálatok anyagait használtuk fel, amit több mint 60 kötet terjedelemben a ludwigsburgi német szövetségi levéltárban őriznek.⁵ A 10 ezer oldalt is meghaladó nyomozati iratanyag alapos átrostálása és kritikus értékelése lehetővé tette, hogy részleteiben, az elkövetők szemszögéből is bemutassuk a tömeggyilkossághoz vezető utat és lefolyását. Továbbá felhasználtuk a túlélők és a szemtanúk 1944-es orosz, ukrán vagy jiddis nyelvű tanúvallomásait, illetve később rögzített visszaemlékezéseit.⁶

Historiográfia

A magyar nyelvű szakirodalomban a tömeggyilkosság tetteseiről és a vérengzés lefolyásáról legfeljebb egy-két sort lehet olvasni. Randolph Braham kétkötetes összefoglaló monográfiájában SS-egységekről, ukrán segéderőkről és egy magyar utászalakulatról írt, akik „körülfogták a menekültek táborát, majd valamennyiüket gyalogmenetben elindították, köztük a helyi zsidókat is. Kb. 15 km-es menetelés után olyan területre értek, ahol nagy bombatölcsérek szaggatták föl a talajt. Megparancsolták nekik, hogy vetkőzzenek le, majd legéppuskázták őket.”⁷ Mivel Braham 1973-ban angol nyelven megjelent úttörő tanulmányában is hasonlóan fogalmazott,⁸ talány, hogy miként terjedhetett el a magyar szakirodalom egy részében, hogy Kamenyec-Podolszkijban az Einsatzgruppe C egységei gyilkoltak.⁹

Elsőként Karsai László szakított ezzel, és nevezte meg a 320. rendőrzászlóalj tagjait a tömeggyilkosság tetteseként.¹⁰ Szerinte a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) napi összefoglaló jelentéseiből tudhatunk minderről. Ezek a tömörített és szerkesztett jelentések a Szovjetunió területéről beérkezett rendőri és SS-jelentések kivonatát tartalmazták (*Ereignismeldungen UdSSR*).¹¹ Az RSHA 1941. szeptember 11-i – valóban

az Einsatzgruppe C csoporttól származó – jelentésében azonban a tettesekkel kapcsolatban csak annyi állt, hogy a térség legfelső SS- és rendőri vezetőjének (*Höherer SS- und Polizei Führer*) egyik kommandója hajtotta végre a mészárlást.¹² Pár évvel később Frojimovics Kinga már azt írta, hogy a rendőrzászlóalj az Einsatzgruppe C kötelékébe tartozott.¹³ Frojimovics egyik újabb, összefoglaló munkájában azonban már csupán annyit írt, hogy a Magyarországról deportáltak egyik csoportját a „*németek és ukrán segítők lemészárolták*”.¹⁴ A témában megjelent legfrissebb tanulmányt Kovács Tamás jegyzi, aki azonban – forrásmegjelölés nélkül – már azt írta, hogy a kivégzések végrehajtásában egy SS-gyalogdandár, 4 rendőrzászlóalj, egy rendőrezred és a legfelső SS- és rendőri vezető törzsszázada is részt vett.¹⁵

George Eisen és Stark Tamás tanulmányukban a nemzetközi szakirodalomban elfogadott álláspontot¹⁶ tükrözve írták le, hogy a kivégzéseket Jeckeln legfelső SS- és rendőri vezető ún. törzsszázada (*Stabkompanie*) hajtotta végre, míg a gettó körülzárásában és az emberek kivégzőhelyre terelésében a 320. rendőrzászlóalj emberei, valamint helyi ukrán milicisták segítettek.¹⁷ Schweitzer András pedig nemcsak megemlítette, hanem fel is használta a nemzetközi szakirodalomban is idézni szokott vallomásokat.¹⁸

Nyitány

1941. július 28-án a 444. német biztosító hadosztály azt jelentette a Dél Hadseregcsoporthoz (*Heeresgruppe Süd*) mögöttes terület parancsnokságának, hogy „*magyarországi zsidókat hoztak tehergépkocsikkal magyarországi koncentrációs táborokból Buczaczba, Czortkowitzba és Kamenyec-Podolszkijba. Nyugtalanág az ukrán lakosság körében. Ezeknek a zsidóknak feltétlenül vissza kell innen menniük. A hadosztály kéri, hogy adjanak ilyen értelmű utasításokat a magyaroknak.*”¹⁹ Három nappal később a Kamenyec-Podolszkijban állomásozó 183. német tábori parancsnokság pedig arról értesítette a 444. német biztosító hadosztályt, hogy körülbelül 3000, Magyarországról kiutasított zsidó érkezett a városba, akiknek az ellátása nagy nehézségekbe ütközik. Jelentették, hogy bármikor járványok törhetnek ki, és kérték a magyar zsidók azonnali elszállítását.²⁰

A várost a Szovjetunió megtámadása után magyar csapatok foglalták el, de a területet augusztus 1-től a németek vették át, így megszűnt az itteni zsidók viszonylagos biztonsága.²¹ A város inntől a német Dél Hadseregcsoporthoz mögöttes területének számított, melynek parancsnoka Karl von Roques tábornok volt. A kamenyec-podolszkiji városi parancsnokság augusztus 13-án ismét arra kérte a 444. biztosító hadosztály parancsnokságát, hogy hozzanak döntést a városba érkezett zsidókkal kapcsolatban, „*akik különösen élelmezési szempontból jelentenek nemkívánatos megerhelést a város számára.*”²²

Minderről 1941. augusztus 25-én a német szárazföldi hadsereg főparancsnokságán tartott konferenciáról készített jegyzőkönyv így tudósít:²³

„*Kamenyec-Podolszkij közelében a magyarok kb. 11 ezer zsidót tettek át a határon. A tárgyalásokon a mai napig sem sikerült elérni bármilyen intézkedést ezeknek a zsidóknak a visszavételére. Jeckeln SS-Obergruppenführer, legfelső SS- és rendőrtábornok azonban reméli, hogy 1941. szeptember 1-ig teljesen befejezi ezeknek a zsidóknak a likvidálását.*”²⁴

A megbeszélésen jelen nem levő, de az üzenetet küldő Friedrich Jeckeln²⁵ egyike volt annak a négy, Himmler által kinevezett SS-tábornoknak, akiknek az volt a feladata, hogy felderítsék és megsemmisítsék a nemzetiszocializmus ellenségeinek tartott személyeket.²⁶

A megsemmisítés gépezete a megszállt szovjet területeken 1941 nyarán

A Wehrmacht egységeit a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) és a Heinrich Himmler (Reichsführer SS) irányítása alatt álló harc eredményeképp rendőri és SS-egységek is követték a megszállt szovjet területekre. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal az állami Biztonsági Rendőrség (Sicherheitspolizei, SiPo) és a nemzetiszocialista párt hírszerző szolgálatát, a Biztonsági Szolgálatot (Sicherheitsdienst, SD) foglalta magába, melynek vezetője, Reinhard Heydrich, a lengyelországi hadjáráshoz hasonlóan²⁷ ún. Einsatzgruppe-alakulatokat hozott létre, melyek feladata a mögöttes területeken található „megbízhatatlan” elemek megsemmisítése volt.²⁸ A hadsereg és az RSHA közötti hatásköri megállapodás értelmében ezeket a különleges egységeket a hadsereg látta el üzemanyaggal, gondoskodott a szállásukról és ételmezésükről, valamint rádiókommunikációjukról, de feladataikat kizárólag a Birodalmi Biztonsági Főhivataltól kapták.²⁹ Négy ilyen különleges egységet hoztak létre (Einsatzgruppe A, B, C, D), amik zászlóalj nagyságú alegységekre lettek felosztva, összlétszámuk 3000 fő volt.³⁰ Az előrenyomuló német hadseregcsoportok területén egy-egy ilyen csoport tevékenykedett, az ukrajnai területeket elfoglaló Dél Hadseregcsoport területén az Einsatzgruppe C.³¹ A Sonderkommando-alegység az előrenyomuló katonai alakulatok sarkában (rückwärtiges Heeresgebiet) az első hullám tagjaként gyilkolta a főbb ellenségnek tartott szovjet kommisszárokat és a zsidó értelmiség tagjait. Őket követték az Einsatzkommando-alegységek (rückwärtiges Armeeggebiet), az ő feladatuk volt az első hullámból kimaradt területek megtisztítása.³²

Sztálin július 3-án rendelte el az általános partizánháborút, amivel kapcsolatban július 16-án Hitler egy szűk körű megbeszélésen fejtette ki a véleményét: „Ennek a partizánháborúnak megvan az előnye is, mivel lehetőséget biztosít számunkra, hogy elpusztítsunk mindent, ami az utunkba kerül. [...] Ezt a hatalmas területet minél hamarabb fel kell szabadítanunk, és ezt úgy érhetjük el a leggyorsabban, ha mindenkit, aki csak ferdén néz ránk, agyonlövünk.”³³ A katonai egységek és a nyomukban haladó Einsatzgruppe-egységek azonban olyan gyorsan nyomultak előre a szovjet területeken, hogy nem voltak képesek teljesíteni Hitler kívánságát. Ezt a biztonsági vákuumot más egységeknek kellett kitölteniük.³⁴

A területre második hullámban érkező rendőri egységek képezték a német végső megoldás tömegerejét, vagy, ahogy egy német történész hívta, annak gyaloghadát (Fußvolk der Endlösung).³⁵ 1941 nyarán 23 ilyen rendőrzászlóaljat rendeltek ki a megszállt szovjet területek „pacifikálására”, létszámuk több mint 11 000 fő volt.³⁶ Himmler azonban még ezen felül is közvetlen parancsnoksága (Kommandostab Reichsführer-SS) alá rendelt több rendőri és SS-egységet, összesen 25 000 fő nagyságban.³⁷

A fent felsorolt rendőri és SS-egységek koordinálását és irányítását végezték a megszállt területeken a Himmler által kinevezett ún. felső SS- és rendőri vezetők,³⁸ akik az RSHA-tól függetlenül, közvetve is adhattak parancsokat az Einsatzgruppe-egységek parancsnokainak.³⁹ A Dél-hadseregcsoport területén működő felső SS-rendőri vezető Friedrich Jeckeln volt. Törzse körülbelül 50-60 tisztből állt, önálló csapatereje nem volt, így időlegesen különböző rendőri egységeket „kölcsonzött” a tömeggyilkosságok végrehajtására.⁴⁰ Ezek a rövidebb időszakokra alárendelt egységek augusztus végére már közel 20.000 embert lőttek agyon, túlnyomórészt zsidó férfiakat, nőket és gyerekeket.⁴¹

A 320. rendőrzászlóalj

A Szovjetunió területén a „végső megoldás gyaloghadaként” bevetett 23 rendőrzászlóalj közül tizenegyet az SS és a rendőrség által kiválasztott fiatal önkéntesekből töltötték fel. Tagjainak meg kellett felelnie az SS különleges és a nemzetiszocialista politika általános

elvárásainak. Ezek a háromszázas alakulatszámmal rendelkező rendőrzászlóaljok kiemelkedtek a megszállt területeken elkövetett tömeggyilkosságok elkövetői közül.⁴² Ilyen egység volt a Kamenyec-Podolszkijban szerepet kapó 320. rendőrzászlóalj is.

Az egységet 1941 februárjában állították fel Berlin-Spandauban. A zászlóalj az irányító törzsből, három századból – egyenként három szakasz – és egy gépkocsizó egységből állt. A zászlóaljat 1941. február 19-én a Harmadik Birodalom által megszállt nyugat-csehszlovákiai területeken létrehozott Cseh-Morva Protektorátusba irányították. 1941. április 2. és május 26. között az 1. és a 2. századot Jugoszláviába vezényelték, míg a harmadik század és a törzs Kolinban maradt. A Szovjetunió elleni háború kitörésekor a zászlóaljat Jasło városába indították el, ahonnan biciklivel a Przemysl–Lemberg–Tarnopol útvonalon keresztül jutottak el az ukrajnai Proszkurovba augusztus közepén. Az egységet innen vezényelték augusztus 26-án hajnalban Kamenyec-Podolszkijba.⁴³

A 320. rendőrzászlóalj felépítése:
Zászlóaljparancsnok: Kurt Franz Dall
1. század, Alfred Weber, századparancsnok
2. század, Hans Wiemer, századparancsnok
3. század, Heinrich Scharway, századparancsnok

Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus

Kamenyec-Podolszkij óvárosi része a Szmotrics folyó egyik szigetére épült. Az egyre terebélyesedő város kerületeit (Polski Folvarek, Russki Folvarek, Podzamcha, Novy Plan, Zinkovetz, Karvasari) a folyón átívelő hidakon lehetett megközelíteni. Karsavari szolgált a XVIII. század végéig a zsidó lakosság gettójául. A város 1917-ig az Orosz Birodalom, aztán a Szovjetunió fennhatósága alatt állt.⁴⁴ Az 1939-es népszámlálás adatai szerint a városban 13 796 zsidó élt, ami a város lakosságának 38%-át tette ki.⁴⁵

Augusztus 9-én Josef Meiler alezredes, a város katonai parancsnoka egy gettót hozott létre az Óvárosban, ahova 24 órán belül minden zsidónak be kellett költöznie fejeként legfeljebb 20 kg személyes holmival. Az Óvárosból kiköltöztették a nem zsidó lakosokat, a területet körbekerítették, a negyedet pedig fegyveres ukrán rendőrök őrizetére bízták.⁴⁶ A németek további két gettót létesítettek Novy Planban és Polski Folvarekben, itt a zsidó mesterembereket szállásolták el.⁴⁷ Augusztusban pogromok kezdődtek az Óvárosban, több embert felakasztottak, holttestüket napokig lóbálta a szél.⁴⁸

Augusztus 18-án este egy magyar katonai egység érkezett Kamenyec-Podolszkijba, a városba vezető útról ezt örökítette meg a hadinapló:

„A polgári lakosság koldus szegény, piszkos és éhes. Igen sok a zsidó, ezek tömegesen vándorolnak, természetes kísérettel. Mintha az emberiség élő szemetét látná az ember a vesztőhelyre menni. Igen sokan különösen a nők, lerongyolódva, de ékszerekkel és pirosra festett ajakkal magyarul kérnek kenyeret és minden pénzt megadnak érte. Egyesek az arcukról lerívó végső kétségbeeséssel számolják lépteiket, mások fáradtságtól és éhségtől összeesve vonaglanak az úton, mások kisebbedett lábukat kötözik ruhájukról letépett rongydarabokkal. Egészen kis gyermekek sírnak, s a fáradtságtól összeesnek. Ilyen benyomások jellemzik ezt az egész utat az aznapi végcélig.”⁴⁹

Másnap, a városba érkezve a következőket látták:

„A város zsidó negyede tele van internált zsidókkal, közöttük igen sok budapesti. Kimondhatatlan és leírhatatlan piszokban élnek, hiányos öltözetben járnak-kelnek, az utcák bűzösek, egyes házakban temetetlen hullák bűzlenek. A Dnyeszter vize fertőzött, a

parton itt is ott is kivetett emberi hullák. Legénység a táborhelyet el nem hagyhatja, víz ivása megtiltva, polgári lakossággal érintkezés tilos.”50

A város polgármestere aktívan együttműködött a megszálló német egységekkel, akik augusztus elején létrehozta egy helyi zsidó tanácsot.⁵¹ Augusztus 25-én egy rendelet adta hírül a városban tartózkodó magyar zsidóknak, hogy másnap reggel menetkészen gyülekezzenek a főtéren, mert új helyre fognak kerülni, ismét ki lesznek telepítve. A helyi ukrán rendőrség parancsnoka másnap reggelig hatalmas összeget, 40 000 pengőt követelt a magyaroktól.⁵² A 320. rendőrzászlóalj első százada vett részt az óvárosi gettó körülzárásában, akik a kapott parancsot értelmében a fegyverüket is használhatták a menekülő zsidókkal szemben.⁵³ A 2. század zárta körül a központi teret, ahova a zsidókat elsőként összegyűjtötték.⁵⁴

26-án reggel a magyar zsidók hosszú sorokba rendeződve vonultak keresztül a városon, vállukra vetett zsákokban cipelve megmaradt holmijukat. Rengeteg gyerek volt, ők kézen fogva ballagtak szüleik mellett. Amikor a németek körbevették az Óvárost, néhányan megérezve a közelgő eseményeket, megpróbáltak elszökni, de többüket a németek elkapták, megverték, néhányukat meg is ölték. Két magyar zsidónak később sikerült valahogy kiszöknie a gettóból és később az egyik helyi lakos udvarán elbújnia, ahol ennivalót kértek. Egy-két órát üldögéltek, és elmesélték, hogy „a németek azt mondták nekik, hogy hazaküldik őket, de nem ez történt, hanem a gödörhöz vitték őket és ott géppuskával agyonlőtték.”⁵⁵

A reggeli órákban a magyar zsidók egy részét az Újvárosba, a vasútállomás melletti barakkokba masírozatták.⁵⁶ A Proszkurovból a városba érkező rendőrzászlóalj tagjainak egy részét is a frissen fehérre festett kaszárnyák mellett helyezték el.⁵⁷ A 320. rendőrzászlóalj tagjai váltásban őrizték az épületbe beteretelt zsidókat,⁵⁸ akiknek itt minden értéküket le kellett adniuk, s azzal hitegették őket, hogy már csak a vonatra kell várniuk.⁵⁹ A zászlóalj tagjai a főtérről és a barakkokból a város szélére kísérték a magyar zsidókat, ahol augusztus 26-án és 27-én kivégeztek őket.⁶⁰

Augusztus 28-án került sor a helyi zsidók összegyűjtésére.⁶¹ A város ukrán rendőrfőnökének utasítására ukrán kiegészítő rendőri alakulatok is részt vettek az emberek összegyűjtésében, és később a gyilkosságok helyszínén is jelen voltak. Részben ők vették körbe a zsidókat, hogy ne tudjanak elmenekülni, segítettek az emberek levetkőztetésében, majd végignézték, ahogy a németek a tömegsírba lövik őket.⁶² 28-án hajnalban az egyik zsidó lakos, Moszkal Klara Antonovna hangos kiáltásokra ébredt, majd a város egyik terére kellett mennie, ahol – elmondása szerint – magyar és német katonák őrizték az embereket. Először a Polski Folvarek negyed felé indultak, majd kettéválasztották a csoportot. Az egyik fele továbbment a kivégzőhely felé, míg Antonovnáékat leültették az egyik híd tövébe. A hőszűnnek tűnő várakozás közben a német katonák egy része folyamatosan fényképezte őket. A kitérő után visszamasírozatták a csoportot az Óvárosba. Dél körül érhetek ide, amikor Antonovna megkérdezte az egyik ukrán rendőrtől, hogy mi lesz velük. Erre azt a választ kapta, hogy kilakoltatják őket a városból.⁶³

Ezen a napon több ezer helyi zsidó lakost lakos gyűjtöttek össze a város főterén, majd erős rendőri őrizet mellett a Postai lejtőn keresztül az Öreg híd felé vonultatták őket: a Polski Folvarek negyeden át az öreg torony irányába, ahonnan reggel tíz órától egészen estig automata fegyverek tüzelését lehetett hallani.⁶⁴

A tömeggyilkosságok nemcsak a város külterületén, hanem a vasútállomás mellett található lengyel temetőben is zajlottak. Augusztus végén a németek arra utasították egy helyi sörfőzde 14 dolgozóját, hogy a lengyel temetőben tömegsírba lőtt magyar zsidók holttesteit fedjék be földdel. Az egyik munkás, Nyikolaj Tyupenkó emlékezetében kitörölhetetlenül bevésődött egy 14 éves kamasz képe. A gyengén lélegző fiatal lány egy szintén súlyosan sérült középkorú férfi alatt feküdt. Már csak a férfiban volt annyi erő,

hogy kicsit felemelje a fejét, és megkérje gyilkosait, hogy ne temessék el élve. A németek erre utasították Tyupenkót, hogy kotorja le róluk a vékony rétegben már rájuk hányt földet, majd mindkettőjüket kiemelték és agyonlőtték.⁶⁵

A parancs kiadása

A város szélén elkövetett tömegmészárlás részleteit a 320. rendőrzászlóalj és Jeckeln törzsszázadának tagjai ellen lefolytatott nyomozás irataiból ismerjük. A város katonai parancsnoka, Josef Meiler, úgy emlékezett, hogy augusztus végén magához rendelte Karl von Roques tábornok, és közölte, hogy küszöbön áll a zsidók elszállítása. Elmondása szerint a tábornok kifejezetten megtiltotta, hogy beavatkozzon az akcióba, vagy segítséget nyújtson az SS-nek, sőt a tábornok – a városparancsnok emlékezete szerint – kijelentette, hogy a Wehrmachtnek semmi köze sincs az egész akcióhoz. Meiler szerint az akció már folyamatban volt, amikor hívatta Jeckeln, és felvilágosította, hogy pontosan mi is történik. Egyben felszólította, hogy legyen jelen a kivégzéseknél, ezt azonban a városparancsnok határozottan visszautasította, mire Jeckeln gyávának nevezte.⁶⁶

Jeckeln bizonyos fokig mintha valóban óvatoskodva látott volna hozzá a végrehajtás megszervezésének. A gyilkos akció tömegerejét adó 320. rendőrzászlóalj parancsnokának adjutánsa ugyanis azt vallotta, hogy Jeckeln a zászlóaljparancsnokkal Proszkurovban, a zászlóalj szálláshelyének közelében folytatott első megbeszélésen nem fedte fel tényleges szándékát, csupán annyit közölt, hogy az egységnek zsidók átköltöztetésében kell részt vennie.⁶⁷ Mivel a zászlóalj addig még nem vett részt hasonló tömeggyilkosságban, elképzelhető, hogy Jeckeln nem akarta a védtelen emberek tömeges legyilkolásában még tapasztalatlan egység vezetőjét azonnal teljes mértékben felvilágosítani.

Wiemer századparancsnok vallomása szerint később a biztonsági szolgálat (SD) egyik tisztje közvetítette Jeckeln parancsát Dall zászlóaljparancsnoknak, melyben már kimondottan a zsidók legyilkolásáról volt szó. Ezt azonban sem az altisztek, sem a legénység nem tudhatta meg – hangzott a további utasítás. Wiemer szerint Jeckeln hozzájuk küldött közvetítője homályos megfogalmazásban partizángyanús zsidók agyonlövéséről beszélt, azt azonban nem árulta el, hogy valójában hány ember megsemmisítését tervezik.⁶⁸ Ezt követően Dall és századparancsnokai a parancs közvetítőjével Kamenyec-Podolszkijba mentek terepszemlére.⁶⁹ A terepszemle alkalmával azonban Jeckeln már nem köntörfalazott. Wiemer visszaemlékezése szerint ekkor szóba került, hogy a kivégzendők Magyarországról származó zsidók lesznek. Jeckeln hozzátette, hogy ezek úgymint jövőbeli partizánok, és ezzel a tettükkel most leszámolhatnak a zsidósággal.⁷⁰

Még a gyilkosságok megkezdése előtti estén is folyt a zászlóalj tisztjeinek meggyőzése a küszöbönálló iszonytató feladat elvégzésének elkerülhetetlenségéről. Közös étkezésen vettek részt a már említett SD-tiszten kívül más SD-vezetők, a Wehrmacht parancsnokságának tisztjei és pártegyenruhás személyek, összesen körülbelül húsz fő. Az étkezés meglehetősen kötetlenül zajlott. A vacsora végén a már említett SD-főnök igyekezett megnyerni a zászlóalj tisztjeit a zsidók megsemmisítése ügyének, miközben többször is világosan utalt arra, hogy felsőbb helyről jövő parancsot kell teljesíteniük. A 2. század parancsnoka, Wiemer azt állította, hogy még ekkor is megpróbáltak tiltakozni az ellen, hogy őket, rendőröket ilyen akcióban használják fel. Ezt azonban az SD-főnök erőteljesen visszautasította, és jelezte, hogy a parancs megtagadása egyenlő a Führer akaratának a semmibe vételével. Az SD-vezető nyilván azért is érezhette szükségesnek a meggyőzés és a fenyegetés keverékéből álló buzdítást, mert tudomására juthatott, hogy a zászlóalj parancsnoka már korábban megpróbálta is megpróbálta elérni, hogy az egység kimaradhasson a gyilkosságokból.⁷¹

Mit tudtak a zászlóalj tagjai?

A zászlóalj egyik tagja szerint a harmadik század parancsnoka, Scharway százados még az elindulás előtt, Proszkurovban beszédet tartott az egész század előtt, és közölte, hogy egy „zsidóakcióban” fognak részt venni Kamenyec-Podolszkijban. Állítása szerint a századparancsnok világossá tette, hogy olyan bevetésre számítsanak, ahol embereket fognak agyonlőni. Herbert Hofmann őrmester szerint a beszéd egyfajta politikai fejtágítóként hatott, amiben félreérthetetlenül kifejezésre jutott, hogy a zsidók keltik a nyugtalanságot a világban, munkakerülők, és meg kell őket semmisíteni (*beseitigt werden*). A századparancsnok tehát megpróbálta meggyőzni az embereit az ilyen drasztikus intézkedések szükségességéről, és felülről jövő parancsra hivatkozott. A küszöbönálló akcióval kapcsolatban kiemelte, hogy a századnak főleg elzárási feladatokat kell végrehajtania. Hofmann visszaemlékezése szerint Scharway elmondta azt is, hogy nem adhat külön parancsot egyes rendőröknek a kivégzésekben való részvételre, mert a terepen az SD kezében lesz a végrehajtás.⁷²

Többek szerint egyáltalán nem volt ilyen beszéd,⁷³ volt olyan, aki szerint csak áttelepítésről beszélt a századparancsnok,⁷⁴ egy másik rendőr úgy emlékezett, hogy Dall vagy Scharway mégis tartott egy beszédet, ahol világossá tették, hogy egy zsidókkal szembeni akciót fognak végrehajtani.⁷⁵ Egy másik századba tartozó rendőr szerint századparancsnokuk, Wiemer tartott egy eligazítást Proszkurovban, ahol elmondta, hogy záró szolgálatot kell teljesíteniük a zsidók kivégzésénél, de elvárja, hogy közülük senki se vegyen részt az agyonlövésben, mert az egy „mérhetetlen piszokság” (*bodenlose Sauereie*).⁷⁶

Volt a zászlóaljban Scharwayon kívül legalább még egy tiszt, aki nem csinált titkot abból, hogy mi lesz a zászlóalj feladata Kamenyec-Podolszkijban. A zászlóaljhoz tartozó gépkocsizó egység parancsnoka, Mohrenz főhadnagy még Proszkurovban beszédet tartott a hozzá beosztott gépkocsivezetőknek, ahol közölte, hogy olyan bevetésben fognak részt venni, ahol zsidókat lőnek agyon, de kihangsúlyozta, hogy nekik, rendőröknek nem kell majd lőniük. Mint mondta, kellemetlen a feladat, de a parancs felülről érkezett, végre kell hajtani.⁷⁷

A résztvevőknek már a tömeggyilkosságok előtt is lehetett sejtelmük arról, mit várnak majd el tőlük a Szovjetunióban. Az egyik rendőr szerint negyedéves németországi kiképzésük befejezésekor a tanfolyam vezetője egyenként magához hívatta a résztvevőket, és „kifejtette, hogy későbbi bevetéseink alkalmával esetleg azzal kell számolnunk, hogy embereket kell megölnünk. Olyan értelmű kérdést intéztem hozzám, hogy készen állok-e arra, hogy parancs szerint megöljek embereket, akik közel állnak hozzám. Nem azt nyilvánította ki, hogy olyan célból fognak bennünket bevetni, hogy a zsidókat megöljük. Egész mondanivalójából azonban azt lehetett kivenni, hogy kemény bevetésekre fognak felhasználni bennünket, melyben az emberéletnek nem lesz becsülete.”⁷⁸

Dall a vonatkozó parancs közlése után állítólag azonnal lépéseket tett, hogy egységét mentesítse a zsidók legyilkolásában való részvétel alól. Ezt azonban nem sikerült kieszközölnie. Már megkezdődött a mézárás, amikor Dall ismét jelezte Jeckelnek, hogy a legszívesebben megszabadulna a rá rótt feladattól. A 2. század rajvezetője, Karl Wolf, aki utasításért ment valamilyen ügyben a kivégzéseket vezető Dallhoz, úgy emlékezett, hogy a zászlóalj parancsnokának ellenvetéseire Jeckeln a következőket felelte: „Önöknek, uraim, semmilyen felelősséget sem kell viselniük e miatt a zsidóakció miatt, erre a parancs magasabb helyről érkezett. Ha nem akarnak közreműködni, akkor oda kerülnek, ahová valók, adott esetben a gödörbe is.” Gödrön a zsidók tömegsíriját értette.⁷⁹

Wichard hadnagy felidézett egy beszélgetést a kivégzések utolsó napjáról, amikor Dall közölte, hogy az agyonlövéses ügyében beszélt Jeckelnel, akinek megmondta, hogy

nem ért egyet ezzel a megbízással. Kérte Jeckelnt, hogy a jövőben mentse fel a 320. zászlóaljzat ilyesfajta feladatok alól. Erre állítólag Jeckeln azt válaszolta: ha nem hajtja végre parancsait, akkor a következő alkalommal maga Dall kerül sorra, vagy pedig likvidáltatja az egész zászlóaljzat.⁸⁰

Első nap, augusztus 26.

A mézszárlás lefolyását nem mindig lehet időrendileg egyértelműen elkülöníthető részekre tagolva, pontosan ábrázolni. A rekonstrukciót egyrészt nehezíti, hogy a vallomásokat 15–20 évvel az események után rögzítették, másrészt pedig nem állt a büntetőeljárás alatt álló gyanúsítottak érdekében, hogy túl pontosan visszaemlékezzenek a történetekre és benne a saját cselekedeteikre. Továbbá a zászlóalj még kihallgatható tagjai a konvoj és a kivégzőhely más és más pontjain álltak, akár különböző napszakokban és feladatokkal, így élményeik is eltérőek lehettek. Mindezek ellenére meglehetősen részletesen fel lehet vázolni az eseményeket.

A kivégzés az első napon 10 órától körülbelül délután 4-ig tartott – állította az egyik rendőr, aki maga is részt vett a gyilkosságokban. A nehézgéppuskás század rajvezetője az első kivégzési napon hajnali fél ötkor már a repülőtéren, a hamarosan bekövetkező mézszárlás színhelyén biztosította a terepet. Amint kivilágosodott, megpillantotta a város felől igen lassan közeledő emberek hosszú menetoszlopát.⁸¹ A lassúságot az magyarázta, hogy a több ezres tömegben mindenféle korú férfiak és nők, egészen pici, karon ülő gyermekek és gyaloglásra szinte képtelen aggastyánok is voltak, akiket karban, vagy háton kellett vinni. Fékezőleg hathatott az is, hogy mindenkinél ott volt a batyuja, kofferja, sőt, néha ágyneműkkel és takarókkal megrakva botorkáltak az emberek. A leendő áldozatok ugyanis úgy tudták, hogy másik helyre költöztetik át őket. A megsemmisítésre szánt zsidók egy részét a város északi peremén lévő nagy házból vonultatták a várostól északra fekvő repülőtérré, a kivégzés színhelyének közelébe. Kb. 2–4 kilométeres útról számoltak be azok a vallomástévő rendőrök, akik a menetoszloptól jobbra-balra, 15–20 méteres távolságból kísérték az embereket. A kivégzőhely térségében a rendkívül hosszúra nyúlt menetoszlop megállásra kényszerült, ami folytán a hátrébb levő csoportok is kényszerű várakozás után mozogtak előre.⁸² Az oszlop utolsó harmadánál haladó német rendőr úgy emlékezett, hogy a menetoszlop akkor torpant meg először, amikor az emberek kiérve a városból, egy távolabbi erdős területet pillantottak meg. Szerinte egészen eddig nyugodtan viselkedtek az emberek. Úgy látta, hogy hozzá hasonlóan az áldozatok is abban a hiszemben voltak, hogy valahol majd teherautóra szállnak, és elindulnak új kényszerlakhelyük felé. Ahogy közeledtek a rendőr is sejteni kezdte, hogy itt másról lesz szó. Ez az érzés akkor vert benne fészket, miután elszórt lövéseket hallott az erdős rész irányából. Felismerte, hogy lövéseket hall, mely az elkövetkező 3-4 órában folyamatosan szólt.⁸³ A 3. század egyik tagja heves, egyeslövésekből álló tüzelés hangját hallotta 3-4 kilométer megtétele után, mire a zsidók nyugtalanná váltak, sírtak, panaszkodtak, kiáltoztak, de nem tettek kísérletet a menekülésre.⁸⁴

Menekülések, kitörési kísérletek

Valószínűleg az első napon eshetett meg, hogy a halálra szántak egy nagyobb csoportja – feltehetően csak időlegesen – visszatérhetett a halál torkából. Erről a Kamenyec-Podolszkijban hírvivői feladatokat ellátó rendőr számolt be. A kivégzéseket irányító zászlóaljparancsnok közelében tartózkodott, aki az oldalkocsi-motoros futárt délután 3 óra tájban azzal a paranccsal küldte a város szélén várakozó zsidókhoz, hogy menjenek vissza a számukra kijelölt épületekbe. Dall ugyanis észrevette, hogy ezen a napon nem tudják befejezni az összes kimasírozott zsidó megsemmisítését. Amikor az út mentén várakozó 500-1000 ember megtudta, hogy visszafordulhatnak, a futár szerint annyira

meghatódtak az örömtől, hogy megpróbálták neki kezet csókolni.⁸⁵ A hálálkodók tehát nagyon is tudatában lehettek annak, mitől menekültek meg. Legalábbis másnapig.

Szintén az első napon történhetett a menetoszlopban várakozó három fiatal zsidó hihetetlennek tűnő megmenekülése. A zászlóaljhoz nem régen érkezett orvosnak parancsnoki utasításra a kivégzőhelyen kellett tartózkodnia, de a látvány annyira megviselte, hogy többször is elhagyta kijelölt helyét. A zászlóaljparancsnok azonban mindig visszaparancsolta. Az egyik ilyen alkalommal az orvosnak a felsorakozott zsidók mellett elhaladva feltűnt néhány nagyon szép, fiatal szőke fiú és lány. Megszólította őket, és valami olyasmit mondott nekik, hogy ők nyilván nem zsidók, hanem ukránok. A három fiatal erre szó nélkül elfutott a menetoszlopból. Az orvos beszámolójából nem derül ki, hogy ezt a kísérő rendőrök észrevették-e, és ha igen, miért hagyták, hogy a fiatalok elmeneküljenek. Az orvos – saját elmondása szerint – azonnal visszament a kivégzéseket felügyelő zászlóaljparancsnokhoz, és kérte, hogy intézkedjen, mert a menetoszlopban sok nem-zsidó van. Dall azonnal a városba menesztette az egyik tisztjét és engedélyt kért, hogy elkülöníthessék vagy visszaküldhessék a nem-zsidókat és az iparos zsidókat. A tiszt nagyon gyorsan visszaérkezett a valószínűleg Jeckelntől származó engedéllyel. Tolmács segítségével megejtették a válogatást, mely az orvos elbeszélése szerint egész nap tartott. Bár pontos számot már nem tudott megadni, 100-200 főre becsülte a kiválogatottak számát.⁸⁶ Ehhez a történethez kísértetiesen hasonló mesélt el 1997-ben rögzített visszaemlékezésében az események idején 13 éves Tennenblatt Bina Jankelevna. Az időpont itt augusztus 28-a, amikor *„egy ember kiválogatott kb. száz, vagy talán több embert, orvost és egyéb specialistát, akiket még nem akartak megölni. De egyiküket sem engedték el, ott kellett oldalt ülniük.”*⁸⁷ Az egyik rendőr úgy emlékezett, hogy a bécsi származású törzsorvos 26-án úgy 11 óra felé hívatta magához. A törzsorvos megkérdezte, hogy zsidók, ukránok vagy oroszok-e a rendőr által őrzött emberek. A tolmács a kiejtésük alapján kétséget kizáróan megállapította, hogy a civilek oroszok, mire elengedték őket. Az orvos ekkor ismét engedélyt kért, hogy utánanézzon, hogy kerültek-e oroszok a zsidók közé. Odament a belső záró lánchoz, és odakiáltott az embereknek, hogy jelentkezzenek azok, akik nem zsidók. Körülbelül 100 ember fel is tartotta a kezét. Őket kiemelték és távolabb őrizték. Az orvos megpróbált egyenként beszédbe elegyedni velük, és sokukról valóban kiderült, hogy nem zsidók. A tolmács késő délutánig végezte az orvossal közösen ezt a munkát, amikor is magához hívatta egy magas rangú SS-tiszt, és ráivallt, hogy biztos zsidók is voltak a kiválogatottak között. Mindezek ellenére a kiválogatott orosz lakosokat még aznap elengedték.⁸⁸

A tömeggyilkosság szervezőinek dezinformációs politikája az első napon eredményes volt. Legalábbis erről a napról nem rendelkezünk beszámolóval menekülési kísérletről. Egészen más a helyzet a második naptól kezdve. Ekkora már az áldozatok és a gyilkosok is egyaránt tisztában voltak azzal, hogy mi következik. A 3. zászlóalj egyik tagja jól emlékezett egy nagyobb menekülési kísérletre. Amikor – a városban eltöltött éjszaka után – társaival kiért a tetthelyre, ott emlékezete szerint éppen nagy felfordulás volt. Valakik azonnal rájuk ordítottak, hogy *„vonuljatok állásba, és nyissatok tüzet”*, és azt, hogy *„miért nem lőttök”*. Emberek futottak szerte-széjjel, megpróbáltak elszökni a kivégzés elől. A menekülők nagy részét vagy meglőtték, vagy agyonlőtték a 3. zászlóalj tagjai.⁸⁹

A legnagyobb szökési kísérlet közvetlenül a városból való felkerekedés után zajlott le. Egy gépkocsivezető vallomásából úgy tűnik, hogy az eset a kivégzések második napján történhetett. Aznap 500 méterre távolodhatott el a menetoszlop a barakkoktól, amikor körülbelül 100 fiatalabb ember kitört és futásnak eredt. Néhányuknak sikerült is egérutat nyernie.⁹⁰ Egy másik rendőr vallomása alapján szintén a második napon történt egy jelentősebb kitörési kísérlet, ami azonban a zászlóalj puska- és géppuskatüzében összeomlott. Hatására azonban félbeszakították a kivégzéseket.⁹¹

A mészárlás előszobájában

A kivégzéseket Kamenyec-Podolszkij északi területén, egy repülőtér közelében hajtották végre, ahol a júliusi harcok során több lőszerraktár is a levegőbe repült, helyükön pedig hatalmas kráterek keletkeztek.⁹² Sokan sokféleképp emlékeztek a hatalmas gödrökre. A 3. század egyik tagja például egyetlen hatalmas, 15 méter átmérőjű bombatölcsérre emlékezett. Szerinte olyan mély volt, hogy egy egész ház elfért volna benne. Emlékezete szerint az egyik része úgy lett kialakítva, hogy a gyülekezőhely felől érkező áldozatok be- és lemehettek a kráter aljába.⁹³ Azonban nem csak ennél az egy, hanem egyszerre több gödörnél is folytak az agyonlövések.⁹⁴ A terep erősen hullámzott, dimbes-dombos, sok cserjével és bozótossal szabdalt volt, ezért nehezen lehetett az egyik gödörből észrevenni a többit.⁹⁵ Az egyik nagyobb kráter egy magaslat takarásában helyezkedett el, ahonnan a mézárálás vezénylői, önkéntes vagy kényszerű megfigyelői mindent jól láthattak.⁹⁶

A halára szántak többezres tömege több alkalommal is várakozni kényszerült és csak hosszú órák elteltével érte el a gödrök szélét. Az oda vezető utolsó, körülbelül 100–200 métert rendőrök sorfala között tették meg. Ekkor már nem volt náluk csomag, a külső vagy a belső záró láncnál mindent le kellett adniuk. Feltehetően az áldozatok értéktárgyai voltak azokban a kosarakban, amit zászlóalj 1. századának tagja látott, miközben figyelte a vesztőhely körüli eseményeket. Lehet, hogy közelebb volt, mert még azt is látta, hogy egy – kis felderítőgéppel érkező – magas rangú SD-tiszt odament az egyik kosárhoz, kivett belőle valami tárgyat, és egyenruhája kabátjának oldalzsebébe süllyesztette.⁹⁷

Eltérnek a vallomások abban a tekintetben, hogy csak a csomagjaiktól és értéktárgyaiktól fosztották-e meg a halálba küldötteket, vagy ruházatuktól is. A 2. század kivégzőhelyen tartózkodó parancsnoka szerint az áldozatok „felsőruházat nélkül” voltak.⁹⁸ A 2. század egyik tagjának emlékezete szerint a kráter szélére felállított áldozatok ruhában, de cipő nélkül álltak, s arra is emlékezett, hogy később látott cipőhalmokat, melyeket úgymond az ukrán lakosság számára tettek félre.⁹⁹ Wiemer századparancsnok gépkocsivezetője úgy emlékezett, hogy a zsidóknak az utolsó nagy gyülekeztető helyen le kellett vetközniük, így teljesen meztelenül vonultak a gödör aljára.¹⁰⁰ A 3. század egyik, a kivégzőhelyre vezető sorsfalban álló tagja nagy halom levetett ruhát látott.¹⁰¹ A kivégzés színhelyétől mintegy 100 méterre a sorsfalban álló, később a gyilkosságokban tevőlegesen is részt vevő rendőr azt figyelte meg, hogy a kivégzésre váró zsidóknak a felsőruházatukat le kellett venniük, ám arra már nem emlékezett, hogy az alsóneműjüktől is meg kellett-e szabadulniuk.¹⁰²

Ebben az embertelen és lehetetlen helyzetben az áldozatok egy része megpróbálta megőrizni emberi méltóságát. A 3. század egyik tagja szerint a zsidók egy része a gödörbe való belépés előtt imádkozott, néhányan egy „fekete dobozcskát” tartottak a fejük elé.¹⁰³ Az egyik századparancsnok is megemlíttette, hogy az emberek egy része hangosan énekelni vagy imádkozni kezdett.¹⁰⁴ Augusztus 28-án a 17 éves Moszkal Klara Antonovna néhány fiatalal együtt a gödör széléhez került. Itt megparancsolták nekik, hogy vetközzenek le és adják át minden értéküket. Aki nem adott valamit, azt keményen megverték. A sor, amiben állt, egyre közeledett a gödör felé. A mellette állók kiabálni kezdtek, elborzadva várták a vég bekövetkeztét. A meztelenre vetkőztetett fiatal lányokat és fiúkat folyamatosan gúnyolták a németek, azt kiáltották, hogy komszomolisták, és puskatussal ütötték őket. A lány, látva az elképesztő brutalitást, maga ment oda a gödörhöz, hogy minél gyorsabban vége legyen a megaláztatásának. Erre az egyik őr odalépett hozzá, és vállon verte puskatussal. Végző elkeseredésében a lány ököllel nekiesett az őrnöknek, mire odajött egy tolmács, és megkérdezte, hogy mi történik. A lány felismerve a kínálkozó lehetőséget, azt válaszolta, hogy az apja orosz, a házukat lebombázták, és csak véletlenül keveredett a zsidók közé, amikor kenyérért állt sorban. Egy odaérkező német tiszt a lányt és édesanyját a közelben várakozó teherautóhoz küldte, azzal hogy elmehetnek, mert valóban oroszok.¹⁰⁵

A fiatal nők elkeseredésükben minden utolsó szalmaszálba megpróbálták belekapaszkodni. Az egyik rendőr élesen emlékezett arra, hogy egy csinos, fiatal zsidó

lány felajánlotta a szüzességét, ha közbenjár az élete megmentéséért. A németül megszólaló lány annyira megdöbbenette a fiatal rendőrt, hogy szégyenében egyszerűen szó nélkül arrébb állt.¹⁰⁶

A kivégzések

A vallomások teljesen egyöntetűek abban a tekintetben, hogy a gyilkosok egyenként végeztek áldozataikkal. Senki sem hallott sorozatlövéseket vagy sortüzeket. Egyes emlékképek szerint ugyan géppisztollyal is tüzeltek, de ezek is egyeslövésre voltak állítva. Orosz dobtáras fegyverekről volt szó, amit azért használtak, mert több lőszer fért bele, mint a német fegyverekbe. Az egyik gödörnél például két ember csak azzal volt elfoglalva, hogy szakadatlanul betárazza ezeket a géppisztolyokat. A gödrök egy részében víz állt, amit a megölt emberek vére pirosra festett.¹⁰⁷ A gödörhöz vezető úton álló sorfal egyik rendőr tagja, aki előrement a kivégzőhelyig, ezt vallotta:

„Rövid ideig közvetlenül az egyik nagy bombatölcsérnél álltam. Láttam, amint a zsidók egyesével a tölcsérbe futottak. Ott a hasukra feküdtek. A tölcsérben már nagyon sok hulla volt. A zsidók a tetemekre feküdtek. A rájuk géppisztollyal lövők a tölcsér szélén, és nem magában a tölcsérben álltak, és kb. nyolc méter távolságból tüzeltek. A tölcsér nagyon nagy volt, és igen mély.”¹⁰⁸

A 3. század egyik, a bombatölcsérig előremérészkedő tagja pedig a következőképp emlékezett:

„Jómagam a kivégzőhely és a zsidók gyülekeztetési pontja között a félúton álltam a sorfalban. [...] Megfigyeltem, hogy a zsidók a gödörben a hasukra feküdtek, és aztán az SD tagjai tarkólvéssel megölték őket. A zsidóknak a bombatölcsér homlokoldalára kellett egymás mellé feküdniük, és az SD-tagok egyik zsidótól a másik felé haladva tarkón lötték a zsidókat.”¹⁰⁹

Az egyik gépkocsivezető akkor ment a tetthely közelébe, amikor emlékezete szerint már csak körülbelül 300 embert látott a gyülekeztető helyen. Szerinte a lövészek az áldozatokon álltak, ugyanis csak ebből a helyzetből tudták közvetlen közlől megölni az újonnan érkezőket.¹¹⁰ Az egyik, futárszolgálatot teljesítő rendőr úgy emlékezett, hogy amikor a tölcsér szélén állt, annak alját már hullák borították. Amikor az áldozatok beeláthattak a tölcsérszerű gödörbe, kiáltozni és sírni kezdtek. Mások nyugodtan álltak, teljesen fel voltak készülve a végsőkire. A belső záró láncnak kellett gondoskodnia arról, hogy az emberek késlekedés nélkül elérjenek a gödrökhöz. A folyamatos haladást az anyjukba, idősebb testvérükbe kapaszkodó gyerekek hátráltatták. A rendőrök ilyenkor elragadták őket, és belökték a gödörbe. Többször előfordult, hogy az anyák gyermekeiket kézen fogva mentek be a kráterbe, de volt olyan is, hogy a nagyobb gyermekek már maguktól mentek kivégzőik elé.¹¹¹

Johann Höke, a zászlóalj 3. századának tagja részletesen bevallotta, hogy nem csupán biztosítási feladatot látott el, hanem saját kezűleg is részt vett az elé terelt emberek kivégzésében.¹¹² Egyik szakaszvezető felettese 100 méterre az egyik gödör közelébe osztotta be őt állni. Egyszer kíváncsiságból a gödör közvetlen közelébe lépett, hogy megnézzze, mi folyik ott, de Scharway, a századparancsnoka visszaküldte. Késő délután már Scharway jött oda hozzá, és arra utasította, hogy álljon be a kivégző csoportba. Höke tiltakozott, mire Scharway határozott hangon megismételte utasítását, és figyelmeztette, hogy mi jár a parancsmegtagadásért. Höke a gödör pereméhez lépett, kezében egy pisztollyal. Egy 3-4 éves forma gyereket lökte hozzá, hogy végezzen vele. A gyerek rémesen ordított, és vissza akart menni az anyjához. Közben egyre csak érkeztek az emberek, akiket sorra löttek le a Höke mellett álló fegyveresek. Képtelen volt lövésre emelni pisztolyát, mire századparancsnoka megengedte, hogy kissé arrébb menjen. Ellépett a gödörtől, és megivott egy pohár pálinkát. Miután erőt gyűjtött,

visszatért a gödörtől 100 méterre lévő eredeti őrhelyére, de nem sokáig állhatott itt, mert ismét fel kellett váltani az egyik lövést. Férfiak és nők léptek a gödör széléhez vegyesen. Höke szerint nagyon tartották magukat, nem voltak összetörve. Megálltak, arccal a gödör felé fordultak, mire Höke a tarkójuk felé irányította a pisztolyát, és meghúzta a ravaszt. A kivégzettek a peremről bezuhantak a gödörbe. Csak pár percig bírta, de így is 8–10 embert lőhetett bele a hulláktól egyre megtelő kráterbe. A rendőr újra elfoglalta régi posztját, s bár parancsnoka tett rá néhány lekezelő megjegyzést, többet már nem kellett gyilkolnia.¹¹³

Könnyen Höke mellett találhatta volna magát egy gépkocsivezető. Ő az egész mészárlás alatt – saját bevallása szerint – a teherautójánál tartózkodott, de aztán késő délután kíváncsiságból felment a kráter kimagasodására, hogy jobban lássa a történéseket. Jól emlékezett rá, hogy Jeckeln nagyon sokáig figyelte a kivégzéseket. Ő csak az után merészkedett fel a halomra, hogy a tábornok eltávozott. Az járta, hogy el kell kerülni Jeckelnt, mert ő azonnal fegyvert nyom az ember kezébe.¹¹⁴

A Jeckeln egyik sofőrje, Hermann Krüger viszont nem vonhatta ki magát a gyilkolás alól. Ő már július elején látott kivégzéseket, s az ott történetekre különösen élesen emlékezett. A kivégzőosztagnak háttal álló egyik férfi ugyanis a lövések előtt hangosan felkiáltott, hogy hagyják életben, mert ő Berlinben született.¹¹⁵ Amikor augusztus végén kocsival Kamenyec-Podolszkijhoz közeledtek, Jeckeln felszólította a kocsiban ülőket, hogy „helyezzék magukat készenlétbe”. Ekkor már jól tudták, hogy ez azt jelenti, kivégzésre mennek. Amikor megérkeztek, több kivégzőosztágot alakítottak, melyek egyenként négy személyből álltak. Krügert is beosztották az egyikbe. Jeckeln megparancsolta nekik, hogy menjenek be az egyik gödörbe, ahova később szakadatlanul érkeztek férfiak, nők és gyerekek. Krüger szerint minden olajozottan haladt, nem volt fennakadás. Ő azonban gyakran kiment a gödörből, mert idegileg nem bírta sokáig. Megpróbált kibújni a gyilkolás alól, de újra meg újra visszaparancsolták. Saját számítása szerint egy-két óra leforgása alatt 50–100 embert lőhetett agyon. Krüger szerint az áldozatok nem védekeztek, csak nyöszörögtek, ami így sokkal rosszabb volt számára. Felidézte, hogy az egyik áldozat nem halt meg, csak eszméletét veszítette az egyik lövés után. Magához térve kiáltozott, hogy lőjék agyon, ekkor megkapta a kegyelemlövést. Estére Krüger társaival együtt teljesen kikészült idegileg, semmit sem ettek. A második nap ismét 10 órakor kezdődtek a kivégzések, s megint ott állt a többiekkel együtt a gödörben. Időközben a tetemeket földdel és mésszel szórták be. Délután felé már nem bírta tovább. Az utolsó cseppet a pohárban az a két fiatal esete jelentette, akiket Jeckeln elengedett. A 20 éves forma lány és a nagyjából 12 éves fiú azt állították, hogy ők nem zsidók. A fiú túláradó boldogságában a levegőbe ugrott, mert visszakapta az életét. Krüger ekkor visszament a járművéhez, és többet már nem vett részt az akcióban.¹¹⁶

A két fiatalon kívül volt egy asszony is, akiről a veszthelyen derült ki, hogy nem zsidó, s csak a zsidó férje miatt került a menetoszlopba. A férje nem, csak a közös gyerekeik voltak vele, akiket kíméletlenül lelőttek az asszony elbocsátása után.¹¹⁷ A 3. század másik tagja is emlékezett egy hasonló esetre, amikor egy asszony a gödörhöz érve egy tiszthez fordult, hogy ő nem zsidó, csak a férje az. Kérte, hogy engedjék el mindkettőjüket. A tiszt erre azt válaszolta, hogy a nő elmehet, de ha marad, férjével együtt őt is agyonlövik. A vallomásból nem derül ki, hogy az asszony hogyan döntött.¹¹⁸

„Nézzétek meg magatoknak ezt az embert!” – a gyilkosság politikai-ideológiai igazolása a tetthelyen

Az egyik nap Jeckeln megparancsolta a tiszteteknek, hogy álljanak a gödör szélére, és személyes jelenlétükkel is igazolják a mészárlás szükségességét.¹¹⁹ Egy ilyen vagy hasonló esetben történt meg, hogy az SS-tábornok az aznapi tömegmészárlás utolsó néhány áldozatát színpadiasan megrendezett körülmények között ölette meg. Az 1. századba tartozó rendőr szerint Jeckeln hat zsidót két bombatölcsér közé állíttatott, majd

rövid beszédet tartott, miközben folyamatosan egy szürke öltönyt viselő, különösen ápoltságát keltő férfira mutatott, majd végezetül különösen drámai módon így szólt: „Nézzétek meg magatoknak ezt a férfit. Ilyen a tipikus zsidó, akit ki kell irtani azért, hogy mi, németek, élhessünk” („Seht Euch diesen Mann an. Das ist ein typischer Jude, den man ausrotten muss, damit wir Deutsche leben können”).¹²⁰ Egy másik vallomásból az is kiviláglik, hogy Jeckeln a nemzetiszocialista világnézet politikai igazolását kívánta előadni. Az egyik gépkocsivezető hallomásból úgy értesült, hogy Jeckeln felsorakoztatott a bombatólcsérekénél tíz prominens zsidót, majd rájuk mutatva kijelentette, hogy ők a zsidóság tipikus képviselői. Az egyik zsidót „Béla Kuhn”-nak nevezte, emlékeztetve a jelenlevőket, hogy Kun Béla Magyarországon az első világháború után felkelést szervezett.¹²¹ Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság vezetőjének említése meglepő történelmi tájékozottságról árulkodik. Jeckeln nemcsak egyszerűen megalázni kívánta az utolsóként legyilkolt zsidókat, nemcsak rasszista szólammal akarta igazolni a vérengzést, hanem a nemzetiszocialista alapmeggyőződést kívánta bizonyítani és a gödör szélén álló alárendeltjeiben megerősíteni. Azt a Hitlerben az 1919-es müncheni Tanácsköztársaság során alapmeggyőződéssé vált nézetet, mely szerint a zsidóság egyenlő a bolsevizmussal.¹²²

A gyilkosság nyomainak eltüntetése

Az egész napos gyilkolás után a tisztok, mint legtöbbször este, együtt vacsoráztak. A zászlóalj gazdasági ellátásáért felelős tisztje, Eduard Best beszámolt arról, hogy a kivégzések harmadik napjának estjén külön vacsorát rendeztek a tiszteknek. Elmondása szerint a rendezvény középpontjában Jeckeln kivégző különítményének SD-legénységi fokozatú tagjai álltak. Általános vélemény szerint ők voltak azok, akik az agyonlövéseket végrehajtották. Best alig tudott valamit lenyelni az ételből. Még mindig a délutáni kivégzések látványának hatása alatt állt, másrészt undorítóan édeskés illat csapta meg az orrát. A mellette ülő emberből áradó szag a hullákból gőzölgő illatra emlékeztette.¹²³ De nem csak ő, a rendőrök egy része sem tudott napokig húsról nézni, olyan borzasztó hatással volt rájuk a kivégzések látványa.¹²⁴

Már a tömeggyilkosságok után, augusztus 30-án a város ukrán polgármestere arra utasította a rendőrséget, hogy falragaszok útján tegyenek közzé egy felhívást, miszerint minden bujkáló zsidó jelenjen meg további regisztráció céljából augusztus 31-én reggel 6 óráig a központi téren.¹²⁵ Nem tudjuk, hogy jelentkezett-e bárki is, de a rendőrszászlóalj emberei egy-két nappal a kivégzések befejezése után őrzőparancsokat Kamenyec-Podolszkij környékén, hogy felkutassák a túlélőket, illetve fellépjenek az ukrán fosztogatókkal szemben.¹²⁶ A 2. század egyik tagja úgy emlékezett, hogy egy-két nappal a mézárulás befejezése után egy különítménnyel a kivégzések helyszínére küldték, ahol felügyelniük kellett a gödrök betemetését. A betemetést civilek végezték, akik a tetemekeket klórmésszel öntötték le.¹²⁷ A Proszkurovba teherautón visszainduló rendőrök már csak a betemetett gödröket láthatták.¹²⁸

Ismerünk olyan visszaemlékezést, amely szerint még napokig mozgott a föld a kivégzettek felett. A munkaszolgálatos Salzer Izidórnak egy német katona azt mondta: „nem túlzás, hogy a betemetett gödrök az elföldelés után még hullámozottak”.¹²⁹ S. Lea pedig munkaszolgálatos nagybátyjától hallotta, hogy Kamenyec-Podolszkijban az élve eltemetett emberek felett „három napig hullámozott a föld”.¹³⁰ A borzalmas jelenségre két szörnyű magyarázat is van: az egyik, hogy a testekből felszabaduló gázok mozgatták a földet, a másik, hogy sok súlyos sérült megpróbált kimászni a tömegsírba, de a rájuk nehezedő testek súlya miatt ez nem sikerülhetett.

Magyar katonai egységek részvétele

A magyar és a nemzetközi szakirodalomban is elterjedt, hogy egy magyar, főleg magyarországi németekből álló utászalakulat is részt vett a zsidók összetételében, **131** sőt egy helyen azt is lehet olvasni, hogy a kivégzésükben is. **132** 1973-ban Randolph Braham angol nyelvű tanulmányában, közvetve Salzer Izidór vallomására hivatkozva, már a kettőt ötvözve írta le a történetet. Szerinte a zsidókat „*egy magyar utász-szakasz vette körül*”. **133** A *népirtás politikája* című művében azonban már óvatosabban írt Braham. Itt már csak „*állítólag*” fogta körül egy magyar utászalakulat a zsidókat. Pár sorral lejjebb azonban – hivatkozás nélkül – azt olvashatjuk, hogy „*egyres jelentések úgy szólnak, hogy Kamenyec-Podolszkijban egy magyar utászalakulat, zömmel sváb származásúak, részt vett a mészárlásban*”. **134**

A 320. rendőrzászlóalj egyik-másik tagjának a vallomásaiban az olvasható, hogy a biztosítási feladatok ellátásában magyar katonák is részt vettek; néha milicistáknak is nevezve őket, nyilvánvalóan összekeverve az ukrán milicistákkal és rendőrökkel, akik valóban nagy számban vettek részt a biztosítási feladatokban. **135** Ugyanezen vallomásokban azonban még csak utalás szintjén sem állítja senki, hogy magyar katonák is részt vettek volna a kivégzésekben. Két vallomásban viszont kifejezetten tagadták magyar katonák részvételét a tömeggyilkosság bármelyik szakaszában. A városparancsnok azt állította, hogy a városban állomásozó két magyar zászlóalj nem vett részt semmilyen módon a mészárlásban. **136** Egy másik vallomásban azonban még ennél is többet állított a zászlóalj egyik tagja. A kivégzések második napján a tett színhelyén járt, ahol épp nyugalom honolt. Az őrt álló rendőröktől azt hallotta, hogy körbe be kellett zárni a területet, mert attól tartottak, hogy a közelben állomásozó magyar egységek, tudomást szerezve a kivégzésekről, közbeavatkoznának. **137** A magyar csapatok viselkedésével kapcsolatos megjegyzés teljesen egybevág a magyar hadseregnek a zsidókkal szemben 1941 nyarán tanúsított magatartásáról szóló egyéb híradásokkal, melyek szerint a magyar honvédség nem tűrte a zsidókkal szembeni atrocitásokat, akár polgári személyek, akár valamilyen német egység részéről indultak azok ki. **138** Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar honvédségnek ne lett volna első kézből származó információja a városban történekről. A 16. kerékpáros zászlóalj ugyanis augusztus 20-tól Kamenyec-Podolszkijban tartózkodott, a Kárpát-csoport parancsnoksága pedig augusztus 25-én Proszkurovba települt át. **139**

A rendőrzászlóalj orvosának gépkocsivezetője szerint azonban magyar tisztek is jelen voltak az egyik nap a kivégzőgödörnél. Két magasabb rangú SS-tiszt bizonygatta nekik, hogy mennyire humánusan hajtották végre a zsidók kivégzését. **140** Hermann Krüger vallomásából tudunk továbbá arról is, hogy a gyilkosságok második napján a kivégzőosztag tagjai tiszteletére tartott vacsorán magyar tisztek is jelen voltak. **141** Számukra, csapategységükre, személyükre vonatkozóan azonban itt sem derült fény.

A feltárt információrészletek ugyan nem támasztják alá, hogy magyar egységek részt vettek a Jeckeln által szervezett/levezényelt 1941-es kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságban, de annál hangsúlyosabban vetik fel a magyar katonai vezetés felelősségét annak tétlen eltűrésében. Nem tudjuk, hogy tájékoztatták-e a politikai vezetést a szemük előtt napokon keresztül zajló, a Magyarországról származó zsidókat is elpusztító tömeggyilkosságról. És bár a deportálásokat augusztus elején ideiglenesen felfüggesztette Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, de olyan további, jól dokumentált intézkedéssorozatról van tudomásunk, amelyekkel a magyar állam igyekezett megakadályozni a deportáltak visszatérését Magyarországra, sőt – ha jóval kisebb arányban is – 1941-ben még ezután is folytatta a deportálásokat. **142**

Utószó

A rendőrzászlóalj tagjai Kamenyec-Podolszkij után további tömeggyilkosságokban is részt vettek. Néhol kivégzőegység tagjai voltak, máshol a gettó kiürítésében segítettek, vagy az áldozatokat terelték a puskacsövek elé. A zászlóalj közel egy év alatt körülbelül

40.000 ember legyilkolásában vett részt segítőként vagy végrehajtóként. Tagjainak többsége a háború után a nyugatnémet rendőrség megbecsült tagja lett. Az ügyészségi kihallgatások során alig néhányan mutattak megbánást, vagy tettek feltáró vallomást, legtöbbször felső parancsra vagy közvetlen életveszélyre hivatkoztak.

A 320. rendőrzászlóalj részvétele zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosságokban ¹⁴³		
Időpont	Helyszín	Áldozatok száma
1941. augusztus 28–31.	Kamenyec-Podolszkij	23 600 fő
1941. augusztus 31.	Minwkwowyz (45 km-re északkeletre Kamenyec-Podolszkijtól)	2200 fő
1941. november 6–8.	Sosenka (3 km-re Rovnótól)	15 000 fő
1941. november	Egy falu 2 km-re Kostopoltól	300–400 fő
1942. február	Erdő egy Luzktól délre található falu mellett	100–200 fő
1942. július vége	Kőbánya Bereza-Kartuskától 7-km-re	1500 fő
1942. augusztus eleje	Erdős rész egy Kobrintól 40 km-re található falu mellett	50 fő
1942 nyara	Pripjaty-mocsarak	150 fő
1942. szeptember–október	Bereza-Kartuska, a gettó likvidálása	kb. 1000 fő

A zászlóalj tagjaival szemben a dortmundi ügyészség indított eljárást 1961-ben. 390 fővel szemben jártak el, közülük 131 személyt sikerült kihallgatni. Csupán hárman ismerték be, hogy meghúzták a ravaszt, a többiek tagadták a gyilkosságokban való közvetlen részvételt. Az eljárást az ügyészség 30 gyanúsított kivételével 1962 februárjában megszüntette. Vádemelésig egyetlen ügy sem jutott el.¹⁴⁴ A Jeckeln ún. törzsszázadába tartozó személyekkel szemben 1959-ben kezdődő nyomozás, ami 13 évig zajlott, de 1972-ben vádemelés nélkül azt is lezárták.¹⁴⁵

A tömeggyilkosság végrehajtói közül egyedül Jeckelnt állították bíróság elé. 1946 februárjában egynapos tárgyalás után felakasztották Rigában, de nem a kamenyec-podolszkiji vérengzésért, hanem a rigai zsidókkal szemben elkövetett bűncselekményei miatt.¹⁴⁶

¹ A tanulmány megírását a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK) támogatta. A tanulmány alapjául szolgáló előadás (*A tömeggyilkosságtól a népirtásig a megszállt szovjet területeken 1941 nyarán*) 2014. október 13-án hangzott el a „Kamenyec-Podolszkijtól Auschwitzig” című nemzetközi kegyeleti és tudományos emlékkonferencián. A konferenciát a Wesley János Lelkészképző Főiskola (Budapest) és a Hickey Center for Interfaith Studies and Dialogue at Nazareth College (Rochester, New York) szervezte. Külön szeretnénk köszönetet mondani a meghívásért Majsai Tamásnak, a téma úttörő kutatójának.

² IMT, 1949/II: 63. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. november 20. A szovjet ügyészi csapat tagjairól lásd Hirsch, 2008.

³ IMT, 1946: I. kötet, 38. Vádirat, 1945. október 18.

⁴ Gellért, 2011; Gellért Á. – Gellért J., 2012; 2012a; 2013.

⁵ A ludwigsburgi levéltári kutatást Gellért Ádám a European Holocaust Research Infrastructure (EHRI) ösztöndíjasaként folytatta. <http://www.ehri-project.eu/ehri-fellow-adam-gellert>.

⁶ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Csősz László történész kollégánknak, aki beszerezte számunkra a tanulmányban idézett szovjet vizsgálati anyagok és tanúvallomások egy részét a washingtoni Holocaust Museum-ból. Munkánkban felhasználtuk a Jad Vashem oldalán, angol fordításban megjelent korabeli tanúvallomás-részleteket is. Jad Vashem, 2015.

⁷ Braham, 1997/I: 204.

⁸ Braham, 1973: 141.

⁹ Majsai, 1986: 71.; Ormos, 2000/II: 764.; Karsai, 2002; Szakály, 2007; Tóth, 2008: 16.; Csősz, 131.

¹⁰ Karsai, 2001: 232, 315.; Karsai, 2009.

¹¹ Mallmann–Angrick–Matthäus–Cüppers, 2011: 9–19.

¹² RSHA 80. számú összefoglaló jelentése. 1941. szeptember 11.

¹³ Frojimovics, 2007: 129.

-
- ¹⁴ Frojimovics, 2013: 243.
- ¹⁵ Kovács, 2014: 105–106.
- ¹⁶ Mallmann, 2001.; Arico, 2009.
- ¹⁷ Eisen–Stark, 2013: 213–214.
- ¹⁸ Schweitzer, 2014: 50.
- ¹⁹ Verbrechen der Wehrmacht, 2002: 129.
- ²⁰ Hoppe–Glass, 2011: 221. A dokumentum levéltári őrzési helye: RGVA, 1273k/3/667. 49. Másolat megtalálható: USHMM, RG-11.001, 92. tekercs.
- ²¹ Pohl, 1997: 49–50. A német katonai közigazgatás zsidókkal szemben hozott intézkedéseiről lásd Arnold, 2005: 492–502.
- ²² Mallmann, 2001: 243.
- ²³ Gerlach, 2010: 150.
- ²⁴ IMT, 1946/III: 210–213., PS-197. számú dokumentum.
- ²⁵ Bennett, 2011; Smelser–Syng, 2000: 267–275.
- ²⁶ Birn, 1986.
- ²⁷ Böhler–Mallmann–Matthäus, 2008.
- ²⁸ Browning, 2004: 216–217.; Headland, 1992. Az Einsatzgruppe-egységek felállítását és tevékenységét bemutató alapmű még mindig: Krausnick, 1981.
- ²⁹ Az SS-egységek és a hadsereg közötti együttműködésről lásd bővebben Hasenclever, 2010: 167–181.; Heydrich és az Einsatzgruppe-csoportok létrehozásáról lásd bővebben Gerwarth, 2011: 185–190.
- ³⁰ Hilberg, 1985/I: 284, 286–287.; Longerich, 2010: 182–185.
- ³¹ A Dél Hadseregcsoport területén a zsidókkal szemben elkövetett bűncselekményekről lásd bővebben Hürter, 2007: 567–595.
- ³² Browning, 2004: 225.
- ³³ IMT, 1949: 38. kötet, 88. és 92. Feljegyzés a Hitler főhadiszállásán történt megbeszéléseiről, 1941. július 16. 221-L. sz. dokumentum.
- ³⁴ Büchler, 1986: 13.
- ³⁵ Mallmann, 1997.
- ³⁶ Longerich, 2010: 186.; Browning, 2004: 229–232.
- ³⁷ Büchler, 1986; Browning, 2004: 233.; Cüppers, 2005.
- ³⁸ Birn, 1986; Longerich, 2010: 184–185.
- ³⁹ BArch BA 162/1566, 2498–2500. Összefoglaló ügyészi jelentés a HSSPF-dél csoport tagjai elleni büntetőeljárásokról. Kiel, 1971. július 28. A közvetlen irányításra csak az Einsatzgruppe C esetében került sor Jeckeln részéről. Hasenclever, 2010: 165.
- ⁴⁰ BArch BA 162/1566., 2457., 2464–2465. Összefoglaló ügyészi jelentés a HSSPF-dél csoport tagjai elleni büntetőeljárásokról. Kiel, 1971. július 28.
- ⁴¹ Hilberg, 1985/I: 298.
- ⁴² Longerich, 2010: 186.
- ⁴³ BArch B 162/2930, 169–170. Ügyészi feljegyzés. Dortmund, 45 Js 7/61. 1962. február 28.
- ⁴⁴ Blatman, 1966: 16–17.
- ⁴⁵ Yivo, 2015.
- ⁴⁶ Kruglov–Krimmer: 2012, 1374–1375.; Blatman, 1966: 46.
- ⁴⁷ Yivo, 2015.
- ⁴⁸ GARF 7021-64-799, 189–190. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. július 11.
- ⁴⁹ HL II. 1693, Magyar királyi V. gépkocsizó tarack osztály hadinaplója, 1941. augusztus 18.
- ⁵⁰ Uo. 1941. augusztus 19.
- ⁵¹ Eikel–Sivaieva, 2014: 421.
- ⁵² GARF 7021-64-799. Katarina Gincuk kézzel írt vallomása.
- ⁵³ BArch B 162/1564, 129. Willi Günther, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. augusztus 11.
- ⁵⁴ Uo. 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁵⁵ GARF 7021-64-799., 206. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május. Jozif Ivanovics Lisinszkij tanúvallomása.
- ⁵⁶ GARF 7021-64-799. Katarina Ginchuk kézzel írt vallomása.
- ⁵⁷ BArch B 162/1564, 37. Jakob Uhl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 16. A rendőrök másik része a kaszárnyában kapott helyet. BArch B162/1564, 103. Erich Bandow, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. szeptember 6.
- ⁵⁸ BArch B 162/1564, 19. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 27. Hasonlóképp nyilatkozott a város katonai parancsnoka is. BArch B 162/1564, 173. Josef Meiler, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. szeptember 25.

-
- ⁵⁹ YVA M.49.E/6848, N.H. kézzel írt tanúvallomása.
- ⁶⁰ BArch B 162/1564., 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁶¹ GARF 7021-64-799, 76. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 17. Szputanij Szergej Terentevics vallomása.
- ⁶² Uo. 191–193. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 15. Ivan Csajkovszkij vallomása.
- ⁶³ Uo. 200–201. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 16. Moszkal Klara Antonovna tanúvallomása.
- ⁶⁴ Uo. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 17. Szputanij Szergej Terentevics tanúvallomása.
- ⁶⁵ Uo. 150. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 19. Nikolai Tyupenko tanúvallomása.
- ⁶⁶ BArch B 162/1564, 172–173. Josef Meiler, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. szeptember 25.
- ⁶⁷ BArch B 162/2918., 8008-8009. Helmut Lincke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1962. június 22. Érdemes megemlíteni, hogy Lincke korábbi vallomásában még csak azt sem akarta beismerni, hogy egyáltalán tudott a vérengzésről. BArch B 162/ 2891, 2436. Helmut Lincke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. június 9.
- ⁶⁸ BArch B 162/1564, 28. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 21. Feltételezhető, hogy a Schutzpolizei akkori őrnagya, Balke mint a rendőri bevetésért felelős törzstiszt közvetítette a parancsot. BArch B 162/1565, 258. Ügyészi jelentés. Ludwigsburg, 1965. március 5.
- ⁶⁹ BArch B 162/1564, 22-23. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 30.
- ⁷⁰ BArch B 162/1564, 32. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁷¹ BArch B 162/1564, 23-24. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 30.
- ⁷² BArch B 162/2882, 1051-1052. Herbert Hofmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. január 15.
- ⁷³ BArch B 162/2907, 6176. Fritz Fuss, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. április 19. BArch B 162/2907, 6190. Otmar Lendbradl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. április 20. Egy rendőr szerint Scharway mégis tartott egy beszédet, de abban csak arról ejtett szót, hogy kellemetlen feladatokat kell elvégezniük. BArch B 162/2896, 3472. Erich Ehmer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 10.
- ⁷⁴ BArch B 162/1564, 63. Heinrich Kemker, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. július 16. Kemker ezen kijelentésére Hofmann a kihallgatás során azzal válaszolt, hogy mégis hogyan gondolhatott ennyi ember áttelepítésére, amikor a századnak ehhez nem volt elég teherautója. BArch B 162/2882, 1054. Herbert Hofmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. január 15.
- ⁷⁵ BArch B 162/2884, 1448. Heinrich Wendel, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. február 22.
- ⁷⁶ BArch B 162/2889, 2219R. Hans Bogdan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. május 10. Hasonlóképp számolt be egy ugyanebbe a századba tartozó rendőr is. BArch B 162/1564, 19. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 27.
- ⁷⁷ BArch B 162/1564, 115. Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ⁷⁸ BArch B 162/2916, 7566-7567. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1962. február 12.
- ⁷⁹ BArch B 162/1564, 34. Karl Wolf, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 24.
- ⁸⁰ BArch B 162/1564, 89. Johannes Wichard, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 11.
- ⁸¹ BArch B 162/1564, 33-34. Karl Wolf, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 24.
- ⁸² BArch B 162/1564, 41. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.; BArch B 162/1564, 52. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ⁸³ BArch B 162/1564, 130. Willi Günther, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. augusztus 11.
- ⁸⁴ BArch B 162/1564, 41. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.
- ⁸⁵ BArch B 162/1564, 118. Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ⁸⁶ BArch B 162/1564, 142-143. Willibald Polterauer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1962. október 17.
- ⁸⁷ Tennenblatt Bina Jankelevnával készítette interjú leírata, 1997. július 11. (Graniľovka falu). A kézirat a szerzők birtokában.
- ⁸⁸ BArch B 162/2905, 4857-4859. Alexander Uhl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 21.
- ⁸⁹ BArch B 162/1564, 66. Bruno Jeschke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 14.
- ⁹⁰ BArch B 162/1564, 122. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ⁹¹ BArch B 162/2902, 4452. Karl Breuer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 11.
- ⁹² BArch B 162/2877, 167. Gustav Plett, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. május 5.
- ⁹³ BArch B 162/1564, 53. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11. Lásd még ezzel kapcsolatban: BArch B 162/1564, Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ⁹⁴ BArch B 162/1564, 50. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv 1959. október 22.
- ⁹⁵ BArch B 162/1564, 42. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.
- ⁹⁶ BArch B 162/1564, 124. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ⁹⁷ BArch B 162/1564, 6. Johann Uthmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. március 10.
- ⁹⁸ BArch B 162/1564, 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁹⁹ BArch B 162/1564, 50. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. október 22.
- ¹⁰⁰ BArch B 162/1564, 113. Peter Hansing, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 22.

- ¹⁰¹ BArch B 162/1564, 66. Bruno Jeschke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 14.
- ¹⁰² BArch B 162/1564, 71. Johann Höke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 9. Voltak olyanok, akik szerint az áldozatokat egyáltalán nem vetköztették le. BArch B 162/1564, 11. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4. BArch B 162/1564, 35. Karl Wolf, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 24.
- ¹⁰³ BArch B 162/1564, 54. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹⁰⁴ BArch B 162/1564, 32. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ¹⁰⁵ GARF 7021-64-799, 200-201. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 16. Moszkal Klara Antonovna tanúvallomása.
- ¹⁰⁶ BArch B 162/1564, 11. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4.
- ¹⁰⁷ BArch B 162/1564, 41. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.
- ¹⁰⁸ BArch B 162/1564, 11. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4.
- ¹⁰⁹ BArch B 162/15604, 53. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹¹⁰ BArch B 162/1564, 124. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹¹¹ BArch B 162/1564, 117. Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ¹¹² BArch B 162/1564, 68-74. Johann Höke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 9.
- ¹¹³ Hihetetlenül hangozhat, de Höke, aki ennyi részletre emlékezett, képtelen volt megmondani, hogy az általa említett gyilkosságok Kamenyec-Podolszkijban történtek-e. A vallomásában megadott részletek alapján azonban egyértelműen kiderül, hogy a színhely Kamenyec-Podolszkij volt.
- ¹¹⁴ BArch B 162/1564, 124. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹¹⁵ BArch B 162/1563, 402. Hermann Krüger, kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. szeptember 22.
- ¹¹⁶ BArch B 162/1563, 404-405. Hermann Krüger, kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. szeptember 22.
- ¹¹⁷ BArch B 162/1564, 110. Wilhelm Greunke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 14.
- ¹¹⁸ BArch B 162/1564, 51. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. október 22.
- ¹¹⁹ BArch B 162/1564, 63. Heinrich Kemker, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. július 16.
- ¹²⁰ BArch B 162/1564, 13. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4.
- ¹²¹ BArch B 162/1564, 126. Arnold Zuckermann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 3. Ennek az eseménynek külön jelentőséget tulajdonít egy másik szerző is. Ingraio, 2013: 153–154.
- ¹²² Reuth, 2009.
- ¹²³ BArch B 162/1564, 92. Eduard Best, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. május 17.
- ¹²⁴ BArch B 162/ 2922, 8779. Walter Zill, kihallgatási jegyzőkönyv, 1963. március 28.
- ¹²⁵ Eikel–Sivaieva, 2014: 421.
- ¹²⁶ Breitman, 1998: 65. A brit lehallgatóállomások által elfogott német rendőri jelentés. A forrás eredeti lelőhelye: NARA RG 457, Box 1386. German Police Decodes, 2 Sept. 1941, item 2; 6 Sept. 1941, item 2.
- ¹²⁷ BArch B 162/1564, 20. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 27.
- ¹²⁸ BArch B 162/1564, 126. Arnold Zuckermann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 3.
- ¹²⁹ Vihar, 1945: 13. Ezt a történetet szöveghűen veszi át Karsai Elek. Karsai E., 1965: 31.
- ¹³⁰ Rosen, 2004: 97.
- ¹³¹ Karsai E., 1965: 31. Az idézet eredetileg: Vihar, 1945: 13.
- ¹³² Geyer, 1961: 81.
- ¹³³ Braham, 1973: 141.
- ¹³⁴ Braham, 1997/I: 204.
- ¹³⁵ BArch B 162/1564, 5. Johann Uthmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. március 10.; uo. 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.; uo. 50. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv 1959. október 22.
- ¹³⁶ BArch B 162/1564, 174. Josef Meiler, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. szeptember 25.
- ¹³⁷ BArch B 162/1564, 92. Eduard Best, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. május 17.
- ¹³⁸ Hilberg, 1985: 304.
- ¹³⁹ HL II. 1458, 2. doboz. A Kárpát-csoport a megszálló szolgálatában (1941. július 10. – október 30.), 15–16.
- ¹⁴⁰ BArch B 162/2906, 5031. Paul Mattick, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. március 10.
- ¹⁴¹ BArch B 162/1563, 406. Hermann Krüger, kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. szeptember 22.
- ¹⁴² Frojimovics, 2011; Gellért, 2013.
- ¹⁴³ Klemp, 2011: 297-299.; Curilla, 2006: 618–622.; B 162/2930, 169–190. Ügyészi feljegyzés. Dortmund, 45 Js 7/61. 1962. február 28.
- ¹⁴⁴ Klemp, 2011: 300. A nyomozást megszüntető határozatban az állt, hogy a gyilkosságokat a 320-as rendőrszázlój tagjai és az Einsatzgruppe C mintegy 30 fős különítménye hajtotta végre magyar katonák és az ukrán milícia támogatásával. BArch B 162/2930, 171. Ügyészségi megszüntető határozat. Der leitende Oberstaatsanwalt bei dem Landgericht Dortmund, 45 Js 7/61. 1962. február 28. A 320-as zászlóalj, mint elkövető szerepét kizárta a Jeckeln törzsszázadával kapcsolatos későbbi nyomozás. BArch B 162/1566, 2481. Ügyészségi megszüntető határozat. Kiel, 1971. július 28.

¹⁴⁵ BArch B 162/1566, 2450-2519. Ügyészégi megszüntető határozat. Kiel, 1971. július 28.

¹⁴⁶ Bennett, 2011.

Levéltári források

Bundesarchive, Ludwigsburg (BArch)

AR-Z 48/58. Wiemer és társai, 2875–2935. kötet

AR-Z 13/60. Stab Jeckeln, 1563–1566. kötet

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

II. 1458. Magyar Királyi Gyorshadtest és Kárpát-csoport iratai

II. 1693. Magyar királyi V. gépkocsizó tarack osztály hadinaplója

Orosz Föderáció Állami Levéltára (GARF)

7021-64-799. A Rendkívüli Állami Bizottság jelentései (másolatban USHMM, RG-22.002M, 1–2. tekercek)

Nyomtatásban megjelent források

IMT, 1946

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal.
(Red Series)

IMT, 1949

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal.
(Blue Series)

Hivatkozott irodalom

Arnold, 2005

Klaus Jochen Arnold: *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im Unternehmen Barbarossa.* Duncker & Humblot.

Bennett, 2011

G. H. Bennett: Exploring the World of the Second- and Third-Tier Men in the Holocaust: The Interrogation of Friedrich Jeckeln, Engineer and Executioner. *Liverpool Law Review*, 32. 1–18.

Birn, 1986

Ruth Bettina Birn: *Die Höheren SS- und Polizeiführer – Himmlers Vertreter im Reich und in den Besetzten Gebieten.* Düsseldorf.

Blatmann, 1966

Leon S. Blatmann: *Kamenetz-Podolsk. A memorial to a city annihilated by the Nazis in 1941*. New York.

Böhler–Mallmann–Matthäus, 2008

Böhler, Jochen – Mallmann, Klaus-Michael – Jörgen Matthäus: *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*. Forschungsstelle Ludwigsburg.

Braham, 1973

Randolph L. Braham: The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary. *Yad Vashem Studies*, 9. 133–156.

Braham, 1997

Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. (2. bővített és átdolgozott kiadás.) I. kötet. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Breitman, 1998

Richard Breitman: *Official Secrets. What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. Hill and Wang.

Büchler, 1986

Yehoshua Büchler: Kommandostab Reichsführer-SS – Himmler's personal murder brigades in 1941. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 1. No. 1. 11–25.

Curilla, 2006

Wolfgang Curilla: *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944*. Paderborn.

Cüppers, 2005

Martin Cüppers: *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Csősz, 2014

Csősz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történetében*. MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár.

Eikel–Sivaieva, 2014

Markus Eikel – Valentina Sivaieva: City Mayors, Raion Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–1944: How Local Administrators Co-operated with the German Occupation Authorities. *Contemporary European History*, Vol. 3. 406–428.

Eisen–Stark, 2013

George Eisen – Stark Tamás: The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre. A Prologue to the Hungarian Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 2. 207–241.

Frojimovics, 2013

Frojimovics Kinga: Állampolgárság-revízió. Deportálás 1941–1942-ben. In Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmustól napjainkig*. Budapest, Aposztróf Kiadó.

Frojimovics, 2007

Frojimovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*. The International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem.

Gellért, 2012a

Gellért Ádám – Gellért János: Náci tömegmészárlás magyar segítségével. *Interpress Magazin*, 11. sz. 39–43.

Gerlach, 2010

Christian Gerlach: Militärische „Versorgungszwänge“, Besatzungspolitik und Massenverbrechen: Die Rolle des Generalquartiermeisters des Heeres und seiner Dienststellen im Krieg gegen die Sowjetunion. In Frei, Norbert et al.: *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. De Gruyter Saur. 175–208.

Gerwarth, 2011

Robert Gerwarth: *Hitler's Hangman. The Life Of Heydrich*. Yale University Press.

Hasenclever, 2010

Jörn Hasenclever: *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943*. Ferdinand Schöningh.

Headland, 1992

Ronald Headland: *Messages of Murder. A Study of the Reports Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943*. Fairleigh Dickinson University Press.

Hilberg, 1985

Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Holmes & Meier.

Hirsch, 2008

Francine Hirsch: The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar. *The American Historical Review*, No. 3. 701–730.

Hoppe–Glass, 2011

Bert Hoppe – Hildrun Glass: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden 1933–1945. Sowjetunion mit annektierten Gebieten I. Besetzte sowjetische Gebiete unter deutscher Militärverwaltung, Baltikum und Transnistrien*. Oldenbourg Verlag.

-
- Hürter, 2007
Johannes Hürter: *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941–42*. Oldenbourg Verlag.
- Ingrao, 2013
Christian Ingrao: *Believe and Destroy. Intellectuals in the SS War Machine*. Polity Press.
- Karsai E., 1965
Karsai Elek: *A budai vártól a gyepűig, 1941–1945*. Táncsics, Budapest.
- Karsai L., 2001
Karsai László: *Holokausz*. Pannonica Kiadó.
- Karsai L., 2002
Karsai László: Kamenyec-Podolszkijről tárgyszerűen. *Élet és Irodalom*, XLVI. évfolyam, 6. sz. február 8.
- Karsai L., 2009
Karsai László: 1941. augusztus 27–28. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam, 37. sz. szeptember 11.
- Kovács, 2014
Kovács Tamás: Az első deportálás(ok) Magyarországról. In *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén*. Szerkesztette: Krausz Tamás és Barta Tamás. *Russica Pannonicana*, 91–113.
- Klemp, 2011
Stefan Klemp: *Nicht ermittelt. Polizeibattalione und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch*. 2. átdolgozott és kibővített kiadás. Klartext.
- Krausnick, 1981
Helmut Krausnick: *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges, 1938–1942*. Deutsche Verlags-Anstalt.
- Kruglov–Krimer, 2012
Alexander Kruglov – Ksenia Krimer: Kamenets-Podolskii. In Dean, Martin (ed.): *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1944. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Indiana University Press.
- Kruglov, 2006
Alexander Kruglov: „Schießt ihn Tot”: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. („Lőjétek agyon”: A Jeckeln-csapat és alárendeltjeinek szerepe az ukrán zsidók kiirtásában 1941 nyarán és őszén). *Tkuma*, Ukrán Holokausz Tanulmányok Intézete, 3. sz. 26–65.
- Mallmann, 2001

Klaus-Michael Mallmann: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess: Der Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, Vol. 10. 239–264.

Mallmann, 1997

Klaus-Michael Mallmann: Vom Fußvolk der „Endlösung“. Ordnungspolizei, Ostkrieg and Judenmord. *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 26, 355–391.

Mallmann–Angrick–Matthäus–Cüppers, 2011

Klaus-Michael Mallmann – Andrej Angrick – Jürgen Matthäus – Martin Cüppers (Hrsg.): *Die Ereignismeldungen UdSSR 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. Band I. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Longerich, 2010

Peter Longerich: *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford University Press.

Ormos, 2000

Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I–II. köt. Budapest, PolgART.

Pohl, 1997

Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*. R. Oldenburg Verlag.

Reuth, 2009

Ralf Georg Reuth: *Hitlers Judenhass: Klischee und Wirklichkeit*. Piper Verlag.

Rosen, 2004

Ilana Rosen: *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust: an Anthology of Life Histories*. University Press of America.

Schweitzer, 2014

Schweitzer András: Kőrösmező: The First Deportation of the Hungarian Holocaust, 1941. *The Hungarian Quarterly*, Vol. LIV. No. 209. Holocaust Special Issue, 43–53.

Smelser–Syring, 2000

Friedrich Jeckeln: Spezialist für die Endlösung im Osten. In Ronald Smelser – Enrico Syring: *Die SS. Elite unter dem Totenkopf, 30 Lebensläufe*. Paderborn.

Szakály, 2007

Szakály Sándor: Szép írás, némi „szeplővel“. *Élet és Irodalom*, LI. évfolyam, 37. sz. szeptember 14.

Verbrechen der Wehrmacht, 2002

Hamburger Institut für Sozialgeschichte: *Verbrechen der Wehrmacht, Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*. Hamburg, HIS Verlagsgesellschaft.

Vihar, 1945

Vihar Béla: *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből 1941–1945*. Budapest, Hechaluc.

Interneten elérhető anyagok, tanulmányok

Arico, 2009

Massimo Arico: „Seht euch diesen Mann an”. Kamenec-Podolsk, 27–29 August 1941. <http://www.scribd.com/doc/18282882/Seht-euch-diesen-Mann-an-Kamenec-Podolski-2729-August-1941> (utolsó letöltés: 2016. január 10.)

Frojimovics, 2011

Frojimovics Kinga: Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után. http://kamenyec1941.pe.hu/sites/default/files/frojimovics_mt.pdf

Gellért J., 2011

Gellért János: A nemzetiszocialista megsemmisítő gépezet működése Kamenyec-Podolszkijban. http://kamenyec1941.pe.hu/sites/default/files/gellert_janos_mt.pdf (utolsó letöltés: 2016. január 10.)

Gellért Á. – Gellért J., 2012

Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi körösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. *Betekintő*, 2. sz. http://www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert

Gellért Á. – Gellért J., 2013

Gellért Ádám – Gellért János: Menekülés népirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései. *Betekintő*, 3. sz. http://www.betekinto.hu/2013_3_gellert_gellert

Jad Vashem, 2015

Jad Vashem: The Untold Stories. The Murder Sites of the Jews in the Occupied Territories of the former USSR. <http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/index.asp?cid=278> (utolsó letöltés: 2016. január 10.).

Majsai, 1986

Majsai Tamás: A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben. Ráday Gyűjtemény évkönyve, I–V. http://korosmezokam.atw.hu/files/MT_A_korosmezei_zsdep_1941_mt.PDF (utolsó letöltés: 2016. január 10.).

Tóth, 2008

Tóth Gábor: „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó”. *Deportálások Kárpátalján a második világháború idején*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány.
<http://mek.oszk.hu/12500/12547/12547.pdf> (utolsó letöltés: 2016. január 10.)

Yivo, 2015

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Online kiadás.
<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kamianets-Podilskyi> (utolsó letöltés: 2016. január 10.).

Ki tudja, mit hoz a múlt...?

Az 1945–1948 közötti demokráciakísérlet kisiklásának néhány (társadalomlélektani) háttérmozzanataról

Nemcsak a legutóbbi, a Magyar Tudományos Akadémia székházában megrendezett, 1945 vidéki eseményeire fókuszáló konferencia címválasztása¹ miatt érzem fontosnak az időszak néhány jellegzetes vonásának bemutatását, hanem az elmúlt negyedszázad korszakra vonatkozó értékeléseinek – olykor egymásnak ellentmondó – sokszínűsége miatt is. Tudományos jellegű monográfiák, tanulmányok, forrásközlések, illetve konferenciák sokasága bizonyítja, hogy ennek a néhány évnek a történései legalább annyira megosztó jellegűek (és olykor – sajnos – nem függetlenek aktuálpolitikai megfontolásoktól sem), mint a huszadik századi magyar történelem egyéb meghatározó korszakai. Előre szeretném leszögezni, hogy nem az eltérő hangsúlyú értékelések és az ebből következő elkerülhetetlen viták jelentik a nehézséget, hanem a szakmailag nehezen vállalható leegyszerűsítő, sematikus értékelések, csapdahelyzetek, hiszen minél sematikusabb, leegyszerűsítőbb a vizsgált jelenség elhelyezése, értékelése, annál ellentmondásosabbak, illetve nehezebben értelmezhetőek az ezzel szembeni jellegzetességeket, tartalmakat erősítő mozzanatok.²

Egy olyan, összefoglaló jellegű monográfia, mint például Palasik Mária könyve,³ az időszak jogállami kereteinek megteremtéséért folytatott kísérlet sikereit és kudarcát nem a leegyszerűsítő logika alapján végletesen megosztó kérdés- és válaszkeresés mentén mutatja be, hanem érzékeltetve a probléma összetettségét az ellentétes tartalmú, párhuzamosan zajló folyamatokkal, törekvésekkel, amely alapján egyértelművé válhat: csak ezek együttesével értékelhető szakmailag az ún. „koalíciós időszak” mérlege.

Mivel az 1944 ősze és 1948 júniusa⁴ közötti évek politikai életének meghatározó történései az elmúlt évtizedekben már különböző visszaemlékezések, monográfiák, forráskiadványok formájában⁵ feldolgozásra kerültek, szándékom szerint csak néhány sajátos „társadalomlélektani” mozzanatra, összefüggésre hívnám fel a figyelmet, érzékeltetve az időszak árnyaltabb megközelítésének jogosságát.⁶

Az előbb említett Palasik-monográfia bevezetőjében olvasottakkal egyetértve – amely szerint: „*sehol sem lehetett ugyanott folytatni, ahol 1939-ben abbahagyták, így Magyarországon sem*” –, a korszak minél jobb megértése szempontjából megkerülhetetlen a „*Stunde Null*” állapota, mint európai „*történet-lélektani*” adottság. Hazánk esetében a második világháború borzalmai (a nyilas korszak hónapjainak tragikus történéseivel és a negyedszázados szovjet és egyúttal kommunistaelenes propaganda utáni szovjet katonai jelenléttel) tették egy bonyolult „*lelkiállapot*” alapjává az 1945 utáni éveket.⁷ Ebből következően az első kulcsfogalom a „*várakozás*” lehet, a reményekkel és félelmekkel is átszőtt várakozásé.

Az ellenforradalmi korszak tapasztalatai és a világháború borzalmainak közelsége egyaránt valamilyen – eltérő fokozatú vagy tartalmú – változtatás irányába terelték a folyamatok lehetséges irányát. A „*próbálkozó demokrácia*”⁸ első évében, 1945-ben, a politikai pártok által nyilvánosságra hozott programok, programtervezetek nyelvezete, fogalomkészlete és a megfogalmazott társadalmi célok az ellenforradalmi rendszer éles kritikájának és az időszak politikai, erkölcsi és kulturális meghaladásának egyértelmű igényével születtek.⁹ A „*régi helytelen politika által okozott sérelmek, gazdasági hátrányok, társadalmi ellentétek felszámolása, eltüntetése*” – meghatározás tényszerűsége mellett a „*reakciós népellenes berendezkedés*” megfogalmazás már érzékelteti az új idők szellemét a Kisgazdapárt¹⁰ programjában is. A Polgári Demokrata Párt a „*dolgozó munkás magyarok*” együttműködésének alapját az „*Emberi Jogok*

Deklarációjának” szellemében találta meg. A Demokrata Néppárt az ellenforradalmi negyedszázad „álkeresztény” politikáját kárhóztatta, mert – mint fogalmaztak – „a keresztény politika lényegében a forradalmak pusztja és merev tagadásává zsugorodott össze”.

Nem csak a pártok fogalmazták meg céljaikat, illetve alkottak markáns véleményt arról, hogy mit gondolnak a múlttól, az ahhoz való viszonyulásról. A demokráciaépítés ünnepélyességébe szinte féltő kiáltásként hasított Drozdy Győző „enciklopédikus” összeállítása a demokrácia kategóriáit, fejlődését, filozófiáját, történetét és különböző irányzatok viszonyát bemutató műve.¹¹ A demokráciavitához kapcsolódik az 1945 nyarán a Pázmány Péter Egyetemen megtartott konferencia is, amely gondolatilag izgalmas bizonyítéka annak a sokszínű várakozásnak, amellyel politikusok, tudósok közelítettek a problémához. Tisztában voltak a lehetőségekkel és a veszélyekkel, ennek ellenére a demokrácia melletti féltő elkötelezettség határozta meg az előadások tartalmát. A teljesség igénye nélkül néhány jellemző gondolatot érdemes idézni: Horváth Barna¹² „*Demokrácia és jog*” című előadásában az egész demokráciakíséret tartalmi és formai buktatóira világított rá jogi megközelítéssel, meghatározva a demokrácia elvi érvényesülése szempontjából fontos elemeket. Egyik legfontosabbnak a „*vagy-vagy*” kizárólagosságára (az 51%-os többségi akarat győzelmének veszélye) építő hamis kérdésfeltevés helyett az ezzel szembeállítható „*többé-kevésbé*” elv érvényesítésének követendő példáját ajánlotta. A múlt – az ellenforradalmi rendszer – totális elutasítása és az új (keleti) demokráciaminta mindent maga alá gyűrő kizárólagosságának veszélye egyidejűleg hatott ezekben az években. Moór Gyula¹³ – figyelembe véve a megváltozott történelmi feltételrendszert – nem zárta ki az új hangsúlyokkal megjelenő „*keleti*” típusú demokráciafelfogás egyes elemeinek jobbító szándékát, de mivel az figyelmen kívül hagyja a politikai demokráciát, csak korlátozott lehet. Jánosi József¹⁴ a demokráciakérdés etikai-morális megközelítésével a „*demokratikus életformák étoszának*” fontosságát hangsúlyozta: csak belső szerves fejlődés, társadalmi elfogadottság teremthet hiteles demokráciát. Jánosi ezzel már átvezet egy olyan kategória irányába, amely ezekben az években, elsősorban szociáldemokrata oldalon, gyakran hangoztatott elvárásként, feltételként jelent meg: a társadalom tudatos „*nevelésének*” fontossága.¹⁵

Erdődy János¹⁶ a „*rosszul nevelés*” következményeinek veszélyére hívta fel a figyelmet 1945 tavaszán: a „*tekintélytiszteltre szoktatott nyájberek alaktalan tömege*” újra egy „*vezérkóst keresne*”. Ezt a demokráciára veszélyes (tömeg)igényt csak valamilyen átneveléssel lehetne elkerülni. Ries István¹⁷ az SZDP első kongresszusán elmondott felszólalásában már érzékeltette azt az elmozdulást, amely teret biztosított egy új logika mentén megvalósítandó másfajta demokráciafelfogásoknak is (nem függetlenül a bevezetőben említett új „lélektani” környezettől, feltételrendszertől). A nyugati demokráciafelfogás helyett – éppen a más történelmi utat befutó magyar fejlődés miatt – a „*szocialista demokrácia*” formáját tartja a legmegfelelőbbnek az ún. polgári helyett. Ries ezzel egyébként nem távolodott el a hivatalos szociáldemokrata felfogástól – a szocialista társadalmi forma megteremtésének távlati igényétől –, de mindenképpen sokatmondó fejtegetésének az a része, amelyben kijelenti, hogy annyira „*szívügye a szocialista demokrácia, hogy annak megvalósításáért hajlandó nem demokratikus eszközöket is alkalmazni*”. Ries szavai már érzékeltetik a változást, illetve annak csapdahelyzetét: a „*társadalmi haladás*” szükségszerűségében és az ellenforradalmi negyedszázadtól való elhatárolódás természetes kényszerűségében a demokráciakíséret olyan „*szemantikai*” adottságokkal szembesül, amely a segítő és jó szándékú törekvéseket más mezőbe helyezi el. (Ilyen volt például az előbb említett „*nevelés*” szerepének hangsúlyozása, amely későbbi tapasztalatok miatt is elsősorban bolshevik attitűdként jelent meg, mint egy kívülről a társadalomra rákényszerített elvárás.)

Ries gondolatai ebben az összefüggésben már mintha előre legalizálták volna a „*törvények feletti szocializmus*” létjogosultságát 1945-ben a „*horthysta jobboldal*” elleni harc jegyében. A „*hol húzzák meg a demokratikus jogok kiszélesítésének, gyakorlatának*

határait”, milyen eszközökkel védekezzenek a még képlékeny demokrácia vélt vagy valós ellenségeivel szemben kérdés felvetése – és szintén érzékeny problematikája – mögött egy másfél évtizeddel korábbi keserű tapasztalat húzódott meg: a weimari demokrácia sorsa. A „*nincs végletekig való demokrácia [...] ez Hitler óta világos*” megállapítás 1945 tavaszától¹⁸ – eltérő kontextusokban – gyakran elhangzik. A „*harcos demokrácia*” igénye fogalmazódott meg Horváth Zoltán¹⁹ írásában 1945 első felében,²⁰ éppen a weimari példára hivatkozva: a „*parttalan, ellenőrizhetetlen demokrácia, a féktelen mértékben adományozott demokratikus jogok*” annak az az abszurd fordulatnak a lehetőségét hordozzák magukban – az írás szerzője szerint –, hogy a hatalmat demokratikus eszközökkel a demokrácia ellenségei szerzik meg maguknak. Erdei Ferenc a „*népi demokráciáról*” tartott előadásában, 1945 júniusában, a polgári liberális demokrácia szabályainak korlátlan érvényesítésének veszélyeire utalva, a „*harcos állapotot*” az átmeneti történeti időszak törvényszerű velejárójának tartja. A polgári demokrácia korlátozásának szükségessége mellett érvelt 1946. április 3-án Kéthly Annához írott levelében Károlyi Mihály is – éppen „*Weimar*” példája miatt –: a fiatal magyar demokrácia túl gyenge, az általános választójog gyakorlása nem biztosíték annak védelmére, csak a reakciónak kedvez. Kéthly egy évvel későbbi megnyilvánulásában²¹ hasonló következtetésekre jutott: a választójog szabadsága szerinte az akkori belpolitikai helyzetben – napokkal Nagy Ferenc miniszterelnök félreállítása után – a demokrácia ellenségeinek (nyilasok és „nyugatosok”) kedvez, ezért tulajdonképpen a demokratikus választók nagy része saját érdeke ellen szavazna. „*Weimar*” és a „*weimarizálódás*” veszélye Bibó megnyilatkozásaiban, értékeléseiben is gyakran visszatérő figyelmeztetés a politikai mező bármely oldalán állók számára. „*Weimar óta tudjuk, hogy katasztrófa politikát demokratikus érvekkel és formulákkal is lehet folytatni*” – vélekedik Bibó egyik tanulmányában, figyelmeztetve a Kisgazdapártot, hogy ne próbálja mindenáron kiaknázni társadalmi támogatottságát az önkormányzati választások megtartásának kierőszoakolásával.²²

Faragó László²³ a weimari tanulságok összegzésével kapcsolatban az „*öngyilkos demokrácia*” hiányosságait a politikai, azaz polgári és a gazdasági demokrácia nem megfelelő arányában látja. Szerinte ez utóbbi a biztosítéka a szilárd demokratikus keretek megteremtésének. Az általa használt „*proletár demokrácia*” fogalma a demokrácia és a szocializmus egyensúlyának biztosítását jelenti – a hiteles szociáldemokrata felfogás elemeként. Faragó 1945-ben megfogalmazott gondolatai szinte előrelátóan érzékeltették a pár évvel később megvalósult forgatókönyvet: „*ha az derülne ki, hogy programunk egyik fele, a demokrácia tévedés volt, le kellene vonnunk a politikai következtetést, meg kellene politikailag semmisülnünk, és át kellene engednünk eszméink másik – rangsorban első – felét, a szocializmust*²⁴ azoknak, akik megvalósítására demokrácia nélkül vállalkoznának”. Ezzel a megállapítással tulajdonképpen eljutottunk a korszak különböző hangsúlyú értékelései szerint is legproblematicusabb mozzanathoz, az MKP szerepéhez, lehetőségeihez, valamint a „*felki bolsevizálódást*” elősegítő önkontrollok és külső objektív tényezők kölcsönhatásaihoz.

Néhány – az előzőekben már érzékeltetett jelenséghez tartozó – tény érdemes rögzíteni, a magyar kommunista vezetők (elsősorban 1945-ös) megnyilvánulásaihoz és a párt akkori megítéléséhez kapcsolódóan:

1. A második világháború náci- és fasisztaellenes koalíciójának győzelme nemcsak stratégiaileg, geopolitikailag helyezte a Szovjetuniót mint győztes nagyhatalmat új pozícióba, hanem a kommunista pártokat is (elsősorban Kelet-Európában, illetve egyes nyugati országokban, pl. Olaszország, Franciaország). Talán ez a megváltozott abszurd helyzet²⁵ segíti a sommás ítéletalkotást – főleg visszamenőleg, a történések kimenetelének ismeretében –, amely részjelenségekből és kétségtelenül tragikus történésekből (atrocitásokból, mint pl. a gyömrői eset²⁶) levonhatóan sematikus, elnagyolt következtetésekkel él az egészre vonatkozóan.

2. A bevezető sorokban megfogalmazott sajátos lélektani helyzetből következően, a második világháború előtti évtizedekben a magyar demokratikus baloldal által is egyértelműen antidemokratikusnak és vállalhatatlannak tartott bolsevizmus eszméje és gyakorlata átkerült a szalonképes antifasiszta mezőbe, megkerülhetetlen tényezője és része lett a demokráciakísérlet folyamatának hazánkban is. Persze nem elfeledkezve arról a politikai „hátszélről”, amit a SZEB és a Vörös Hadsereg jelentett. A megváltozott „aurát” jól jelzik az olyan megnyilatkozások, mint például a kisgazdapárti Balogh Istváné, aki a hatalomba bekerült kommunistákkal szembeni bizalmatlanságot igyekezett eloszlatni azzal a megállapítással, hogy az ellenforradalmi propaganda célja volt kihasználni a magyar társadalom kommunista ellenességét, ezzel szemben *magyar kommunista pártról van szó, amelynek céljai azonosak a többi demokratikus párttal, s amely tiszteletben tartja a polgári társadalom elveit. A „tamáskodóknak”, akik csak átmenetinek tekintik a bolsevikok hirtelen támadt demokratikus attitűdjét, a következőket válaszolja: „Ellenvetésként azt szokták felhozni, hogy ez mind igaz lehet most, de évek múlva a MKP mégis csak arra fog törekedni, hogy az országot szocialista-kommunista állammá tegye. Erre azt felelem: nem tagadhatom meg a kommunista párttól azt a jogot, melyet magamnak, illetőleg pártomnak vindikálok. Mint kisgazdapárti politikus arra törekszem, hogy a parlamenti többséget megszerezsem. Ezt akarják ők is. A magyar választó polgárok fogják eldönteni, mennyire kívánják a Magyar Kommunista Párt programjának megvalósulását. Ha a magyar polgári társadalom passzív lesz, sorsának irányítását másokra bízva, magára vessen. A kommunista párt alkotmányos úton, alkotmányos eszközökkel akar becsületes mérközést.”²⁷ Az MKP vezetői megnyilatkozásaikban – elsősorban 1945-ben – nem tértek el a többi párt által képviseltektől, sőt olykor jobban hangsúlyozták a „nemzeti érdekek” képviselőjének fontosságát, mint a baloldali SZDP. Itt most csak Rákosi Mátyás 1945 nyarán elhangzott szavaira utalnék: „A magyar demokrácia sokat fog kölcsön venni a kelettől és a nyugattól, de ha megvalósul, magyar földön termett, magyar demokrácia lesz.”²⁸*

3. Az MKP az általa egyre inkább szűkített demokratikus kereteket sem tudta döntő módon a maga javára fordítani, így az 1945. novemberi választás után az 1947. augusztusi ún. „kékcédulás-választáson” sem érték el a kívánt szavazatmennyiséget.

Az MKP szerepével, megváltozott helyével és lehetőségeivel kapcsolatban felmerülő óvatos és kevésbé óvatos fenntartások, bírálatok éppen a „testvérpártnak tekintett SZDP esetében voltak a legkézzelfoghatóbbak. A két eleve szövetségesnek tekintett munkáspárt együttműködésének kérdései már az 1945 őszi választásuktól egészen az 1948 tavaszán történetikig éles vitákat gerjesztettek a szociáldemokrata pártban.”²⁹

Az 1944 őszen, majd 1945 elején a két párt között létrejött megállapodásokkal megalapozott együttműködés minőségének, mélységének kérdése nemcsak a demokráciakísérlet időszakának döntő eleme, hanem a (szociáldemokrácia által képviselt) demokratikus baloldal eszmei, morális megosztottságának is.

A többpártrendszerre épülő parlamenti demokrácia zátonyra futtatásának egyik fontos mozzanata volt 1945–1948 között a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt mindenáron való egységpolitikájának, szoros együttműködésének és magának a demokrácia sorsának összekapcsolása. A hatalom kisajátításáért folytatott, 1946 ősztől felgyorsult és a „baloldali blokk által” irányított folyamatban a „reakciós”, „demokráciaellenes” (egyre táguló) kategóriába kerültek nemcsak a „polgári jobboldaliként” elkönyvelt politikusok,³⁰ hanem minden olyan szociáldemokrata is, aki bármilyen formában ragaszkodott a szervezeti függetlenség megtartásához 1948 tavaszáig.³¹

Ezzel a mozzanattal befejeződött az a folyamat, amely a polgári és baloldali demokratikus erők, irányzatok felszámolásával utat nyitott a diktatórikus, sztálinista típusú rendszer megteremtése felé 1948 után. Ezért is fontos jól láthatóan elkülöníteni a

demokratikus jegyeket magába foglaló, 1945 és 1948 közötti időszakot az egyértelműen antidemokratikus évektől.

¹ *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az MTA BTK közös konferenciája, 2015. szeptember 29.

² Így például az említett konferenciáról olvasható összefoglalók szerint az egyik előadásban az MKP mint a „*patologikus szovjetizálás élcsapataként*” jelent meg, befolyása, pozíciószerezése a társadalmi gyakorlatban hegemoniát jelentett. Egy másik előadás viszont azt állítja, hogy – a vizsgált Zala megyei történésekből, adatokból levonhatóan – az MKP semmilyen fontos közigazgatási pozíciót nem kapott 1945-ben, a legfontosabb beosztásokat a pártközi értekezleteken osztották el egymás között a pártok.

³ Palasik, 2000. Írásomban – jellegéből következően – nem térek ki részletesen már ismert politikatörténeti eseményekre.

⁴ A hatalomkoncentráció és a „*lelki bolsevizálódás*” folyamatában a magyar szociáldemokrata mozgalom és a demokratikus kísérlet szempontjából is tragikusan meghatározó mozzanat volt a két munkáspárt egyesülése és az MDP megalakulása 1948 júniusában.

⁵ A korszak meghatározó politikai szereplőinek visszaemlékezései (Nagy Ferenc, Sulyok Dezső, Böhm Vilmos, Kovács Imre, Mindszenty József), illetve a munkásságukat bemutató pályaképek (Sulyok Dezső, Pfeiffer Zoltán, Zsedényi Béla, Peyer Károly) mellett Palasik Mária és Gyarmati György összefoglaló jellegű monográfiája, illetve a SZEB tevékenységét bemutató kötet érzékelteti ennek a pár éves időszaknak a történeti feldolgozottságát. Forrásközlések tekintetében most csak a Magyar Országos Levéltár által kiadott minisztertanácsi jegyzőkönyveket, illetve a pártközi értekezletek jegyzőkönyveit említem. Természetesen a folyamatok szempontjából fontos csoportot jelentenek az időszak politikai rendőrségének tevékenységét bemutató, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára által kiadott feldolgozások.

⁶ Néhány észrevételem a 2003-ban megjelent „*Vezérlődozat. A Peyer-kérdés és a magyar szociáldemokrácia 1945–48*” című monográfia, ill. „*A peyerizmus mint történeti kategória értékelése és elhelyezése a Peyer-kérdés problematikájában*” című PhD-disszertáció egyes fejezeteihez („A korlátozott demokrácia csapdái”, „A szocializmus akarása”) kapcsolódik.

⁷ Ennek a „*lelkiállapotnak*” érdekes megnyilvánulása Szekfű Gyula 1947-ben megjelent *Forradalom után* című monográfiája, amely a „keleti demokrácia” pozitív szerepét hangsúlyozza, egy megváltozott külpolitikai szövetségi rendszer árnyékában.

⁸ Bibó meghatározása.

⁹ Az MNFF és a Nemzeti Bizottságok tevékenysége, a parlamenti viták, illetve a pártközi értekezletek ülései egyre bonyolultabb érdekegyeztető mechanizmus keretévé váltak a koalíciós időszak éveiben. A pártközi értekezletek szerepe és súlya körül kialakult eltérő értékelések is érzékeltetik, hogy nehéz nem árnyaltan közelíteni az időszak történéseihez illetve az azokból levonható következtetésekhez. Egyes értékelések szerint „*itt dőltek el a dolgok*”, az MKP ezt a fórumot használta fel a Kiszegpárt parlamenti súlyának ellentételezésére, a parlamenti demokrácia korlátozásának eszközeként. Egy másik vélemény szerint viszont a koalíciós jellegű kormányzás tette szükségessé, hogy a közhatalmi szervek mellett működjön egy olyan intézmény, ahol a pártvezetők rendszeresen egyeztetnek, és kompromisszumos megoldásokat találhatnak, mert a pártok vezetői nem voltak kormánytagok az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakában.

¹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy az ellenforradalmi negyedszázad demokratikus parlamenti pártjai kerültek hatalmi pozícióba 1945 után.

¹¹ Drozdy, 1946. Drozdy alapító tagja az 1946 tavaszán az FKgP-ből kizárt csoportnak, akik Sulyok Dezső vezetésével megalakították a Szabadság Pártot.

¹² Jogtudós, az MTA levelező tagja 1945-től. A Polgári Demokrata Párt programjának kidolgozója 1945-ben. 1949-ben elhagyta az országot, 1973-ban bekövetkezett haláláig az USA-ban élt.

¹³ Jogfilozófus, az MTA ideiglenes elnöke 1945–1946-ban. Az 1947-es választáson a Magyar Függetlenségi Párt képviselőjeként került be a parlamentbe.

¹⁴ Filozófus, a koalíciós időszakban a jezsuiták szegedi főiskoláján tanár. 1949-ben elhagyja az országot. A Szabad Európa Rádió munkatársa 1951 és 1954 között.

¹⁵ Kéthly Anna a *Magyar–Amerikai Társaság* 1945 októberi megnyitó ülésén a demokrácia építő elemeiről tartott előadásában hangsúlyozta, hogy a „*demokratikus közszellem amerikai hagyománya*” lehet minta a magyar demokráciaépítés számára. Viszont a demokratikus minta átültetése – az antidemokratikus magyar történeti hagyományok miatt – nem történhet automatikusan, csak a szabadságra és a demokráciára való nevelés útján. Kéthly a *Nevelés a szabadságra* című írásában hasonló gondolatokat fogalmazott meg ugyanebben az évben a *Szocializmus* című folyóiratban.

¹⁶ Az SZDP apparátusának – az Ideiglenes Intézőbizottságnak – tagja, a *Népszava* munkatársa.

¹⁷ Jogász végzettségű, az ellenforradalom évtizedeiben védőügyvédként is dolgozik, egyik vezetője az Országos Munkásjogvédő Irodának. 1945 után parlamenti képviselő, igazságügyi miniszter 1945 júliusától 1947. augusztus végéig. 1948 júniusában az MDP KV tagjává választották. Két év múlva letartóztatták, és az ÁVH börtönében elszenvedett bántalmazások következtében halt meg 1950 szeptemberében.

¹⁸ Bán Antal szavai az SZDP pártválasztmányi ülésén 1945 májusában.

¹⁹ 1945-től az SZDP külpolitikai „követe”, több nemzetközi konferencián képviselte a pártot, a Főtitkárság irányítója majd a *Világosság* főszerkesztője. Az MKP-val folytatott szoros együttműködés híve, a fúzió egyik előkészítője, majd a *Népszava* főszerkesztője. Ennek ellenére ő sem került el a meghurcoltatást 1949 után.

²⁰ *Szocializmus*, 1945.

²¹ Választási beszéd Csepelen 1947. június 4-én.

²² Bibó, 1986.

²³ Jogász végzettségű, az ellenforradalmi rendszer idején a Magántisztviselők Országos Szövetségének egyik vezetője. 1945 és 1948 között a Pénzügyi Központ vezérigazgatója. Kéthly Anna közeli munkatársa évtizedekig, parlamenti képviselő. A Rákosi-rendszer idején kitelepítették.

²⁴ A „szocializmus” a parlamenti demokrácia szabályait, feltételrendszerét elfogadó, illetve azt tagadó baloldali irányzatok számára is „hívószó”, hivatkozási pont volt a huszadik században. Ezért jelent ma is – „szemantikai” – kihívást elhelyezése, értékelése (elsősorban a politikusok számára). Mindenképpen fontos rögzíteni, hogy annál bonyolultabb, összetettebb történeti kategória, mint hogy például „*Recsk*” vagy a „*Gulag*” szinonimájaként használjuk. A demokratikus szocializmus, a reformista marxista irányzatok képviselőitől az eurokommunizmus irányzatát megfogalmazó nyugati politikusokon keresztül a bolsevizmus-kommunizmus nevében működtetett rendszerek pártvezetőinek személyéig elég széles ez az eszmetörténeti mező.

²⁵ Peyer Károly képviselőházi megállapítása ezzel kapcsolatban: „*Ez a harc nem világszemléleti kérdésekért folyik, mert itt benne vannak a harcban olyan államok, amelyeknek a berendezkedése alkotmányos, demokratikus, voltak benne olyan államok, amelyeknek rendszere fasiszta, diktatúrás volt, vannak benne olyanok, amelyekben nemzeti szocialista és más rendszer van. Nem lehet azt mondani, hogy itt egyforma nevezőre lehet hozni a dolgokat olyképpen, hogy az egyik oldalon vannak a demokratikus irányzatok, a másik oldalon pedig az ezzel ellentétesek. Így a harc a hatalomért és területekért folyik.*” (Részlet a képviselőházi felszólalásából, 1943. december 1. – Képviselőházi Napló. 1943. december 1-i ülés jegyzőkönyve.)

²⁶ Lásd Palasik, 2010.

²⁷ Az MNFF alakuló ülésén, Szegeden december 3-án elmondott beszédéből.

²⁸ Pázmány Péter Egyetem, Demokrácia-konferencia.

²⁹ Erről részletesen: Simon, 2003: 35–79. A nemzetgyűlési választások megerősítették, hogy az SZDP-nek érdemes volt külön indulnia a fővárosban. A „Nagy Budapest” kerületi eredményei szociáldemokrata fölényt mutatnak a kommunistákkal szemben. 37 közigazgatási egységből mindössze négyben (Rákoshegy 23%–22%, Budatétény 23,1%–21,9%, Rákosliget 22,2%–15,5%, Nagytétény 31,00%–23,4%) sikerült megelőznie az MKP-nak az SZDP-t. A legnagyobb különbségű sikert Kispesten (36,4%, ill. 18,2%) és Csepelen (42,5%, ill. 28,7%) aratták a szociáldemokraták a „testvérpárttal” szemben. Az SZDP vezetőtestületi, elsősorban pártválasztmányi üléseinek jegyzőkönyvei érzéketlenül dokumentálják a párttagság különböző szintjein erősödő bizalmatlanságot az MKP politikájával szemben.

³⁰ Itt most csak Sulyok Dezső, illetve Pfeiffer Zoltán bátor – elsősorban parlamentben elhangzott – megnyilatkozásaira utalnék 1946 tavaszától. A képviselőházi viták maradtak leghosszabb ideig a parlamenti demokrácia mellett kiállók számára megnyilvánulási lehetőségként a „szalámi-taktika” felgyorsulásának időszakában 1946 kora tavaszától.

³¹ Az ellenforradalmi rendszerben is az egyik legkarakánabb szociáldemokrata politikus 1945 utáni megnyilatkozásai olykor sokkal baloldalibbak, „osztályharcosabbak” voltak, mint az MKP egyes vezetőié. Ennek ellenére 1948 elejére Rákosiék szemében Kéthly már egyértelműen átkerült a „demokrácia” szempontjából megbízhatatlan „jobboldali szocdem” kategóriába. Kéthly is gyakran használta a „tisztá demokrácia” fogalmát, más demokrata elkötelezettségű, elsősorban kisgazdapárti politikushoz, például az 1946 tavaszán az FKgP-ből kiszorított Sulyok Dezsőhöz hasonlóan.

Sajtó

Szocializmus, 1945

Horváth Zoltán: Harcos demokrácia. *Szocializmus*, 3–5. sz. 147–153.

Hivatkozott irodalom

Drozdy, 1946

Drozdy Győző: *A demokrácia*. Budapest, k. n.

Gyarmati, 2013

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, Rubicon-Ház Bt.

Palasik, 2000

Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Palasik, 2010

Palasik Mária: *A félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Simon, 2003

Simon István: *Vezéráldozat. A Peyer-kérdés és a magyar szociáldemokrácia 1945–1948*. Budapest, Századvég.

Bibó, 1986

Bibó István: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. In uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Budapest, Magvető. II. kötet, 297–333.

Megfigyelés, beszerzés, koncepciók perek Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955)

I. rész Származás, társadalmi háttér, emigráció

Bevezetés

1948. június 28-án, a szerb történelmi emlékezetben a középkori államiság bukását jelentő rigómezei csata napján a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform, Tájékoztató Iroda) nyilvánosságra hozta Josip Broz Titót és a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vezetőségét elítélő határozatát.¹ Ezt követően nem várt, drámai módon romlottak meg Jugoszlávia kapcsolatai mind a Szovjetunióval, mind a kelet-európai államszocialista országokkal. Egy „modern eretneküldözés” részeként gazdasági blokádra, propaganda-hadjáratra, határcidensekre, katonai nyomásgyakorlásra került sor Jugoszlávia ellen. A balkáni ország gyakorlatilag teljesen elszigetelődött a szocialista táboron belül, amely mind a bel-, mind a külpolitika módosítására kényszerítette a jugoszláv vezetést. Habár a párttagság és a jugoszláv lakosság nagy része Tito és a JKP vezetősége mellett sorakozott fel, a konfliktus hatására többen szembefordultak Tito politikájával, és elmenekültek Jugoszláviából, illetve nem vállalták a visszatérést a balkáni országba. A Szovjetunióban és a kelet-európai csatlós államokban (korabeli szóhasználattal az úgynevezett „népi demokráciákban”) emigráns közösségek szerveződtek, melyek aktívan kivették részüket a Jugoszlávia elleni „mini hidegháborúból”: jugoszlávellenes politikai és propagandatevékenységet fejtettek ki, délszláv nyelvű műsorokat készítettek, Tito-ellenes cikkeket, broszúrákat írtak és jelentettek meg, szerkesztették az emigráns sajtótermékeket, és közreműködtek azok jugoszláv területen történő terjesztésében. A Moszkva-barát, úgynevezett kominformista (szerbül *ibeovci*) emigránsok számát (1948–1964 között) a jugoszláv szakirodalom megközelítőleg 5 ezer főre teszi, közülük mintegy 450-en Magyarországon találtak menedéket.

A magyarországi levéltári források – elsősorban a Magyar Dolgozók Pártja iratai – között fennmaradt jelentések alapján valójában lényegesen kevesebbre, 150 fő körülire becsülhetjük azon, a sorozatos kizárások miatt állandóan változó politikai közösség létszámát, amely összeköttetésben állt a magyar politikai vezetéssel. Mindennapjaikra a kétoldalú jugoszláv–magyar kapcsolatokon túl a magyar belpolitikai élet eseményei is hatással voltak, így az ekkoriban zajló koncepciók perek is. Mint ismeretes, az 1930-as évek Szovjetuniójához hasonlóan, a nyilvánosságnak szánt kirakatperek és a zárt ajtók mögött lefolytatott további koncepciók perek szervesen hozzátartoztak a rákosista diktatúra kiépüléséhez és működéséhez, alóluk a sztálinista meggyőződésük miatt 1948-at követően Magyarországon menedékjogot kért jugoszláv politikai emigránsok sem vonhatták ki magukat.

1952. szeptember 17-én és 24-én az első fokon eljáró megyei bíróságok zárt tárgyaláson tárgyalták hat, Magyarországon élő kominformista emigráns (Branislav Doroslovački, Ozren Krstonošić, Savo Novaković, Milutin Stevanović, Albert Svetina és Živorad Todorović) ügyét. A mondvacsinált és koholt vádakon alapuló egyéni koncepciók perekben a hat jugoszláv emigránst 5-től 15 évig terjedő szabadságvesztésre ítélték. Mégis, ki volt ez a hat emigráns? A többi Magyarországon élő politikai emigráns közül miért, milyen vádak alapján és miért pont őket ítélték el? Miért pont 1952 őszén került sor perükre? Tanulmányomban amellet, hogy választ keresek e kérdésekre, magyarországi levéltári források alapján a hat emigráns életének főbb csomópontjait, politikai és egyéb tevékenységét is megkísérlem rekonstruálni. Életpályájuk tágabb kontextusba helyezésével egyéni sorsukat a mikrotörténelmi elemzésen túl szélesebb történelmi folyamatokba, a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok koordinátarendszerébe is igyekszem elhelyezni.

Tanulmányomat ennek megfelelően két nagy szerkezeti egységre bontottam. A most olvasható első részben az 1952 szeptemberében elítélt hat politikai emigráns származását, társadalmi hátterét és emigrálásukat megelőző politikai tevékenységét vizsgálom. A korai impulzusok bemutatásán túl a hangsúlyt a politikai emigrációban eltöltött időszakokra helyezem. Ezzel összefüggésben röviden kitérek Magyarországra kerülésük körülményeire, majd elemzem emigrálásuk hátterét és az emigrációban kifejtett politikai tevékenységüket. A *Betekintő* következő, 2016. márciusi számában olvasható második szerkezeti egységben magukkal a perekkel foglalkozom majd. Részletesen elemzem letartóztatásuk körülményeit, az ellenük felhozott vádak, a perben hozott ítéleteket és a felülvizsgálat részleteit. A felülvizsgálatot az 1953-at követő rehabilitációs eljárások tágabb kontextusába is megkísérlem elhelyezni. Tanulmányomban arra is törekszem, hogy az egyéni portrékon túl rámutassak a hat életút hasonlóságaira, közös és eltérő vonásaira is. Mindezzel egyéni sorsuk alakulását (mikrotörténetüket) tágabb, emigrációtörténeti, szovjet–jugoszláv és magyar–jugoszláv kapcsolattörténeti (makrotörténeti) összefüggésbe helyezem.

Tanulmányomban elsősorban levéltári források alapján mutatom be a hat életút alakulását. A vonatkozó alap kutatásokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folytattam. Legnagyobb haszonnal a volt Zárt Irattár levéltári anyagában, azon belül az Egyéni-ügyek között található, a hat emigránsra nyitott vizsgálati dossziékat forgattam. Az előzetes letartóztatással és a vizsgálattal kapcsolatos okmányok és anyagok gyűjtésére szolgáló dossziékat 1950-től vezették, és az adott személy ügyével összefüggésben keletkezett bizonyítékokat, terhelő és tanúvallomásokat, jegyzőkönyveket, per- és perújrafelvételi iratokat, valamint összefoglaló jelentéseket tartalmaznak.² Kutatásom során különösen hasznosnak bizonyult, hogy a nyolc vizsgálati dosszién túl Ozren Krstonošić és Milutin Stevanović esetében egy-egy személyi dosszié is fennmaradt, amelyekben elsősorban hálózati és operatív iratok, nyomozati jelentések, tanúvallomások találhatóak. A levéltári források árnyalására sajtótörténeti vizsgálódásokat is folytattam. Elsősorban a Magyar Dolgozók Pártja szócsövének számító, írásaiban a párt mindenkor hivatalos álláspontját közlő *Szabad Nép* napilap és a Magyarországon élő délszlávok hetilapja, a *Naše novine* korabeli számait néztem át. Itt jegyzem meg, hogy a Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok 1948–1956 közti történetével foglalkozó kutatásaim folyamatban vannak, további levéltári források áttekintése árnyalhatja a jelen tanulmányomban megfogalmazott következtetéseimet.

Az anyaggyűjtés során, különösen a Történeti Levéltárban őrzött iratok kapcsán, kellő óvatossággal és forráskritikával kellett eljárnom. Mint ismeretes, az 1950-es évek alapperei egy ideológiai-politikai xenofóbia által meghatározott prekonceptió mentén haladtak, a perek alapjául szolgáló vallomások legtöbb esetben fizikai vagy erkölcsi nyomásgyakorlás, a párt érdekeire hivatkozva történő meggyőzés révén csikarták ki a vádlottakból és a tanúkból egyaránt, ami önmagában is megkérdőjelezheti az abban megfogalmazott állítások valóságát. Általánosnak volt tekinthető az is, hogy a vizsgálati fogságban lévővel életrajzát számtalanszor újraírták, hozzáigazítva az elérni kívánt eredményhez. Itt jegyzem meg azt is, hogy a valójában nemcsak az alapeljárás, hanem a felülvizsgálat során is előre meghatározták az elérni kívánt eredményt. A felülvizsgálati perek előkészítését ugyanaz az 1953-tól ismét a Belügyminisztérium keretébe tagozódó politikai rendőrség Vizsgálati Főosztálya végezte, amely korábban a törvénysértő eljárások legfőbb operatív kezdeményező szerve volt. A hatóságok a korábbi hamis vádak némelyikét továbbra is fenntartották, ezzel azt a látszatot kívánták kelteni, hogy mégsem volt teljesen alaptalan az alapeljárás, az elítéltek nem teljesen feddhetetlenek. A felülvizsgálatok fenti jellegzetességét Baráth Magdolna találóan a „*kecskére bízták a káposztát*” hasonlattal érzékelteti.³ Horváth Sándor és Gyarmati György írásaiban arra is felhívja a figyelmet, hogy az állambiztonsági iratok sokkal inkább az állambiztonság és a párt felől érkező elvárásokat tükrözték, semmint a korabeli valóságot. A jelentések tartalmát az ügynökökkel szemben támasztott elvárások is meghatározták, maga a lejegyzett kész szöveg is több átalakulás eredményeként jött létre. Az ügynökjelentések „*bornírt-céltudatos ágensszövegei [...] alaptalan vélelmet, gyanút vagy akár pőre hazugságot is valóságosnak kívántak láttatni*”.⁴ További nehézséget jelentett, hogy a Branislav Doroslovačkira, Ozren Krstonošićre és Albert Svetinára vonatkozóan 1950–1951-től vezetett személyi dossziékat⁵ 1964-ben a Belügyminisztérium III/2. Osztályán szinte teljes terjedelmében

megsemmisítették, az eredeti eljárás és a felülvizsgálat során keletkezett iratokat az adott személy vizsgálati dossziéjához csatolták. Szintén ekkor zúzták be a V-85138-as számú vizsgálati dossziét is, egyes iratokat Savo Novaković, Albert Svetina, Branislav Doroslovački és Milutin Stevanović vizsgálati dossziéjához csatoltak. Mindezen megkötésekkel együtt is úgy vélem, hogy használható irategyüttessel volt dolgom, amelyek (kellő körültekintéssel és más levéltári és sajtóból vett forrásokkal összevetve) lehetővé tették valós következtetések levonását.

Jugoszláviában és Magyarországon. Az ifjúkortól az emigrációban eltöltött időig

Az 1952 szeptemberében elítélt hat jugoszláv politikai emigráns közül a maga 39 évével Ozren Krstonošić számított a rangidősnek. Az 1913. december 17-én Óbecsén született Krstonošićnek meglehetősen hányatott gyerekkor jutott osztályrészül. Alkoholista édesapja előbb kőműves, majd lókupec volt, édesanyja tüdőbajban szenvedett. A kór egyik testvérét is elvitte, a család megélhetése pedig megkövetelte, hogy már fiatalon munkába álljon. Először a Duna–Tisza-csatornán közlekedő hajókon és uszályokon dolgozott.⁶ A többi öt elítélthez hasonlóan már fiatalon kapcsolatba került a baloldali ideológiával és a munkásmozgalmi eszmékkel, úgy vélem, nem véletlenül. A kommunista eszme ugyanis az 1920-as években népszerűségnek örvendett Jugoszláviában. A radikális baloldali szervezetek egyesülésével 1919 áprilisában létrejött, kezdetben legálisan működő Jugoszláv Kommunista Párt az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon (1920. november 28-án) a leadott voksok 12,4 százalékával (198 736 szavazat) 58 mandátumot nyert, egyedüli nemzetek feletti ideológiát képviselő pártként a parlament harmadik legjelentősebb erejét alkotta.⁷ Államellenes és erőszakos tevékenysége miatt működését már 1920-ban korlátozták (obzana-rendelet), majd az állambiztonságról és az államrend védelméről szóló 1921. augusztus 2-i törvénnyel végleg betiltották.⁸ Habár az illegalitás évei és a frakcióharcok jelentősen megviselték a tagságot, a radikális baloldali eszmék az ifjúság és az egyetemisták körében továbbra is népszerűségnek örvendtek.⁹ Abban, hogy Krstonošić belépett a Kommunista Ifjúsági Szövetség (SKOJ)¹⁰ becsei helyi szervezetébe, az 1951. augusztus 29-én lejegyzett önéletrajza szerint nagy hatással volt Lazar Brankov, aki „*Becsén mint komoly haladó ifi és kommunista szerepelt, aki terjesztette a haladó ideákat*”.¹¹ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) mellé delegált jugoszláv jóvátételi albizottságban, majd a budapesti jugoszláv nagykövetségen több magas rangú pozíciót, később a magyarországi kominformista emigránsok vezetésének posztját betöltő Brankov neve leginkább a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként vált ismertté. Az 1949. szeptember 24-én életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Brankov szintén Óbecsén született (1912 júliusában), Krstonošićnál mindössze fél évvel volt idősebb.¹² Joggal feltételezhetjük, hogy már fiatalon megismerkedtek, életpályájuk a későbbiekben is több ponton kapcsolódott egymáshoz.

Hasonlóan igaz ez a Krstonošićnál hét évvel fiatalabb, 1920. augusztus 4-én ugyancsak Óbecsén született Branislav Doroslovačkira is. Habár édesapja fia születésekor kereskedősegédként még az egyik helyi méteráruüzletben dolgozott, később sikeres vállalkozói tevékenységbe fogott. A helyi viszonyok között immáron jómódú textilkereskedőnek számított, aki a kereskedésből befolyt jövedelmét ház és föld vásárlásába fektette.¹³ A második világháború kitörése előtt már 37 hold földdel rendelkezett, amit megművelésre bérbe adott ki. Fiát taníttatta, az elemi iskola elvégzését követően gimnáziumba íratta. A 14 éves Branislav gimnazistaként került először kapcsolatba a kommunista eszmével. A magyar állambiztonsági szervek számára 1950. július 16-án írt önéletrajzából azt is megtudjuk, hogy egy bizonyos Zdravko Gložanski egyetemista hallgatótól hallott először a munkásmozgalmi eszméről, aki őt „*haladó emberek társaságába*” vitte. Doroslovački a magyar karhatalmi szervek felé azt is fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy már a gimnáziumban aktív munkásmozgalmi tevékenységet folytatott: „*harcoltam a fasiszta elemek ellen*”, jó szavalóként pedig „*agitátori munkát fejtettem ki úgy a gimnáziumban, mint azon kívül az üzemekben és a szegény kerületekben*”. Emiatt legalább egy ízben az iskolából is el akarták tanácsolni, de jómódú édesapja közbenjárására erre végül nem került sor, sőt a sikeres érettségi vizsga letételét követően felvételt nyert a Belgrádi Egyetem jogi fakultására,¹⁴ oda, ahova néhány évvel korábban maga Brankov is beiratkozott. Mozgalmi tevékenységét egyetemistaként is folytatta.

Röpiratot és illegális sajtótermékeket terjesztett, és bújtatta a hatóságok által üldözött kommunistákat. Részt vett a jogi kar pincéjében tartott illegális összejöveteleken, és (legalábbis állítása szerint) minden, 1938–1941 között megrendezett demonstráción a tüntetők között vonult fel, közte az 1939. december 14-én a munkásmozgalmi gyülekezőhelyként is ismert Slavija téren tartott, véres összetűzésbe torkollott tüntetésen is. A rendőrség emiatt kétszer le is tartóztatta, de életrajzában nem részletezett okokból rögtön szabadlábra is helyezték. Az önéletrajzot olvasó állambiztonsági tiszt nem is mulasztotta el, hogy a lap szélén ceruzával ne jegyezze meg: „*lehet, hogy már ekkor besúgója volt a rendőrségnek*”.¹⁵

Habár önéletrajzában nem találunk arra vonatkozó utalást, hogy Doroslovački már az egyetem folyosóin összefutott-e a vele egykorú Savo Novakovičtyel vagy éppen Milutin Stevanovičtyel, életkoruk és egyetemi tanulmányaik erre lehetőséget adhattak. Mindketten mindössze fél évvel voltak fiatalabbak (Novakovič a nyugat-bácskai Sztapár faluban született 1921. január 26-án,¹⁶ Stevanovič másfél hónappal később, március 2-án Belgrádban), és mindketten már a második világháború kitörése előtt megkezdték egyetemi tanulmányaikat. Az 1952. augusztus 25-én keltezett gyanúsított jegyzőkönyvben kulák származásúként jellemzett Novakovič a bölcsészkar, a kispolgári családból származó (apja vendéglős volt) Stevanovič a közgazdasági kar hallgatója volt.¹⁷ A diploma megszerzését követően különböző vállalatoknál és minisztériumokban dolgozott, 1947 januárjában a Jugoszláv Nemzetközi Szállító Vállalat (Transjug) belgrádi központjában helyezkedett el. Innen helyezték 1947 márciusában a vállalat prágai képviselőjéhez. A Tájékoztató Iroda 1948-as határozatának híre feleségével együtt itt érte, miközben éppen folyamatban volt áthelyezésük Jugoszlávia budapesti nagykövetségére.¹⁸

Nem számított ilyen szerencsésnek az egyébként szintén belgrádi születésű Živorad Todorovič, sem a szlovén származású Albert Svetina. Todorovič a hat emigráns közül a legfiatalabbként, 1929. március 19-én született. Munkáscsaládból származott, édesapja, Krsto Todorovič Zimonyban dolgozott repülőgép-szerelőként. A 4 elemi és 2 év műszaki iskolát végző, vasesztergályos végzettséggel rendelkező Todorovič szüleit korán elvesztette, édesapja 1941-ben, édesanyja 1943-ban hunyt el, neveltetésének feladata a továbbiakban a közép-szerbiai Donja Šatornja községben élő nővérére hárult.¹⁹ Munkás származásának számított a szlovéniai Alsó-Lezecemben (Dolnji Lezece)²⁰ 1915. április 7-én született Albert Svetina is. Vasúti munkás édesapját 1945 nyarán vesztette el. A hatosztályos elemi iskola elvégzését követően Ljubljanában géplakatosnak tanult, a gazdasági világválság idején alkalmi munkákból tengődött.²¹

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy zömmel alsó társadalmi osztályból származó, 1952-es letartóztatásuk idején a húszas éveik közepén, a harmincas éveikben járó, többségében fiatal, házaspárokról van szó. Hatuk közül leghamarabb Albert Svetina házasodott meg. 1945-ben egy Cveta Zinič nevű tanítónőt vette feleségül, akitől emigrálását megelőzően két fia született.²² Öten Szerbia területéről (hármán a Vajdaságból, ketten a fővárosból, Belgrádból) érkeztek Magyarországra, szerb nemzetiségűek voltak. Ebből a szempontból az egyedüli kivételt a szlovén származású Albert Svetina jelentette. Joggal vetődhet fel az olvasóban a kérdés: társadalmi hátterük mennyire volt általános az emigránsok egészére nézve? Kutatásaim jelenlegi állása szerint az 1948 júniusa és 1949 júniusa között Magyarországra emigrált jugoszláv állampolgárokról vonatkozóan rendelkezem részleges adatokkal. Összehasonlításképpen, 1949 júniusát megelőzően, családtagjaikat leszámítva, 80 jugoszláv politikai emigráns érkezett az országba, nagy többségük (69 fő) férfi volt. Közülük mindössze 46 pontos születési helye ismeretes, többségük (27 fő) Szerbia valamely részéről származott: 18-an a Vajdaság Autonóm Tartományban, 8-an a szűken vett Szerbiában születtek, egy személy Koszovó-Metohija Autonóm Körzetben látta meg a napvilágot. 13 fő Horvátország valamely részén született, és mindössze 3 emigráns származott Szlovénia, 2 pedig Bosznia-Hercegovina területéről. 53 emigráns születési ideje is ismert. Ez alapján elmondhatjuk, hogy főként a fiatalabb korosztályok vállalták az emigráns létet: 31-en 1918 után születtek, közülük 17-en 1925–1928 között, vagyis mindössze 20–25 évesek voltak emigrálásuk pillanatában. Mind közül is a legfiatalabbnak Živorad Todorovič számított. Iskolai végzettségük viszont meglehetősen alacsony volt, 1953-ban mindössze 8-an rendelkeztek főiskolai vagy egyetemi

diplomával, bár az a kimutatásokból egyértelműen nem derül ki, hogy felsőfokú végzettségüket még Jugoszláviában vagy már Magyarországon szerezték-e.

A származás és a társadalmi háttér hasonlóságain túl életrajzuk újabb közös vonását, meghatározó élményét a második világháború jelentette. A partizán ellenállókhoz való kötődés, a partizánharcokban való aktív részvétel szinte valamennyijük életrajzában hangsúlyos elemként szerepelt. Szinte kivétel nélkül csatlakoztak a kommunista ellenállási mozgalomhoz, és különböző jelentőségű partizántevékenységet fejtettek ki. Mint ismeretes, Jugoszlávia 1941. április 6-i megszállását, majd feldarabolását követően a megszállók és kollaboránsaik elleni küzdelem mellett gyakorlatilag polgárháborús helyzet alakult ki. Túl azon, hogy a két világháború közt megoldatlan szerb-horvát ellentét fegyveres dimenziót kapott, a Josip Broz Tito vezette partizánegységek és a névleg Draža Mihailović (egyben a londoni emigráns kormány hadügyminisztere) vezetése alatt álló csetnik alakulatok eltérő ideológiájuk, katonai-stratégiai céljaik és Jugoszlávia jövőbeni berendezkedéséről vallott felfogásuk miatt egymás ellen is harcoltak. Amíg a monarchiapárti, nagyszerb ideológiát képviselő csetnik alakulatok a régi, királyi Jugoszlávia helyreállítására (nagyszerb föderatív átalakítására) törekedtek, stratégiaileg pedig a kivárára, a szövetségesek Adria-tengeri partraszállásáig erőik minél teljesebb megőrzésére törekedtek, a Tito vezette partizán csapatok aktív harcmodort alkalmaztak, jelentős német alakulatokat kötve le a Balkán-félszigeten. Nemzetek feletti, köztársasági és föderatív berendezkedést vizionáló jövőképük hosszabb távon Jugoszlávia nemzeti számára vonzóbb alternatívát jelentettek a csetnikek kizárólagosan szerb központú világképével szemben. Olaszország 1943-as kiugrását követően az erőviszonyok egyértelműen a partizánok felé tolódtak el, a teheráni konferencia idejére a szövetséges hatalmak mindegyike Tito támogatása mellett kötelezte el magát.²³

A titói Jugoszlávia megszilárdulása és a Sztálinnal szembeni sikeres ellenállás kapcsán sem elhanyagolható tényező, hogy Jugoszláviát a jól szervezett partizánalakulatok szinte kizárólag saját erejüknek köszönhetően szabadították fel, így a JKP a társadalomra gyakorolt nyomás és a kezdeti súlyos intézkedések (megtorlás, beszolgáltatás, államosítás) ellenére a társadalom széles rétegei körében népszerűségnek örvendett, a partizánmítosz (legalábbis a közvetlenül a háborút követő évtizedekben) fontos identitásképző, összetartó erőt jelentett. A jugoszláv partizánok Belgrád felszabadításáért gyakorlatilag versenyt futottak a szovjet csapatokkal, az első proletárdivízió tagjaként Živorad Todorović is harcolt, majd egységével Triesztig nyomult előre.²⁴ A kommunista párt felhívására Albert Svetina is bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba, és kivette részét a szlovéniai ellenállási csoportok szervezésében. Érdemei elismeréséül először tagjelölt, 1941 októberétől rendes párttag lett. 1942 májusától ljubljanoi körzeti párttitkárrá nevezték ki, majd 1943 elejétől a (szlovén?) Felszabadítási Front Végrehajtó Bizottságánál dolgozott (1943 júniusáig). Albert Svetina azonban nemcsak párttag volt, hanem már 1944 nyarán a nem sokkal korábban (1944 májusában) megszervezett Népvédelmi Osztály (OZNA) munkatársa lett. 1945 júniusában a szlovén partvidék körzeti vezetőjévé nevezték ki.²⁵ Ez irányú tevékenységét a harcok befejezését követően is folytatta, 1946-ban közelebből meg nem nevezett beosztottként a ljubljanoi OZNA-hoz került.²⁶

Hasonló politikai (párt- és belbiztonsági) karriert a többi emigráns esetében is megfigyelhetünk. Savo Novaković 1944-ben csatlakozott a JKP ifjúsági mozgalomához, 1945-ben párttagsági könyvét is megkapta. 1945 márciusától tiszti rangban a belső elhárítás kötelékébe is bekerült. Sőt, 1943-ban, igaz, mindössze 8 napig, partizángyanús egyénként a megszálló magyar politikai rendőrség „vendégszeretét” is élvezni volt kénytelen.²⁷ Nem kerülte el a letartóztatást Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić sem. Doroslovačkit először közvetlenül a világháború kitörése után tartóztatták le. A már idézett, az Államvédelmi Hatóságon 1950. július 16-án kelt önéletrajzából azonban a letartóztatás további konkrét körülményei nem derülnek ki, így az sem, hogy azt a megszálló német vagy a magyar hatóságok hajtották-e végre. Annál inkább a későbbi letartóztatások, fogva tartások körülményei, részletei. Úgy vélem, Doroslovački ezzel talán munkásmozgalmi múltját és a meggyőződéséért elszenvedett sérelmeket is hangsúlyozni kívánta. Mivel nem volt tagja „nacionalista szervezetnek”, első letartóztatásából azonnal szabadon is engedték. Később azonban már nem volt ilyen szerencsés. A Szovjetunió németek általi megtámadása (1941.

június 22.) után újból letartóztatták és a bácstopolyai internálótáborba zárták. Csakúgy, mint gimnáziumi éve alatt, befolyásos apja ismét közbenjárt érte, két hónap múlva kiengedték a táborból. Az állandó rendőrségi megfigyelés elől több partizántársától eltérően nem Budapestre, hanem Pécsre menekült. A rendőrség itt egy héten belül újfent letartóztatta. 1942 januárjában már a szegedi Csillag börtönben raboskodott, amit Óbecsén és Budapesten katonai, illetve polgári tárgyalás követett. Édesapja pénze és közbenjárása újból megmentette, 1943 tavaszán rendőri felügyelet mellett szabadlábba helyezték. Magyarország német megszállását újból letartóztatások követték (életrajza szerint legalább két ízben került erre sor), végül a nagykanizsai internálótáborba került, hogy onnan a jól bevált forgatókönyv szerint édesapja ismét kihozza. Szálasi Ferenc hatalomra kerülését (1944. október 16.) követően azonban újból bebörtönözték, Pécs felszabadulását (1944. november 29.) is rabként élte meg.²⁸ Doroslovački szinte már tragikomikumba hajló állandó letartóztatásai és szabadon engedései ellenére mégis úgy vélem, hogy a tanulmányomban szereplők közül a legrosszabbul Ozren Krstonošić járt. Ő a világháború alatt Belgrádban maradt. Habár bővebb tevékenységéről nincs információ, feltételezem, hogy továbbra is kommunistaszimpatizáns tevékenységet fejthetett ki. Alátámasztja ezt az is, hogy 1943 végén a megszálló német hatóságok a dachau koncentrációs táborba internálták.²⁹ Életükben a következő, a világháborúhoz hasonló, meghatározó fordulópontot 1948 és a szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódása jelentette.

1948 februárjában ugyanis Sztálin új, „*mini hidegháborús*” frontot nyitott Jugoszlávia ellen. Az éleződő hidegháborús feszültség és a szovjet–amerikai szembenállás következtében a Szovjetunió első embere csendet és rendet követelt a befolyási övezetébe tartozó csatlós államokban. Tito balkáni regionális hatalmi törekvései (jugoszláv–bolgár föderációs tervek, a kommunista partizánok segítése a görög polgárháborúban, jugoszláv csapatok küldése Albánia déli részébe) ebbe már nem értek bele. Sztálin 1948. február 10-én Moszkvában zárt ajtók mögött, majd a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-án kiadott határozatában a nyilvánosság előtt is elítélte a jugoszláv vezetést. Jugoszláviát gazdasági, katonai és politikai értelemben egyaránt szinte teljesen elszigetelték a szocialista táboron belül.³⁰ Sztálin azonban elszámította magát, nem volt elég a „*kisujját megmozdítania*”. Tito és a partizánharcok során összeforrott vezetés felvette a kesztyűt. Mindez azonban a világháborús partizánküzdelmek összekovácsoló ereje ellenére sem jelentette, hogy mind a párt, mind a lakosság körében ne kellett volna – Moszkvához húzó – fenntartással vagy akár ellenállással számolniuk. Habár a Jugoszláv Kommunista Párt létszáma a konfliktus ideje alatt meredeken emelkedett (az 1947. végén még csak 285 ezres tagsággal rendelkező párt tagjainak száma 1948 decemberére megközelítőleg 483 ezer főre, s 1953 végére – már a Jugoszláv Kommunista Szövetségének keretében – 700 ezer főre duzzadt³¹), különböző vádpontok alapján a konfliktus kirobbanásától 1951 végéig több mint 102 ezer személy tagságát szüntették meg; az esetek több mint felében (54,48 százalék) a Tájékoztató Irodával való szimpátia képezte a vádak alapját. A párttagság soraiban és a lakosság szélesebb köreiben megbúvó kominformista szimpatizánsok pontos létszámát azonban nehéz megbecsülnünk. Radovan Radonjić, a Titogradi Egyetem professzora 1983-ban a pártból (1948–1955 között) kizártak számát 55 663 főre tette, a közülük (1948–1963 között) letartóztatottak és elítéltek számát 16 288 főre. Etnikai hovatartozásukat tekintve mindkét esetben nagy többségük szerb, illetve az egyes köztársaságok lakosságának összlétszámához viszonyítva montenegrói volt. A szimpatizánsok egy jelentős részét a belgrádi egyetem hallgatói alkották, de a kortárs becslések alapján a hadsereg állományának is mintegy 10–15 százaléka a Szovjetunióval szimpatizált. Bár kisebb mértékben, de az állambiztonsági szervek és Tito elit elnöki őrségében is megtalálhatóak voltak a Tájékoztató Iroda határozataival szimpatizálók.³²

A pusztaszimpatizálás túl szabotázsakciókra (a Belgrád szomszédságában található batajnica repülőtér ellen csak 1951-ban legkevesebb 3 alkalommal) és parasztlázadásokra (többek között a Zéta folyó völgyében, Montenegróban vagy az északnyugat-boszniai Cazin környékén) is sor került.³³ Többen a menekülést és az emigráns létet választották. Az első emigráns közösségek Albániában jöttek létre,³⁴ zömmel az 1948 nyarán és őszén kitört montenegrói lázadások leverését követően oda menekülők közül.³⁵ Magyarországon

bizonyíthatóan leghamarabb Dudás Lajos szerb (korábban jugoszláv) parlamenti képviselő kért és kapott menedékjogot 1948 júliusának első napjaiban.³⁶ Ivo Banac horvát származású, az Egyesült Államokban tanító történész kategóriáit alapul véve a kominformista politikai emigránsok eredetét tekintve három csoportot különböztethetünk meg: (1) a már korábban is a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban tanuló diákok, főiskolákon és egyetemeken tanulmányt folytató hallgatók (akiket, tegyük hozzá, a jugoszláv vezetés többszöri kérése ellenére sem engedtek hazatérni Jugoszláviába), (2) a jugoszláv külképviseleteken dolgozó diplomaták és családtagjaik, (3) valamint azok, akik már a konfliktus eszkalálódása után, a szovjet–jugoszláv kapcsolatok elmérgesedését követően hagyták el hazájukat.³⁷ Magyarország esetében ez utóbbi kettőre találunk példákat.

A fenti kategóriák alapján az úgynevezett diplomáciai csoporthoz a tanulmányban szereplő emigránsok közül Branislav Doroslovački, Ozren Krstonošić és Milutin Stevanović tartozik. Mindannyian 1948. október 25–27. között, Lazar Brankovnak, a budapesti jugoszláv nagykövetség ügyvivőjének emigrálásával összefüggésben, Brankov emigrálásának hatására kértek politikai menedékjogot. Emigrálásuk mind a formálódó magyarországi emigráns közösség létszámában, mind pedig annak minőségében és jelentőségében is fontos változást hozott, hiszen három nap leforgása alatt 14 fővel, a duplájára bővült az emigráns kollektíva létszáma, amely december közepére (családtagokkal együtt) már 28 főt tett ki.³⁸ Lépésük ugyanakkor nem számított egyedi jelenségnek, hasonló emigrálásokra több jugoszláv külképviselet esetében is sor került.³⁹ Jelentősége abban rejlett, hogy a kelet-európai szovjet csatlós államokban viszonylag ritkán került sor Brankovéhoz hasonló személy átállítására.⁴⁰ Önéletrajzuk szerint mind Doroslovački, mind Krstonošić (mind pedig Dušan Vidović) emigrálására Brankov győzködésére került sor, annak háttéréről legszemléletesebben Ozren Krstonošić vallott a perújítási tárgyalásán (1955. március 7.) készült jegyzőkönyvben. Eszerint egy nappal az emigrálás előtt Brankov a lakására hívta Krstonošićet, majd beszámolt legfrissebb jugoszláviai élményeiről. Utazásai során saját szemével tapasztalta meg, hogy a „jugoszláv nép nyomorban él. Azt is látta, hogy az emberek hosszú sorokban várnak egy-egy fél kg. burgonyára és különböző élelmiszerekre.” Mivel úgy vélte, hogy a nélkülözésekre a „Titó kormánynak és a Párt Központi Bizottságának helytelen politikája miatt” került sor, tovább már nem volt hajlandó ehhez asszisztálni, és „elhatározta, hogy ellene fordul ennek a politikának”. Habár egyetértett Brankovval, az eseményekre visszatekintve Krstonošić már úgy emlékezett, hogy húzódozott a csatlakozástól. Miután azonban az egykori követségi ügyvivő nyilvánvalóvá tette, hogy tervéről egyeztetett a magyar pártvezetéssel (Rákosi mellett Révai József népművelődésügyi miniszterrel és Farkas Mihály honvédelmi miniszterrel), akik „kilátásba helyezték, hogy a Magyar Dolgozók Pártja menedéket ad nekünk és lehetőséget nyújtanak a tanuláshoz”, végül beadta a derekát, és kijelentette, hogy ő is emigrálni fog. Ezt követően Brankov utasítására felkereste Dušan Vidovićet és Branislav Doroslovačkit, akik szintén a Tájékoztató Iroda határozata mellett foglaltak állást.⁴¹ Azt, hogy emigrálásukra az MDP vezetése és személy szerint Rákosi Mátyás tudtával és beleegyezésével került sor, Krstonošić egy korábbi, 1949. november 10-én tett kijelentése is megerősíti. A Jókai Presszóban aznap az ÁVH egy meg nem nevezett ügynökének az alábbiakat említette: „Brankov állandóan tárgyalt Rákosi Mátyással, Kádár Jánossal, Farkas Mihállyal és a többi MDP vezetőségi tagokkal, akik őket a legmesszebbmenőkig támogatták. Ennek eredményeként jelent meg a Szabad Népből az ő nyilatkozatuk [értsd: az emigránsok nyilatkozata] a Kominform mellett.”⁴² Megjegyzem, mindegyik később került sor: azt követően, hogy Brankovot a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként folytatólagosan elkövetett, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése, kémkedés és gyilkosságra történő felbujtás vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.⁴³ A ritka kordokumentumként fennmaradt feljegyzés tehát arra is utalni látszik, hogy az állambiztonság emberei legkésőbb ekkor – a titóista kirakatpertől aligha függetlenül – megkezdték az egykori követségi tanácsossal kapcsolatban álló honfitársai megfigyelését.⁴⁴

A budapesti jugoszláv nagykövetség munkatársainak emigrálásukkal kapcsolatos döntéseibe ideológiai meggyőződésükön túl minden bizonnyal az is belejátszhatott, hogy, mint arra már korábban is utaltam, Krstonošić, Doroslovački és Brankov kapcsolata nem volt új keletű. Az 1945-ben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé delegált jugoszláv jóvátételi misszió

befolyásos tagjaként Magyarországra érkezett Brankov a később újra felállított jugoszláv követség munkatársaként szerzett pozícióját és összeköttetéseit arra is felhasználta, hogy óbecsei kommunista ismerőseit különböző munkakörökbe helyezze el. Javaslatára került sajtóattasé-helyettesként, majd a konzuli osztály helyettes vezetőjeként Budapestre Branislav Doroslovački és a Tanjug jugoszláv hírügynökség tudósítójaként sajtóreferensnek Ozren Krstonošić.⁴⁵

A már többször idézett önéletrajzában Doroslovački követségre kerülésének körülményeiről is részletesen beszámolt. Eszerint, miután Boarov, az akkori óbecsei járási titkár közbenjárására nem nevezték ki a járási bíróság bírójává, 1946 decemberében kérelmet adott be a jugoszláv külügyminisztériumhoz. Karrierjét azonban nem bírta a véletlenre: „...személyesen kifejeztem az óhajomat Brankov Lázárnak, aki már akkor Budapesten a SZEB-nél a Jugoszláv Katonai Delegáció vezetője volt, hogy szeretném, ha Magyarországra küldenének, mivel tudok magyarul.”⁴⁶ Krstonošić, aki a világháború befejezése után az óbecsei sörgyárban kereskedőügynöki munkakörben dolgozott, először Boarovhoz fordult segítségért. A Boarov 1951. május 16-án, a váci fegyintézetben történt kihallgatásáról készült jelentés szerint Krstonošić „1946 őszén megkérte [...], hogy helyezze el őt egy olyan munkakörbe, ahol politikai tevékenységet is kifejtethet”.⁴⁷ Így került ügyvezető titkári beosztásban az óbecsei Szovjet–Jugoszláv Társasághoz. Budapestre 1947 januárjában került, miután „Brankov személyesen járt lent nála Óbecsén és kérte meg, hogy vállalja el a Budapesten »Nase Novine« néven megjelenő lap⁴⁸ szerkesztését”. Az ekkor már közel három éve (1948. július 25-től) előzetes letartóztatásban lévő Boarov emlékezete szerint az UDB (Upravne državne bezbednosti, Állambiztonsági Igazgatóság) a kiutazást nem akarta engedélyezni; hogy „mégis sikerült Magyarországra jönnie, azt Brankov személyes közbenjárásának köszönheti”. Nem helyeselte a lépést a jugoszláv külügyminisztérium sem, és Boarovot utasították a Krstonošićra vonatkozó terhelő adatok felküldésére. Brankov azonban az 1947-es választások idején „arra utasította Boarovot, hogy terhelő adatokat ne közöljön a Külügyminisztériummal, majd vállalta, hogy a leiratra ő meg fogja adni a választ”. A választ Brankov meg is küldte Belgrádba, és „így Krsztonosics megmaradt továbbra is a Tanjug tudósítójának”.⁴⁹ Talán az olvasónak is feltűnt, hogy a kihallgatásáról készült jelentésben Boarov nem éppen a legkedvezőbb színben festette le azt a Lazar Brankovot, akinek követségi állását köszönhette, és aki a Miloš Mojić meggyilkolása kapcsán kirobbant diplomáciai válság során⁵⁰ személyesen járt közbe Belgrádban Boarov érdekében. Nem tudhatjuk, Boarov önként, az igazságnak megfelelően vagy éppen vallatói szándékolt sugallatára nyilatkozott-e negatívan egykori főnökéről. Azt sem tudhatjuk, értesült-e egyáltalán arról, hogy közel másfél éve maga Brankov is a magyar rendészeti szervek vendégszeretetét volt kénytelen „élvezni”. Bárhogy is történt, a börtönévek minden bizonnyal hatással voltak személyiségére.

Már a diplomata-csoport emigrálását megelőzően, szeptember 5-én szökött Magyarországra Savo Novaković, annak ellenére, hogy Jugoszláviában (legalábbis későbbi önéletrajza szerint) nem fejtett ki Tito-ellenes tevékenységet. Az emigrációhoz 1949 januárjában csatlakozott.⁵¹ A tanulmányban szereplő emigránsok közül a leghamarabb Albert Svetina, 1949. március 19-én, a legkésőbb, 1949. májusában Živorad Todorović érkezett az országba. Két társával (Stjepan Smittel és Milivoj Krstićtyel) együtt utazásuk végcéljának Csehszlovákiát jelölték meg a magyar hatóságok előtt. Döntésükbe belejátszott, hogy korábban már mindhárman megfordultak az országban. Todorović 1946 februárjában műszaki hallgatóként került Brnóba, ahol egészen a Tájékoztató Iroda határozatáig dolgozott. A határozatot követően visszatért Jugoszláviába, előbb Belgrádban, majd a fiumei torpedógyárban helyezkedett el. Két 23 éves társával az Adriai-tengeri kikötővárosban 1949. május 10-én döntöttek arról, hogy visszazöknek Csehszlovákiába. A magyar határt három nappal később (május 13-án) egy áruszállító vonaton megbújva lépték át, a hatóságok Budapestről a csehszlovák határ felé tartva vették őrizetbe őket. Az emigráns kolónia tagjai közé, Novaković esetéhez hasonlóan, viszonylag későn, háromhavi fogva tartás után nyertek felvételt. A politikai okokból Prágába vagy Moszkvába tartó emigránsok döntésébe több tényező is belejátszhatott. A második világháborút követően számos jugoszláv középiskolás és egyetemista folytatott elsősorban műszaki, illetve katonatiszti tanulmányokat Csehszlovákiában és a Szovjetunióban.⁵² Részben ennek is betudható, hogy a két országban létszámában kezdettől fogva nagyobb emigráns

közösség formálódott, mint Magyarországon. Politikai értelemben a prágai emigránsok egyébként az egyik legjelentősebb, egyben leginkább doktriner emigráns közösséget alkották. A szláv nyelvirodalomnak köszönhetően bizonyára a mindennapok során is könnyebben megértették magukat, mint egy teljesen idegen nyelvi közegben. Krstonošić döntésében azonban nem a politikai meggyőződés, sokkal inkább a továbbtanulási szándék, a mérnöki diploma megszerzése játszott szerepet. Mind 1952-ben, mind ügye 1954–1955-ös felülvizsgálata során ezt következetesen vallotta; a politikai emigráns kolóniához való csatlakozásról a három hónapos fogva tartása alatt a már Magyarországon élő politikai emigránsok győzték meg, leginkább azzal, hogy itt is biztosítottak a lehetőségek a további műszaki tanulmányok folytatására.⁵³

A tanuláshoz (legyen szó akár felsőfokú tanulmányok folytatásáról, akár ideológiai továbbképzésről) azonban a politikai emigránsok fontosabb szerepet is játszottak, hiszen többen közülük – kezdetben Lazar Brankov vezetésével – aktívan részt vettek a Tito és a jugoszláv vezetés elleni rágalomhadjáratban. Nyelvismeretük révén elsősorban a Magyar Rádió délszláv nyelvű műsorainak szerkesztésében és a délszláv nyelvű lapok, propagandaanyagok megírásában tüntették ki magukat. E feladatoknak az emigráció vezetője, Brankov is nagy jelentőséget tulajdonított, végrehajtásukban elsősorban a vele együtt emigráló ún. „*diplomata csoport*” tagjaira támaszkodott. Brankov már az 1948. november 12-én készített beadványában szorgalmazta, hogy a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét (MDDSZ) és annak lapját, a *Naše novine*t jobban vonják be a Tito-ellenes propagandatevékenységbe. Javaslatát november 24-i ülésén az MDP Titkársága is támogatta.⁵⁴ A szerkesztőségi munkálatokon túl egyes emigránsok – mint például Ozren Krstonošić, Savo Novaković vagy éppen Milutin Stevanović felesége, Marija – cikket is írtak a lapba (Brankov letartóztatását követően is). A cikkek pontos számát azonban lehetetlen megbecsülni. Hasonlóan a korabeli többi napi- és hetilaphoz, a *Naše novine* is csak elvéve tüntette fel az egyes írások szerzőit, sok esetben a teljes név helyett csak monogramot közöltek. A monogramok beazonosítását az is megnehezíti, hogy a szerzők teljes nevének kiírása során a lap hol a magyar helyesírás szabályainak megfelelően (vezeték- és keresztnév), hol a szerb és a horvát írásmód szerint (kereszt- és vezetéknev) jelezte a szerzőséget. Az N. S. vagy S. N. monogram így Savo Novakovićra, de Stevan Nedučára is utalhat. Ennek megfelelően Novakovićet egy vagy két, 1950 augusztusában megjelent cikk,⁵⁵ Ozren Krstonošićet (nevét teljesen kiírva vagy O. K. monogrammal ellátva) kilenc, 1950–1952 között megjelent hosszabb-rövidebb írás szerzőjének tekinthetjük.⁵⁶ Lazar Brankov mellett egyébként Krstonošić volt az egyedüli Magyarországon élő jugoszláv politikai emigráns, akinek az írását a *Szabad Nép* is lehozta.⁵⁷

A volt követségi első titkár fenti beadványában azt is szorgalmazta, hogy a budapesti rádió szerb nyelvű adását napi egyszeri 8 perces műsorról növeljék napi kétszeri 15 perces adásra. Javaslatának köszönhetően Krstonošićet tanácsadóként a rádió délszláv műsorainak szerkesztési munkálataiba is bevonták, Branislav Doroslovački pedig a szerb nyelvű műsorok bemondója lett.⁵⁸ A szerb-horvát nyelvű műsorokkal összefüggő háttér munkálatok, az adásterv összeállítása azonban később sem volt zökkenőmentes. Brankov már 1949 januárjában nehezményezte, hogy Krstonošićet nem vonták be a műsorok összeállításába, gyakran előzetesen nem is értesítették arról, hogy mi fog adásba kerülni.⁵⁹ Krstonošić több esetben maga is kifogásolta, hogy az adások mind nyelvtanilag, mind stílusban meglehetősen gyengék voltak, ami meglátása szerint „*nagy károkat okoz a Tito elleni harcban*”. Brankov közbenjárására végül feladatául kapta a híryananyagok nyelvtani és stilisztikai hibáinak kijavítását.⁶⁰

Brankov mellett Ozren Krstonošić volt az is, aki a rádióban és a sajtón keresztül kifejtett propagandatevékenységen túl aktívabban is kivette a részét az emigráció munkájából. Emigrálását követően többször fellépett az MDDSZ rendezvényein. 1951 elején két beadványt is intézett az emigránsok vezetőségéhez, amelyben a magyarországi délszláv kisebbség kulturális helyzetével foglalkozott, és javaslatot tett egy délszláv irodalmi kör létesítésére. 1951. március 7–9. között a Népművelésügyi Minisztérium megbízásából dél-somogyi körutat tett, és felkereste a barcsi, tótújfalusi és lakócsai délszláv iskolákat, de gyakran megfordult

Jóval kevesebb információval rendelkezem az öt további emigránsra vonatkozóan. Milutin Stevanović leginkább a *Naše novine* számainak szerkesztésében, tankönyvek és egyéb kiadványok megjelentetésében vett részt.⁶² Többek között ő korrektúrázta a szintén emigráns Ivan Mokuter által írt, a forrásokban olvasókönyvként emlegetett munkát. Nem is mulasztotta el megjegyezni, hogy nem helyénvaló, hogy a Leninről és Sztálinról szóló olvasmányokat közvetlenül egy kecskékről szóló történet követi.⁶³ Felkészültségét az állambiztonsági szervek tisztjei is elismerték. Koncz István államvédelmi százados és Sztéhlo Béla államvédelmi alhadnagy 1951. február 7-i jelentésében úgy látták, hogy Stevanović „*talán a legértelmesebb ember a szövetségben*”, aki megfelelő ideológiai előképzettséggel és némi diplomáciai gyakorlattal, gyors észjárással és a külpolitikai iránti erős érzéssel rendelkezik.⁶⁴

Mint ismeretes, a rádióadások mellett a szocialista tábor országaiban különböző emigráns lapokat is megjelentettek, legkorábban 1948 októberében Prágában,⁶⁵ a JKP hivatalos lapjára (*Borba*) utalva *Nova Borba* címmel. Magyarországon emigráns lap kiadására meglehetősen későn, 1952-ben került sor, szlovénül, *Za ljudsko zmago* címmel. A Magyarországra menekült kevés szlovén egyikeként Albert Svetinára hárult a szerkesztési feladatok ellátása. Egy 1951. április 14-én, Bebrits Anna⁶⁶ számára készített jelentés szerint rádiós munkaköri feladatait meglehetősen hanyagul és felületesen látta el, több esetben „*destruktív tevékenységet*” is kifejtett. Többször előfordult az is, hogy „*hibás vagy dekonspiráló adások*” hallatszottak el.⁶⁷ A jelentéstevő ez utóbbi megjegyzése egy év múlva fog fontosabb szerepet kapni.

Savo Novaković esetében mindössze annyi ismert, hogy emigrálást követően maga is tagja lett a politikai menedékjogot kérő jugoszláv állampolgárok átvilágításával foglalkozó bizottságnak, 1950. augusztus 10–26. között megfordult Csehszlovákiában.⁶⁸ Živorad Todorović pedig később sem mondott le arról a szándékáról, hogy Csehszlovákiában telepedjen le. Hirtelen felindulásból 1950 novemberében ismételten megpróbálkozott a szökéssel. A következményektől tartva azonban Komáromnál meggondolta magát, visszatért Budapestre, és az esetet jelentette az emigránsok vezetőségének.⁶⁹ Eltérően a vele együtt Magyarországra érkező két másik emigránstól, és ellentétben a politikai emigrációhoz történő csatlakozásakor tett ígérekkel, tanulmányait nem folytathatta; 1949 októberétől esztergályosként a Ganz Villamossági Gyárban dolgozott, sztahanovista munkásként a korabeli viszonyok között nem is rossz, havi 1500 forintos fizetést vihetett haza.⁷⁰ Innen tulajdonította el 1952. március 26-án azt a másfél méter hosszú, 5 cm széles, tönkrement gépszíjat is,⁷¹ amely később, Csehszlovákiába irányuló szökési kísérleteivel egyetemben fontos vádpontként szerepelt az ellene 1952 szeptemberében lefolytatott eljárás során.

¹ A Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok történetével (1948–1956) kapcsolatos kutatásaimat az Országos Tudományos Kutatási Alap posztdoktori ösztöndíja (OTKA PD 108386) finanszírozza. Ezúton is köszönetet szeretnék mondani Gyarmati Györgynek a tanulmánnyal kapcsolatos építő kritikai észrevételeiért.

² Petrikné, 1999: 29–60. A tanulmány a Történeti Levéltár elektronikus oldalán is elérhető: <http://www.abtl.hu/node/221> <http://www.abtl.hu/node/221> (a letöltés ideje: 2015. április 10.).

³ Baráth, 2000: 187.

⁴ Horváth (szerk.), 2014: 8–9.; Gyarmati, 2014: 69–71. (az idézet helye: 71.).

⁵ A személyi dossziékat szintén 1950-től kezdve vezették, a bizalmas nyomozás alatt álló személyekre (kémek, demokráciaellenes tevékenységet folytatók, diverziós és terrorista szándékkal rendelkezők) vonatkozó adatokat tartalmazták. Petrikné, 1999.

⁶ ÁBTL 2.1. IV/27. 162.

⁷ Az 1919-ben létrejött párt hivatalos elnevezése Jugoszlávia Szocialista Munkáspártja (Kommunista) – (Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) (SRPJ) volt. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választások eredményeire lásd: Juhász, 1999: 328. o. táblázata és A. Sajti, 1989: 137. o. táblázata. A forrásgyűjtemény a szociáldemokrata pártok egyesülési programjából is részleteket közöl a 93–96. oldalon. A párt létrejöttére, két világháború közti történetére lásd még: A. Sajti, 1979: 375–420. A tanulmány átdolgozott változata megjelent: A. Sajti, 1991: 20–87.

⁸ A JKP ideológiájára és az 1920-as évek elején kifejtett tevékenységére lásd: Banac, 1984: 328–339.

⁹ Az illegális éveire és a párton belüli frakcióharcokra lásd: Banac, 1988: 45–116.

¹⁰ A Kommunista Ifjúsági Szövetsége (Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ) 1919. október 10-én Zágrábban, a kommunista ifjúsági szervezetek 50 képviselőjével megtartott egyesülési kongresszusán jött létre. 1948-ban beolvasztották a Narodna omladina Jugoslavije (NOJ) ifjúsági tömegszervezetbe. 1992-ben Jugoszlávia Új Kommunista Pártja ifjúsági szervezeteként alakult újjá. A szervezet rövid története elérhető: <http://www.skoj.org.rs/skoj.html> <http://www.skoj.org.rs/skoj.html> (a letöltés ideje: 2015. április 3.).

¹¹ ÁBTL 2.1. IV/27. 163.

¹² Lazar Brankov politikai tevékenységére vonatkozóan lásd: Bokor, 1989; Vukman, 2011a: 197–213.; 2012: 291–313.; 2013: 2–11.; 2014: 959–981. A Rajk-perrel összefüggésben Lazar Brankov perben játszott szerepével részletesen foglalkozik: Zinner, 2013; 2014.

¹³ ÁBTL 2.1. IV/9. 3. uo. (V-85318) 17.

¹⁴ ÁBTL 2.1. IV/9. 3–4. Az idézet a 3. oldalon.

¹⁵ ÁBTL 2.1. IV/9. 4.

¹⁶ ÁBTL 2.1. IV/30. 4.

¹⁷ Takács Tibor az ügynökök társadalmi helyzetét elemző tanulmányában leszögezi, hogy a „kulák” és a „kispolgári” jelzők nem valós társadalmi kategóriákat jelentenek, sokkal inkább azt, hogy az ÁVH miként sorolta be ügynökét. Sok esetben ehhez felmenői vagy 1945 előtti társadalmi státusza jelentette a mintát. Takács, 2014: 115. Megállapítását a jelen esetben is helytállónak fogadhatjuk el. A rendszerellenes „kulák” fogalmának alapjelentésére és a később ráakódott rétegekre lásd: Kávási, 1991.

¹⁸ ÁBTL 2.1. IV/30-a. 7.; ÁBTL 2.1. IV/45. 36.; ÁBTL 2.1. IV/45-a. 9. Egyes források szerint maga Brankov sürgette, hogy a Stevanović házaspárt helyezték át Budapestre.

¹⁹ ÁBTL 2.1. IV/47. 4. és 8.

²⁰ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található korabeli dokumentumokban hol Lezece, hol Divaca szerepel Svetina szülőhelyeként, azokból közelebről nem derül ki, pontosan melyik településről is lehet szó. Az 1951. július 18-án írt önéletrajzában Svetina mindössze annyit említ meg, hogy szülőfaluja a szlovén partvidéken található. Az iratok ellentmondásossága azonban csak látszólagos. Szlovéniában, a tengerparttól nem messze két Lezece, Gornje és Dolnje Lezece is megtalálható, közigazgatásilag mindkét település Divaca községhez tartozik. 2004-ben, szlovénül megjelent visszaemlékezéseiben Svetina az alsó-lezecei (Dolnje Lezece) vasútállomást nevezte meg pontos születési helyül. Svetina, 2004: 8.

²¹ ÁBTL 2.1. IV/46. 13.

²² Uo.

²³ A második világháború jugoszláviai eseményeire magyarul lásd: Barbara Jelavich, 1996: 219–264., Palotás, 2003: 469–497. (vonatkozó részek); Juhász, 1999: 73–111.; Major, 2005: 33–88.; A. Sajti, 2000: 224–269.

²⁴ ÁBTL 2.1. IV/47. 8.

²⁵ ÁBTL 2.1. IV/46. 14.

²⁶ Uo.

²⁷ ÁBTL 2.1. IV/30-a. 8–9.

²⁸ ÁBTL 2.1. IV/9. 5–6.

²⁹ ÁBTL 2.1. IV/27. 51.

³⁰ A szovjet–jugoszláv konfliktus okai a magyar nyelvű szakirodalomban is részletesen ismertek. A teljesség igénye nélkül lásd: Juhász, 1999: 124–139.; Jelavich, 1996: 276–290.; Gibianszkij, 1994: 111–144.; Volokityina, 1997: 154–171. A konfliktus egyes dokumentumai szintén olvashatók magyarul. Az 1948-as moszkvai találkozó jegyzőkönyve: Vukman, 2004. Az 1948. tavaszi szovjet–jugoszláv levélváltás és a júniusi bukaresti határozat szövege olvasható: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség*, é. n.: 201–261. Az 1949. novemberi galyatetői határozat szövegét a konfliktus más dokumentumaival együtt közli: Mezei (szerk.), 2001: 350–364. További releváns dokumentumokat közöl: Vukman, 2005. A Tájékoztató Iroda üléseinek jegyzőkönyve angolul és oroszul egyaránt olvasható: Procacci, 1994.

³¹ A pontos szám adatok a következők: 1947 végén 285 147 fő, 1948 végén 482 938 fő, 1953 végén 700 300 fő. Ez utóbbi szám Jugoszlávia összlakosságának 4,1 százalékát jelentette. Shoup, 1981: Table B–1. 82–83. A szovjet–jugoszláv konfliktus hatására belpolitikai, ideológiai jellegű változásokra is sor került Jugoszláviában. Utalva a párt társadalomban játszott megváltozott szerepére, a JKP VI. kongresszusa 1952-ben a párt hivatalos elnevezését Jugoszláv Kommunista Szövetségre módosította (JKSZ).

³² Banac, 1988: 146–161. Radovan Radonjić számsorait közli: uo. 149. o. és 150. o. 2. és 3. táblázat. Ivo Banac arra is felhívja a figyelmet, hogy a Tájékoztató Irodával való szimpatizálás vádja jó ürügyet is jelentett a hatalom számára ahhoz, hogy mindenféle „bajkeverőtől” megtisztítsa a pártot. Uo. 154. Radonjić számadatait az 1948–1955 közötti időszakra szintén mértékadónak fogadja el Cvetković, 2011: 55. A kominformista vádak alapján a pártból 1948–1955 között kizártak számát ugyanakkor lényegesen magasabbra, 273 ezer főre teszi. Uo. Az elítéltek számát nagyságrendileg azonos, 16 731 főre teszi Marković, 1987: 17. és 79.

³³ Banac, 1988: 162. és 235–237.

³⁴ Az Albániában megszerveződő jugoszláv politikai emigráns kolónia létszámát a szerb történetírás az UDB egy 1964-ben keletkezett kimutatása alapján összesen 1340 főre teszi, amelyből 305-en végül visszatértek Jugoszláviába, 55-en

pedig nem részletezett okokból „kihullottak” az emigrációból. További 61 személy nem politikai okokból, hanem köztörvényes bűncselekmény elkövetése miatt emigrált. A fenti adatokat veszi át a jugoszláv–albán kapcsolatokról írt monográfiájában Aleksandar Životić is. Живоћић, 2011: 350–351.

³⁵ Banac, 1988: 222.

³⁶ Emigrálásának körülményeiről a Magyar Távirati Iroda 1948. július 10-én adott ki közleményt, a *Szabad Nép* pedig 1948. július 11. és július 13-i lapszámában foglalkozott részletesen a kérdéssel. Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban: MTI) Napi Hírek. Belpolitikai Szolgálat, 1948. július 10. 5. kiadás. Az MTI ún. könyvatos napi jelentései elérhetőek: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start><http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start> (a letöltés ideje: 2015. április 7.).

³⁷ A fenti három kategóriához negyedikként azokat a nemritkán köztörvényes bűncselekményekért elítélt szökevényeket tehetjük hozzá, akik kihasználva a konfliktus és a politikai okokból történő emigrálás lehetőségét, ideológiai meggyőződés nélkül, pusztán a jobb megélhetés reményében hagyták ott Jugoszláviát.

³⁸ MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ö. e. 21.

³⁹ Példaként említ meg, hogy 1948. július 27-én Slobodan Lala Ivanović, a washingtoni jugoszláv nagykövetség sajtóattaséja, augusztus 24-én Azim Alihodžić teheráni követ emigrált. Szeptemberben az oszloki nagykövetség, októberben az ottawai jugoszláv követség több munkatársa mondott le. A washingtoni jugoszláv nagykövetség több munkatársa Prágába emigrált. Vukman, 2011b: 86. Ivanović emigrálására lásd: Војтјеховски, 2012a: 192–193. Azim Alihodžić emigrálására lásd még: MTI Külpolitikai Kiadás, 1948. augusztus 24. 19. kiadás. A történeti kutatás a prágai emigráció történetét ismeri a legalaposabban. Erre vonatkozóan lásd: Војтјеховски, 2012b.

⁴⁰ A szabályt erősítő kivételt az egyébként montenegrói származású Radonja Golubović Bukarestbe akkreditált jugoszláv nagykövet lemondása (1948. július) és Blagoje Hadži Panzov szófiai követségi tanácsos lemondása (1948. november 27.) jelentette. Vukman, 2011b: 85., MTI Külföldi Hírek, 1948. november 27. 4. és 28. kiadás. A jugoszláv diplomaták emigrálásáról 1948. augusztus 3-án, illetve november 28-án megjelent számában a *Szabad Nép* is beszámolt. Brankovhoz hasonlóan később Panzovot is egy Tito-ellenes koncepciók perben, Trajcsko Kosztov kirakatperében ítélték el.

⁴¹ ÁBTL 2.1. IV/27-b. 92. Doroslovački emigrálása körülményeire az 1950. július 16-án írt részletes önéletrajzában úgy emlékezett vissza, hogy Brankov őt magát is lakására hívta, és személyesen bírta rá az emigrálásra. ÁBTL 2.1. IV/9. 1952. szeptember 17-i tárgyalásán mindez a következőképpen módosult: „Később azután [a Tájékoztató Iroda határozata után] Brankov lakásról lakásra felkereste a jugoszláv követség és a jugoszláv misszió tisztviselőit, s emigrálásra szólított fel bennünket. Ilyen körülmények között emigráltam én is.” Uo. 18.

⁴² ÁBTL 2.1. IV/27. 74.

⁴³ Zinner (közr.), 1989: 6. Brankov perbefogásával és elítélésével Rákosi elsősorban Titót és a jugoszláv vezetést kívánta a vádlottak padjára ültetni. Nem véletlen, hogy a korabeli propaganda Rajk–Brankov-perről beszélt. Gyarmati György a Rákosi-korszakról írt monográfiája egyik részfejezetének címében találóan a Rajk-(Tito-)per metaforát használja. „A hidegháború regionális honosítása: a Rajk-(Tito-)per”. Gyarmati, 2011: 148–159.

⁴⁴ Az emigránsok egymás közti viszonyrendszerére és a hatalommal való kapcsolatukra további érdekes adalékkal szolgál Szűts István 1949. november 17-én írt levele, mely szerint Krstonošić bizalmasan közölte vele, nehezményezi, hogy Brankovval kapcsolatban addig még egyetlen egy alkalommal sem hallgatták ki, pedig „tudna olyan dolgokat közölni, amivel azt hiszi, hogy komoly szolgálatokat tudna tenni a magyar és általában a népi demokráciáknak és a szocializmus ügyének és ezt most a Párt illetékes tényezőjével szeretné megbeszélni”. Szűts levelét, biztos, ami biztos, továbbították Rákosi számára. ÁBTL 2.1. IV/27. 76.

⁴⁵ ÁBTL 2.1. I/110. 17., 2.1. IV/27. 15. és IV/9. 7. Brankov közbenjárására került a budapesti követségre 1947 áprilisában az egyébként szintén óbecsei illetőségű Živko Boarov is.

⁴⁶ ÁBTL 2.1. IV/9. 7.

⁴⁷ ÁBTL 2.1. IV/27. 115.

⁴⁸ Habár a gradisicei horvátok már 1910-ben Győrött lapot jelentettek meg *Naše novine* címen, több hosszabb-rövidebb délszláv periodikát követően a *Naše novine* az Antifasiszta Szláv Front délszláv szekciója – Antun Rob főtítkár és felelős szerkesztő irányításával – 1946. október 20-án indult útjára. A rendszeresen megjelenő hetilap cikkeiben a délszláv nemzetiségek jogaival, rendezvényeivel kapcsolatos cikkek mellett a gazdasági és társadalmi élet területéről közölt írásokat. A lap aktív szerepet vállalt a délszlávok osztályharcos orientálásában is. Urošević, 2000: 6–13.

⁴⁹ ÁBTL 2.1. IV/27. 116. Ozren Krstonošić a zárt ajtó mögött megrendezett perében (1952. szeptember 17.) már úgy vallott, hogy nem Óbecsén, hanem „Belgrádban a Moszkva szállóban találkoztam Brankovval”. A belgrádi szálloda említése nem volt véletlen. Mint az köztudott, a Moszkva szálló az UDB központjaként is funkcionált, így jó szolgálatot tett a jugoszláv kémvonal kidomborítására. ÁBTL 2.1. IV/27-b. 17.

⁵⁰ A Boarov-ügyre vonatkozóan lásd: Gellért Kis, 1987: 27–29.; Szakács–Zinner, 1997: 389–396.; Zinner, 2013: 191–252. közti fejezete, különösen a 191–219. oldalak.

⁵¹ ÁBTL 2.1. IV/30-a 9.; 45/2. és IV/47. 60.

⁵² 1945–1948 között a Szovjetunió 65 katonai akadémiáján 5135 jugoszláv tiszt tanult, míg Csehszlovákiában több mint háromezer jugoszláv diák tanult különböző gazdasági iskolákban és 16 internátusban 1946–1948 között. Митровић,

2009: 36. o. 45. lj. Miroslav Perišić kutatásai alapján az 1945–1946-os tanévben 252, az 1946–1947-es tanévben 291, az 1947–1948-as tanévben 170 főre teszi a Csehszlovákiában felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók számát. 1948-ból pedig összesen 476 főt említ. Перішніч, 2012: 73. és 177. o. táblázatai. Perišić számadatait helytállónak fogadja el Slobodan Selinić is. A csehszlovák gazdasági iskolákban és internátusokban 1948. augusztus 28-án egészen pontosan 2929 főre teszi a jugoszláv diákok számát. Selinić, 2010: 224. és 270.

⁵³ ÁBTL 2.1. IV/47. 59-60.

⁵⁴ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 18. ő. e.

⁵⁵ Sovjetski radnici izgradjuju komunističko društvo, *Naše novine*, 1950. augusztus 3., 4.; Glas optužbe protiv američkih imperijalista. Medjunarodni kongres studenata – borbena manifestacija za mir. Uo. 1950. augusztus 31., 4.

⁵⁶ *Naše novine*, 1950. február 9., 4–5.; 1950. október 5., 4.; 1951. február 1., 6.; 1951. május 17., 6.; 1951. július 5., 2.; 1952. január 24., 2.; 1952. február 14., 3.; 1952. március 13., 5.; 1952. március 20., 5.

⁵⁷ Jugoszláviára ismét ránehezedik az imperializmus sötét árnya. *Szabad Nép*, 1948. december 3., 3.

⁵⁸ A Budapesti megyei Bíróságon 1952. szeptember 17-én elhangzott vallomásaiban Doroslovački a fentieket annyiban pontosította, hogy kezdetben mindössze napi másfél-két órát tartózkodott a rádiónál, hosszabb időben (napi 16 órában) csak 1949 nyarától foglalkoztatták. ÁBTL 2.1. IV/9. (V-85138) 19.

⁵⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 29–30.

⁶⁰ ÁBTL 2.1. IV/27-b. 17.

⁶¹ ÁBTL 2.1. IV/27. 21., 28. és 32.

⁶² ÁBTL 2.1. IV/45. 47.

⁶³ Uo. 39.

⁶⁴ Uo. 54.

⁶⁵ Megjelent a „Nova Borba” első száma. A nemzetközi munkásmozgalomhoz hű jugoszláv kommunisták szócsöve leleplezi a Tito-klikk szovjetellenes tevékenységét. *Szabad Nép*, 1948. október 6., 3.

⁶⁶ Bebrits Anna 1948-ban lett az MDP KV Külügyi Osztályának, majd 1950-től a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának munkatársa. 1951-ben osztályvezetővé nevezték ki, a pozícióját 1953-ig töltötte be. Előbb munkatársként, majd osztályvezetőként koordinálta az emigránsok és a párt közti kapcsolatokat.

⁶⁷ MNL OL M-KS 276/65. f. 105. ő. e. 70. A szóban forgó jelentés az emigránsok Velimir Milutin politikai menekülttel kapcsolatos belső vitái kapcsán keletkezett.

⁶⁸ ÁBTL 2.1. IV/30-a. 40. és 45/2.

⁶⁹ ÁBTL 2.1. IV/47. 8. és 29.

⁷⁰ Uo. 24. Összehasonlításként, a szellemi tevékenységet végző Milutin Stevanović szintén 1500 forintot keresett 1951 februárjában. 1948-ban a havi átlagbér 652 forint, 1949-ben a mezőgazdasági munkások és alkalmazottak havi bére 606 forint volt. ÁBTL 2.1. IV/45. 54.; Honvári, 2006; Valuch, 2013: 38.

⁷¹ ÁBTL 2.1. IV/47. 10. A kettészakadt gépszíjból felesége cipőjét szerette volna megjavítani. ÁBTL 2.1. IV/47. 60.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.1.	A volt Zárt irattár levéltári anyaga
I/110.	Boarov Zsifkó
IV/9.	Doroslovački Branisláv
IV/27.	Krsztonosity Ozren
IV/27-a.	Krsztonosity Ozren
IV/27-b.	Krsztonosity Ozren
IV/30.	Novakovity Szávó
IV/30-a.	Novakovity Szávó

IV/45.	Sztevanovity Milutin
IV/45-a	Sztevanovity Milutin
IV/46.	Szvetina Albert
IV/47.	Todorovics Zsivorád

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

276. f.	MDP központi szervei
54. cs.	Titkárság
65. cs.	Rákosi Mátyás titkári iratai
68. cs.	Révai József titkári iratai

XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnoksága

Magyar Távirati Iroda (MTI)

„könyomatos” napi hírek, 1948

Nyomtatásban megjelent források

A Jugoszláv Kommunista Szövetség, é. n.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között. Újvidék, Forum. 201–261.

Mezei (szerk.), 2001

Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949). Szerkesztette: Mezei Géza. Budapest, Új Mandátum.

Митровић, 2009

Митровић, Момчило: *Три документа о ибевцима.* Београд, INIS.

Procacci, 1994

Procacci, Giuliano et al. (eds.): *The Cominform: minutes of the three conferences 1947/1948/1949.* Milano, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli.

Sajti, 1989

Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok. Szerkesztette: Sajti Enikő. Szeged, Társadalomtudományi Kör.

Vukman, 2004

Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója, 1948. február 10.* /Documenta Historica, 64./ Szeged, JATEPress.

Vukman, 2005

Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktusok története a források tükrében (1948. február – 1949. november)*. /Documenta Historica, 70./ Szeged, JATEPress.

Zinner (közr.), 1989

Rajk László és társai a Népbíróság előtt. 40 év távlatából... Az ún. „Kék Könyv” hasonmás kiadása. Közreadja: Zinner Tibor. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség.

Sajtó

Naše novine, 1948–1952

Szabad Nép, 1948

Hivatkozott irodalom

A. Sajti, 1979

A. Sajti Enikő: Útkeresés. Jugoszlávia Kommunistá Pártja nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. *Századok*, 3. sz. 375–420.

A. Sajti, 1991

A. Sajti Enikő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, JATEPress.

Banac, 1984

Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. New York, Cornell University Press.

Banac, 1988

Banac, Ivo: *With Stalin against Tito. Cominformist Split in Yugoslav Communism*. Ithaca–London, Cornell University Press.

Baráth, 2000

Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai. In *Államvédelem a Rákosi-korszakban: tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 187–202.

Bokor, 1989

Bokor Péter: A harmadrendű vádlott. Párizsi beszélgetés Lazar Brankov egykori jugoszláv diplomatával. *Valóság*, 9. sz. 48–70.

Cvetković, 2011

Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd, ISI–Službeni glasnik.

Gellért Kis, 1987

Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 3. sz. 26–

Gibianszkij, 1994

Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 4. sz. 111–144.

Gyarmati, 2011

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon (1945–1956)*. Budapest, ÁBTL–Rubicon.

Gyarmati, 2014

Gyarmati György: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok és mire nem? In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerkesztette: Horváth Sándor. Budapest, Libri.

Honvári, 2006

Honvári János: A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években. *Archívnet*, 1. sz. http://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.htmlhttp://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html (a letöltés ideje: 2015. február 10.).

Horváth (szerk.), 2014

Horváth Sándor: „Apa nem volt komcsi” – a mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés hatásai. In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerkesztette: Horváth Sándor. Budapest, Libri.

Jelavich, 1996

Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. II. kötet. Budapest, Osiris–2000.

Juhász, 1999

Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula.

Kávási, 1991

Kávási Klára: *Kuláklista*. [Budapest], Agora.

Major, 2005

Major Nándor: Jugoszlávia a II. világháborúban. *Múltunk*, 1. sz. 33–88.

Marković, 1987

Marković, Dragan: *Istina o Golom otoku*. Beograd, Narodna knjiga – Partizanska knjiga.

Palotás, 2003

Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris.

Перишић, 2012

Перишић, Мирослав: *Од Сталјина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд, Завод за

уџбенике.

Petrikné, 1999

Petrikné Vámos Ida: Iratok a Történeti Hivatalban. *Trezor*, 1. sz. 29–60.

Polonyi – A. Sajti, 2000

Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, Pannonica.

Selinic, 2010

Selinić, Slobodan: *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi*. Beograd, INIS.

Shoup, 1981

Shoup, Paul S.: *The East European and Soviet Data Handbook. Political, Social, and Developmental Indicators, 1945–1975*. New York, Columbia University Press.

Svetina, 2004

Svetina, Albert: *Od osvobodilnega boja do banditizma. Precevanje Alberta Svetine*. Ljubljana, Nova obzorja.

Szakács–Zinner, 1997

Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948*. Budapest, [Genius Gold].

Takács, 2014

Takács Tibor: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerkesztette: Horváth Sándor. Budapest, Libri.

Urošević, 2006

Urošević, Dr. Danilo: *A Naše novine válogatott repertórium. Selektivni repertorijum Naših novina*. Budapest, Szerb Országos Önkormányzat.

Valuch, 2013

Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág.

Војтјеховски, 2012a

Војтјеховски, Онџеј: Из дипломатије у ИБ емиграцију. Догадају у југословенским дипломатским представништвима у САД-у поводом резолуције Информбироа 1948. године. In *Југословенска дипломација 1945–1961. Зборник радова*. Београд, ИНИС.

Vojtěchovsky, 2012b

Vojtěchovsky, Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Filozofická Fakulta Univerzity Karlovy z Praze.

Volokityina, 1997

Volokityina, T. V.: A „jugoszláv utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, 3. sz. 154–171.

Vukman, 2011a

Vukman Péter: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”: Rajk László és Lazar Brankov. In *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. Szerkesztette: A. Sajti Enikő. Szeged, JATEPress. 197–213.

Vukman, 2011b

Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola.

Vukman, 2012

Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke”: Lazar Brankov Magyarországon (1945–1949). In *Egyén és Közösség. Tanulmányok*. Szerkesztette: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Egyesület – MTA TK Kisebbségkutató Intézet. 291–313.

Vukman, 2013

Vukman Péter: Lazar Brankov emigrálása és emigrációs szervező tevékenysége (1948–1949). *Bácsország*, 3. sz. 2–11.

Vukman, 2014

Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 4. sz. 959–981.

Zinner, 2013

Zinner Tibor: „*A nagy politikai affér*”. *A Rajk–Brankov-per*. Budapest, Saxum, I. kötet.

Zinner, 2014

Zinner Tibor: „*A nagy politikai affér*”. *A Rajk–Brankov-per*. Budapest, Saxum, II. kötet.

Животић, 2011

Животић, Александар: *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*. Београд, Архипелаг–ИНИС.

A Judittá változott János, avagy Rákosi Mátyás jócselekedete

A levéltárak gyakran rejtegetnek olyan történeteket, amelyek sokszor egy író képzeletét is felülmúlják. Az itt bemutatásra kerülő história is ilyen; néhány évvel ezelőtt bukkantam rá a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az 1953 és 1956 között működő Belügyminisztérium iratai után kutatva.¹ A történet önmagában is figyelemre méltó, de arra is rávilágít, hogyan tehetjük árnyaltabbá a politikatörténetet, továbbá adalékul szolgál ahhoz is, hogy milyen sokféle indítéka lehetett annak, ha valaki pusztán lelkesedésből felajánlotta szolgálatait az ÁVH-nak.

Felajánkozás a belügyminiszternek

1956. február végén, hét hónappal a forradalom kirobbanása előtt különös levelet kapott Piros László belügyminiszter, államvédelmi altábornagy. V. Judit a következőképpen ajánlotta fel ügynöki szolgálatait: *„Harmincéves létemnek minden komolyságával és megfontoltságával kérem Önt, hogy tegye lehetővé részemre, hogy az Államvédelmi Hatóság kötelékében szolgálhassam hazámat. Népem és annak vezetői iránt érzett hűség és szeretet ösztönöz arra, hogy hazámat az Államvédelmi Hatóság tagjaként szolgáljam.”*² Az ilyen felajánkozás ugyan nem volt mindennapos, mégsem mondhatjuk szokatlannak. Az viszont, amit V. Judit elhatározása indokaként leír, már nem hétköznapi történet, főként ha számításba vesszük, hogy az 1950-es évekről van szó.

V. Judit írásba foglalja élete sajátos történetét, hogy megértesse hálája gyökereit. Nem egy szabályos, hivatalos életrajz ez, hanem egy tudatosan megkonstruált élettörténet,³ amely a szerző számára lehetővé teszi önazonossága átélését. Ugyanakkor végigkíséri a megértetni akarás szándéka, a címzettnek történő folyamatos magyarázkodás, úgy mond *„kibeszélés”* az élettörténetből. Mivel a levél írója arra törekedett, hogy megfeleljen a kor politikai elvárásainak, fogalomhasználatának, ezeket a *„kibeszéléseit”* a mai olvasónak óvatosan kell kezelni, nem tudni, mennyi volt mögötte megfelelni akarás, és mennyi az őszinteség, de elképzelhető, hogy valóban őszintén meg akart felelni a címzettnek. Az írásból kiderül, a szerzője érettségét sem szerzett, ennek ellenére gördülékenyen fogalmaz, szinte nem is ejt helyesírási hibát, teljesen tudatosan használja a kor hívószavait, és valószínűleg sikerült is meggyőznie Piros László belügyminisztert (vagy titkárságáról a levél olvasóját), hogy a népi demokrácia iránt teljesen elkötelezett személy hitvallását tartja kézben.

A dokumentum – mint ez később látható – valószínűleg más szakterületek kutatóinak az érdeklődését is felkeltheti, azonban én csak a történeti vonatkozásainak bemutatására vállalkozhatom.

A levélíró azzal kezdi, hogy elárulja: V. János néven született egy Somogy megyei községben 1926-ban; hangsúlyozza, hogy munkás szülők gyermekeként. Kiemeli, hogy már édesapja is munkáscsaládba született, ő maga is *„a felszabadulás előtt sok helyen dolgozott mint napszámos”*. Anyai nagyanyja urasági cseléd, édesanyja pedig egykor mosónő volt. Fontosnak tartja megemlíteni, hogy egyikőjük sem volt a *„múltban semmiféle pártnak”* tagja. A húga az egyik nagy fővárosi nyomda gépkestere, *„DISZ-tag, népnevelő”*. Vagyis az élettörténet teljesen a rendszer elvárásaihoz igazodva indul, benne egy sor, a korra jellemző propagandakifejezéssel, mint hogy *„munkáscsaládba született”, „felszabadulás előtt napszámos”, „urasági cseléd”, „mosónő”,* vagy hogy *„családunknak sem külföldön élő, sem osztályidegen tagja nincs”*. A család új rendszer iránti elkötelezettségét jelzi az ifjú generáció, ahol a hűg már *„DISZ-tag, népnevelő”*.

Ezután, amikor elkezdi saját magáról részletesen beszélni, az írás egy teljesen váratlan fordulatot vesz. Ahogyan írja: *„Születési hiba következtében nemi szervek nélkül nőttem fel. Kövér testemmel, nőies alakommal és szőrtelen arcommal, dús hajammal nagyon feltűnően néztem ki férfiruhában. Emiatt nagyon sok gúnynak és rosszindulatú megjegyzésnek voltam kitéve. Elhúzódtak tőlem az emberek, nagyon sértő megjegyzéseket tettek rám [...] gyengébb erővel rendelkeztem, mint a hasonló korú férfiak.”* Erre a fájdalomra, vagyis hogy születésekor tévesen határozták meg a nemét, épül az egész története.⁴

Soraiból kiderül, hogy 29 éves koráig küzdelmekkel, de a férfiak éltét élte. *„Tizenhárom éves korom óta dolgozom, és tapasztaltam a kapitalista rendszer munkásnyúzását”* – írja, vagyis narratíváját ismét a politikai kommunikáció követelményéhez igazítja. 1944 szeptemberében behívták munkaszolgálatra, ahogy említi, Németországba akarták elvinni, de ő inkább a Budapest VIII. kerületi Nemzetőrséghez vonult be, ahol egészségügyi kiképzést kapott. 1945. január 8-án Zuglóban szovjet fogságba esett, ezzel kapcsolatban megjegyzi: *„Mi nem tudtunk semmit a Szovjetunióról és a kommunizmusról, csak a fasiszták rémhírei ijesztgettek bennünket. Félelmünknel is nagyobb lett aztán a csodálkozásunk, amikor a szovjet katonák étellel és borral kínáltak bennünket”.* Majd hozzáteszi: az *„orosz orvosok és katonák úgy bántak velem, mint saját gyermekükkel.”* Ez egyrészt lehet az elbeszélő által átélt igaz történet is, de ugyanúgy elképzelhető a *„jó megszálló”* fogalmának bevetése írója rendszerhűségének bizonyítására.

Rövid ideig egy szovjet frontkórházban műtősként szolgálhatott, majd megsebesült. Felgyógyulása után szüleihez küldték haza, akik a fővárosban éltek és dolgoztak. *„Ekkor már olyan természetellenesen néztem ki, és akkora feltűnést keltettem, hogy az utcára sem mentem ki. Szüleim dolgoztak, én pedig a háztartást vezettem és a húgommal foglalkoztam”* – írja. 1946 őszén az esztergomi ferences kollégiumba került mint ingyencseléd: *„...anyám úgy gondolta, hogy kint a világban úgysem tudok megélni. Ezért adott be kolostorba, hogy ott majd leélem az életemet.”* Bár ekkor már 20 éves, a döntést, hogy egyházi szolgálatra lépjen, az édesanyjának tulajdonítja, vagyis V. J. az egyik szülőjére hárítja a felelősségét, hogy ő egyáltalán kapcsolatba kerülhetett a katolikus egyházzal. Azonban ez a szolgálat csupán 1947 nyaráig tartott, valami konfliktus érthette, vagy csak a kor politikai elvárásainak megfelelően egyházellenes a kifakadása, mindenestre súlyos szavakkal illetve munkaadóit: *„A papok hazug, kétszínű élete és a kolostornak nevezett büntanya nem tetszett nekem, s visszatértem szüleimhez. Azóta sem veszem a papokat emberszámba, undorodok tőlük, mint a férgektől.”*

Itt ismét fordulat következik a történetben, a történet hőse úgy vélte, hogy *„közben épült, szépült az ország, s emberkerülő, kitzsított lételemre úgy éreztem, hogy nekem is részt kell vennem a nagy építőmunkában”.* 23 éves korában, 1949-ben a 12/2. Épületfestő és Mázoló Vállalatnál lett ipari tanuló, beszámolója szerint kitüntetéssel végzett, belépett a DISZ-be, beválasztották a vezetőségbe, agitációs tanfolyamra járt. Munkahelyéről szakérettségire, majd építőipari gimnáziumba küldték, azonban itt kudarc érte, nem is fejezte be ezeket, amit ő azzal magyarázott, hogy *„a szaktársak gúnyolódása és túlzott érzékenységem miatt kivontam magam mindenből”.* Tehát az a lehetőség, hogy a munka frontján férfiként megállja a helyét, és ezzel bizonyíthassa társadalmi hasznosságát, zsákutcás megoldás lett számára. Hogy a gúnyolódásokat úgymond elkerülje, névházasságot kötött az egyik munkatársával, V. Gabriellával, *„aki barátom volt és sajnált engem”*, magyarázkodik. Rövidesen elváltak, ennek okát nem említi, de az önbizalomvesztését bizonyára ez is fokozta: *„Végül nem bírtam az emberek rosszindulatát elviselni, és munkámat elhagyva, visszatértem a háztartás vezetéséhez”* – indokolja élete következő lépését. Talán depresszióba is eshetett, minden esetre nem volt képes helyzetét feldolgozni: *„...nem tudtam mit kezdeni az életemmel. Kétségbe esésemben már az öngyilkossággal is megpróbálkoztam. Még az orvoshoz sem tudtam bizalommal fordulni, mert 1943-ban a Fehér Kereszt Kórház egyik orvosa azt mondta*

rám: az ilyeneket fel kellene akasztani, hiszen a társadalomnak úgysem lesz haszna belőlük.”

Az egész eddigi biográfia a levélíró életének újra és újra történő átgondolásáról tanúskodik, arról, hogy a ráerőltetett férfiszereppel mennyire nem tudott azonosulni, és ez milyen állandó konfliktusokat okozott számára, valamint az önigazolásról, hogy ezen hogyan próbált változtatni. Itt következik a levél legnagyobb csattanója:

„Végső kétségbe esésemben Rákosi elvtárshoz fordultam segítségért. Rákosi elvtársnak és a kommunista szellemben működő hatóságainak köszönhetem, hogy a Belügyminisztérium anyakönyvi osztálya a V-953-162/1-1955. BM számú rendeletével nővé nyilvánított, nevemet pedig V. Juditra változtatta.” A levélíró azáltal, hogy saját sorsát, konfliktusait nemcsak biológiai, hanem általános társadalmi-politikai kontextusba helyezve értelmezi, célt ért: Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártjának mindenható első titkára megértette a problémáját, és segített is rajta.

A történet szinte hihetetlen! V. J. lépése és a rá adott válasz nehezen illeszthető a *„sötét ötvenes évekről”* kialakult elképzeléseinkbe. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a levéltáros kollégák segítségével átnéztük az egész Rákosi Titkárság levelezési anyagát, de eme levélnek nem lertünk nyomára. Valószínűleg kiadták további intézkedésre, ám a belügyi iratok között sem találtuk meg. Viszont az MNL Somogy Megyei Levéltárában megvan V. János születési anyakönyvének másodpéldánya, és rajta az 1955-ös átvezetés: V. Jánosból V. Judit lett a V. J. által eredendően is említett BM rendeletszámra hivatkozva. Az anyakönyvi bejegyzésben annyi a többletinformáció, hogy a rendelet száma mellett a pontos dátum is megtalálható. Eszerint az intézkedésre 1955. november 3-án került sor.⁵ V. J. egykori szülőhelye ma már város, az önkormányzat őrzi anyakönyve eredeti példányát, és minden olyan hivatalos iratot, amelyek alapján az anyakönyvbe új bejegyzés került. Esély van rá, hogy ez az irategyüttes tartalmazza azt a pontos BM-utasítást, amely alapján a névváltoztatást bejegyezték, illetve minden egyéb kísérő iratot. Csakhogy a hivatal a 2010. évi I., az anyakönyvi eljárásról szóló törvény alapján nem engedélyezi a kutatást ebben az irategyüttesben – csupán a levéltárba bekerült anyakönyvi másolatban.

Az bizonyos, hogy V. Judit nemének megváltoztatása esetében nem került sor sem orvosi vizsgálatra, sem korrekciós műtétre, amelyet ekkor még Magyarországon nem végeztek, de a világ fejlettebb részén sem volt igazán gyakorlat.⁶ Ez azt jelenti, hogy Rákosi Mátyás engedélyével gyakorlatilag egy tollvonással korrigálták V. János nemét, amely eredményeképpen a születéskor valószínűleg tévesen regisztrált nemét a legfájdalommentesebben változtatták meg V. J. önazonossága szerinti nemére.

Immáron V. Judit boldogan számol be arról, hogy ez a formailag egyszerűnek tűnő változás miként befolyásolta életét: *„Női ruhában nem feltűnő még a kövérségem sem, és teljesen észrevétlen vagyok, míg azelőtt a legszórakozottabb járókelő is megbámult.”* Majd hozzáfűzi: *„Újjászülettem. Helyet kaptam a társadalomban. Nem vagyok többé kiközösített. Most már van értelme az életemnek, és részt vehetek hazánk szocializmust építő munkájában. Dolgozni és tanulni akarok, hogy minél jobban szolgálhassam hazámat.”*

Ezen a ponton a levél újabb fordulatot vesz, szerzője itt kapcsolja össze a saját életében bekövetkezett változást a rendszer és vezére iránti elkötelezettséggel: *„Úgy érzem, leróhatatlan hálával tartozom Rákosi elvtársnak, pártunknak, népi demokratikus hazánknak is és annak vezetőinek, akik egy új élet szépségeivel ajándékoztak meg engem. Viszonzásul boldogan és gondolkodás nélkül adnám én is az életemet a népem szabadságáért és békéjéért.”*

Teljesen természetesnek hat, hogy ezután V. Judit felajánlja szolgálatait a politikai rendőrségnek: *„Nem csak dolgozni szeretnék hazámért, hanem aktívan részt akarok*

venni népünk külső és belső ellenségeinek leleplezésében és felszámolásában. Az államvédelmi hatóság katonája szeretnék lenni. Felháborodva láttam, hogy mennyi ellenség bújkik meg köztünk, s még azok között is mennyi ellenségünk van, akik csak jót és szépet kaptak hazánktól.”

Ezt követően teljes műfajváltásnak vagyunk tanúi, ugyanis a levél nem közöl több saját életére közvetlenül vonatkozó adatot, információt, a továbbiakban egy besúgó sorait olvashatjuk a környezetében élő emberek tetteiről, gondolkodásáról. Érdekes nyomon követni ezeket a mozaikokat is, amelyek nemcsak az ötvenes évek mindennapjainak alulnézetben történő vizsgálatához járulnak hozzá, hanem közvetve arról is némi képet kapunk, hogyan telt V. J. élete *juditságának* első szűk négy hónapjában.

Nevek következnek, és hozzá kis történetek, ezekben minden említett személyt a rendszer hálátlan ellenségének tart. Ezekből válogattam a következőket. Az első öt történet annak a háznak a lakóihoz fűződik, amelyben V. J. is élt, azonban mindjárt a legelső hozzáadott információval is bír: megtudjuk belőle, hogy hősünk már V. Jánosként is jelentett a politikai rendőrségnek.

K. P.: *„A múlt nyáron már jelentettem, hogy fegyvert rejteget, és hogy ne kelljen bevonulnia, disszidálni akart. Megnősült, a disszidálásról egyelőre lemondott, de most már hangtompítót akar csinálni a revolverére. Az egész család a Szabad Európa Rádió állandó hallgatója.”*

T. L.: *„áv. hőr. Zalaegerszeg. P.F. 9355, festő a laktanyában, s külön szobájában saját világvevő rádiót tart üzemben, és azzal a külföldi adásokat hallgatja, s azok híreit meséli másoknak.”*

B. F.-ről megtudjuk, hogy azért záratta ki magát az MDP-ből, hogy ne kelljen párttagdíjat fizetnie, és hogy egy esetleges rendszerváltáskor ne vonják felelősségre. Értesülünk arról is, hogy a *„múltban nyilas volt. Állandóan a nyugati provokációs adásokat hallgatja, szidja a mai rendszert.”*

J. L. szomszéd sem marad ki a sorból, V. Judit szerint *„volt kereskedő, jelenleg második évben betegállományban van. Azon siránkozik, hogy meghalt egy rokona, aki ellenforradalmi bandának⁷ volt a tagja, s ő nem tud belépni, mert nincs, aki bevigye az ellenforradalmi bandába. Állandó hallgatója a külföldi adásoknak.”*

Mind a négy fenti esetben komoly szerepet játszik a rádióhallgatás. Aki a *Szabad Európa Rádiót* vagy más nyugati, esetleg jugoszláv rádióállomást hallgatott, azt a népi demokrácia ellenségének bélyegezték, és eljárást kezdeményeztek ellene.⁸ Hogy az emberek minél kevesebb világvevő rádiót hallgassanak, az 1950-es évek elején elterjesztették az úgynevezett néprádiót, amelynek a politikai propaganda terjesztésében kulcsszerepet szánt a hatalom. Ez olyan egyszerű, olcsó készülék volt, amelyen csak a középhullám működött, azon is csupán a két magyar nyelvű adót lehetett fogni, ezzel gátolták a nyugati adások hallgatását, és útját próbálták állni mindenféle külföldi propagandának, amely a párt érdekeivel ellentétes lehetett.

Zs. B. ellen azt lehetett felhozni, hogy részeg cimboráival fasiszta indulókat énekel a sarki kocsmában. *„Nagyon csodálkoztam, hogy még az üzletvezető sem lépett közbe”* – mondja a besúgó.

Kilépve szűk lakókörnyezetéből a kerületi tanács lakásosztályának előszobájában hallottakat osztja meg a belügyminiszterrel. A történeteknek tanúja volt B. L. államvédelmi főhadnagy és egy ismeretlen államvédelmi hadnagy. *„...egy tucatnyi férfi és nő leírhatatlan hangon szidta a demokráciát és államunk vezetését. Felháborodva láttam, hogy a két év. tiszt közbelépés helyett úgy viselkedett, mintha szégyellték volna a rajtuk lévő egyenruhát. Én azt hiszem, hogy ha ilyen kifakadásokat eltűrünk ellenségeinktől,*

vagy az általuk befolyásolt személyektől, akkor azok legközelebb még bátrabban lépnek fel ellenünk.”

Majd elhagyva a VIII. kerületet, a Margitszigeti Nagyszálló kerül sorra. Itt 1955. december 5-én – az akkori szokásoknak megfelelően – „télapóestet” tartottak. V. J. elmondása szerint azért jelent meg a rendezvényen, hogy a szállóban dolgozó édesanyjáról és munkatársairól fényképet készítsen. Egy odavetett megjegyzéséből tudjuk meg, hogy férfiruhában, férfiként jelent meg. Ennek lehet, hogy semmiféle jelentőséget nem kell tulajdonítani, csak tényként leszögezni, hogy bár hivatalosan már nő volt, még nem élt a lehetőséggel – de az is lehetséges, hogy még nem kapott új személyi igazolványt, és veszélyes lett volna női ruhában kimennie az utcára. De az is elképzelhető, hogy az édesanyját még nem készítette fel a változásra, vagy egyszerűen nem volt női ruhája. Megtudjuk, hogy a szállóában reggelig bál volt, amelyen sok külföldi vendég is részt vett. Az este folyamán egy lány szólította meg németül, aki nyugatnémet férfiak társaságában mulatott, és arra kérte, hogy róla és barátairól készítsen néhány felvételt. Megadott neki egy budapesti címet, hogy oda vigye a képeket, de mivel azok nem sikerültek, úgy tűnt, a kapcsolat megszakad. Itt a történetből ismét „kibeszélve”, megtudjuk V. J.-ről, hogy kicsit tud németül és angolul. Amikor 1956 januárjában ismét ellátogatott a Nagyszállóba – ezúttal női ruhában –, meglepődve ismerte fel a tőle németül szívességet kérő nőt, akiről kiderült, hogy honfitárs, és barátnőjével szórakozott ott. V. J.-t az asztalukhoz hívták, és innentől nemcsak az ott történetek leírása az érdekes, hanem az is, hogyan legalizálja V. (immár) Judit a női ruha viselését: „Ittunk, és amerikai cigarettát szívunk. Nagyon összebarátkoztunk, úgy hogy egész élettörténetüket elmesélték. Hogy bizalmukat megnyerjem, azt mondtam nekik, hogy alkalmi fényképezésből élek, és úgy viselkedtem, mint egy álnéven élő arisztokrata. T. M. először férfiruhában látott, s erre azt mondtam, hogy néha férfiruhában járok fényképezni, s hogy ezt elhiggyék, egyszer éjjel elmentem az ő állandó tartózkodási helyükre, a Pipacs nevű éjszakai mulatóhelyre, ahol a két lány minden éjjel ott található. Hogy férfiruhában voltam, nagyon örültek, és azóta még jobban bíznak bennem.” Ezzel a gesztusával mintegy szentesíthette magának a jogot, hogy női és férfi ruháit céljai érdekében váltogathassa.

Ezt követően összegzi mindazt, amit a két lányról megtudott: „T. M. 21 éves. Ideiglenes budapesti lakos. Nem dolgozik. Egy száz hold szőlővel rendelkező rokona nevelte fel. Jól beszél német és angol nyelven. W. A. 20 éves. Ideiglenes budapesti lakos. Nem dolgozik. Szüleinek ötszáz hold földje volt. Perfekt angol, német nyelvtudással rendelkezik. Mindketten prostituáltak, »barátaik« adományyaiból élnek. Állandó »barátaik« a Budapesten lévő amerikai, angol, svájci és egyéb diplomatáknak. Azonkívül gyakran jönnek hozzájuk Nyugatról. Kapcsolataik vannak nyugati diplomáciai futárokkal, gyárosokkal, üzletemberekkel. Mindketten arra várnak, hogy valamelyik nyugati barátjuk segítségével sikerül elhagyniuk az országot. Bejárnak a külföldi követségekhez és megígérték, hogy engem is be fognak vezetni a külföldi ismeretségeik társaságába. Én addig nem szorgalmaztam az ismerkedést, amíg Önnek jelentést nem teszek.”

V. Judit megismétli a felajánlkozását a belügyi szolgálatra: „Tisztelt Belügyminiszter elvtárs! Nagyon szívesen vállalnám, hogy miután a lányok bevezetnek külföldi barátaik körébe, én ott megfigyelő munkát végezzek. Erről a tárgyról a többi jelenteni valómat személyesen szeretném elmondani a Belügyminisztérium valamely felelős tisztviselőjének [...] Nagyon kérem Önt, legyen segítségemre, hogy megvalósíthassam életem célját, hogy megszolgálhassam népemnek és vezető vezérének azt, amit értem tett, és harcolhassak békés, boldog jövőt építő népünkért, melyért az életemet is szívesen odaadnám.”

A Piros Lászlónak írt levél sorsa

V. Judit levelének legelején dátumként 1956. február 29. szerepel, a levél legvégén pedig február 22. Nem tudok magyarázatot adni az eltérésre, talán a levél elején szereplő később jegyezhetette fel szerzője, ez azonban valószínűleg csak annyit jelenthet, hogy V. Judit levele befejezése után még várt egy hetet, és azután adta azt postára. Bizonyára a kézbesítés után azonnal Piros László kezébe kerülhetett, vagy Titkárságán a megfelelő ember olvashatta és referálhatott a miniszternek. Tény, hogy a BM Személyzeti Főosztály Titkárságáról Gervai Tibor államvédelmi őrnagy⁹ már 1956. március 13-án két hivatalos levelet is elküldött V. Judit ügyében.¹⁰ Az egyiket a BM III/4., vagyis a Katonai Elhárító Főosztály egyik osztálya vezetőjének, amelyikben beszámolt V. Juditnak az ávéhas állomány magatartását érintő információjáról. Nem kért intézkedést, levelét azzal zárta, hogy a „fentieket tájékoztatásul, felhasználás végett közlöm”. A másik Gervai-levél címzettje Vári József, a BM Budapesti Főosztályának állambiztonsági alezredese¹¹ volt. Ebben Gervai arra kérte Várit, hogy a csatolt kérelem alapján bírálják el, V. Judit nem volna-e alkalmas belügyi informátornak. Egyúttal arra is kitért, ha nem tartanak alkalmasnak ilyen jellegű foglalkozásra, tájékoztassák erről Gervait.

A következő – és egyben az utolsó – dokumentum, amely a V. Judit-ügyben született, egy 1956. május 3-i keltezésű szolgálati jegy.¹² Ebben Jávor Miklós államvédelmi őrnagy,¹³ osztályvezető azzal küldte vissza a BM Budapesti Főosztály I/2. alosztályának a V. Judittal kapcsolatos iratokat, hogy „államvédelmi vonalon foglalkoztatni nem kívánjuk”. Az indoklásból kiderül, hogy a Kémelhárító Főosztály foglalkozott az esettel, az érintettet megkeresték, személyesen beszéltek vele, és megállapították, hogy államvédelmi feladatok elvégzésére nem alkalmas. Indoklásként Jávor egyszerűen és meggyőzően kijelenti: a „V. Judit által közölt ellenséges beállítottságú személyekről megállapítottuk, hogy nevezettek a BM hálózatába tartoznak”.

Az állítás valószínűleg igaz lehetett, bár az ÁBTL-ben csak egyetlen besúgótt besúgó névre vonatkozóan találtunk iratokat. W. A. valóban a BM Pestmegyei Főosztály „Tubi” fedőnevű ügynöke volt.¹⁴ V. Judit állítása is beigazolódnia látszik azzal, hogy az iratokból kiderül, W. A. 1956-ban elhagyta Magyarországot, és férjhez ment egy bécsi hetilap főszerkesztőjéhez. 1959–1962 között a BM II/3-c alosztálya foglalkozott személyével, de végül nem vették fel vele újra a kapcsolatot.

Elgondolkodtató, hogy V. J. – még Jánosként – problémájára nem orvosi, hanem politikai megoldást keresett, és talált. Valószínűsíthetően nem tudott a Nyugaton végzett kevés műtétről, és voltaképpen nem bízott az orvosokban sem egy doktor már idézett ominózus kijelentése miatt. Sokkal nagyobb bizalommal fordult a „jó vezérhez”, s nem is csalatkozott, Rákosi a legjobbat és – mondhatjuk – a legemberségesebben tette, amit az ügyért tehetett. Talán mert a döntésnek nem volt politikai éle. Vagy azért, mert Rákosi valamilyen szinten sorstársának érezte V. J.-t. Pünkösti Árpád írja Rákosiról: „Tudjuk, hogy RM három lány után és három lány előtt született [...] a mamának és a lányoknak – ő a kedvence. Lányosan nevelkedik (tésztát gyúr, kenyeret dagaszt), kevésbé tudatosul benne a férfiszerep, a férfi helyzetekben bizonytalan. Aztán a fiúk között, az iskolában a sor végére kerül. Szégyelli természet, lányos érzelmeit. Felnőtt korában készült személyiség-lélektani tesztje (Rorschach-teszt) szerint: az »erősen érzelemfüggő, kislányosan puha érzélemvilágú gyermek önvédelemből elutasította a gyengeség jeleként megélt érzelmeit [...] A pszichoszexuális fejlődés zavarának egyik kulcsmozzanata az anyához való gyermeki kötődés tagadása, teljes leértékelése, végül sommás ítélete a női nemről: a nők tyúkszerű, fejetlen, buta lények, akiket tárgyként kell kezelni. Ez a magatartás megcsontosodott védelmi mód a félelem ellen, hogy őt önmagáért senki sem szeretheti.« Több ok miatt zavaros a viszonya a nőekkel. Önértékelésének ez a mércéje, emiatt tele van szorongással, kisebbségi érzéssel: elégedetlen magával.”¹⁵

Ugyanakkor kérdéses, hogy Rákosinak jogában állt-e egy ilyen felelősségteljes, egész életre kiható döntést támogatni.¹⁶

Hogy V. *Judit* hogyan tudott élni nőiségével, erről már kaptunk némi képet, ám az ő és családja további sorsáról nincs biztos adatunk. Egy édesapjával azonos nevű személy neve többször is előfordul az 1956-os forradalom utáni megtorlás VIII. kerülettel kapcsolatos irataiban,¹⁷ egy V. *Judit* nevű egyénről pedig a Kanadából amnesztiával hazatértek dossziéjából tudhatunk meg annyit, hogy Torontóban, a West Lodge-i táborban szervezte a Magyar Szabadságharcos Szövetséget.¹⁸ Erről a V. *Judit*ről annyi az információnk, hogy „30 év körüli, kövér, 175 cm magas, barna hajú... 1956-ban szökött ki... Idehaza Budapesten lakott, tehergépkocsi vezető volt. A nő – tudomásom szerint – beteges hajlamú volt, és egy nővel élt együtt, erről az egész tábor beszélt” – nyilatkozta hazatérése után V. L.-né 1959. február 3-án.¹⁹ A személyleírás teljesen ráillik arra az emberre, aki Piros Lászlónak megírta levelét. Ha valóban ő az, akkor viszont arra a következtetésre juthatunk, hogy V. J. csak nem tudta elrendezni saját magában a biológiai és a társadalmi neme összeegyeztetését, női néven élt, de férfiként viselkedett még akkor is, amikor a külsejét már nőként próbálta elfogadtatni.

¹ A munka eredményeként született meg a *Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara, 1953–1956* című kötet. Gyarmati–Palasik (szerk.), 2013: 506.

² A bemutatásra kerülő irategyüttes jelzete végig Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-B-1-aj. 2. doboz. 97-1509/1956. Kézrel írt levél az írójának aláírásával, pontos laccímével és igazolványképével.

³ A megkonstruált életrajz kapcsán lásd Takács, 2012: 195–211.

⁴ Az irattal megkerestem professzor Kosztolányi György akadémikust, gyermekgyógyászt, genetikust, aki megerősítette, hogy V. J.-nek lehetett születési rendellenessége, amelyet az „interszexualitás” (kevertneműség), avagy „hermafroditás” tág csoportjába tartozónak kell tekinteni, de ahhoz nagyon kevés információval rendelkezünk az iratban, hogy a konkrét rendellenességről biztos képet alkossunk. Borsos Antal professzor szerint a „nem kialakulásának zavarait genetikai rendellenességek okozzák, s a magzati fejlődés során következnek be. Ami nem jelenti azt, hogy minden rendellenesség felismerhető a születéskor: vannak olyan szindrómák, melyeket sajnos gyakran csak pubertáskorban diagnosztizálnak [...] Az interszexualitás nemcsak a test, hanem előbb-utóbb a lélek betegsége is lehet, hatalmas lelki teher és bélyeg viselőjének. Arról nem is beszélve, hogy milyen atrocitásoknak vannak a betegek néha kitéve [...] A hermaphroditosz szó görög eredetű, a görög mitológia kétnemű istenét jelöli, aki a monda szerint visszautasította Szalmakisz nimfa szerelmét. Az istenek meghallgatták a nimfa imáját és egyesítették kettejük testét.” Borsos, 2004. www.mindentudas.hu/doc/borsos_nyomtathato.rtf (a letöltés ideje: 2015. július 20.).

⁵ MNL SML XXXIII. 1. Köszönöm Polgár Tamásnak, Somogy Megyei Levéltára igazgatójának, Szatucsek Zoltánnak, a MNL OL főlevéltárosának és Szatucsek Tibornak az anyakönyv felkutatásában nyújtott segítségét.

⁶ A nemi átalakítás (sex reassignment surgery – SRS) céljából 1912-ben végeztek először műtétet Németországban, az orvostörténet újabb műtét beavatkozásokat jegyzett fel 1922-ből, 1930–1931-ből (az utóbbi esetet dolgozza fel a Tom Hooper rendezte *A dán lány* című film – 2015). Az első amerikai férfi nővé történő átműtésére 1952-ben került sor Dániában, George William Jorgensen Jr. a műtét után Christina Jorgensen néven a transzszexuális emberek jogaiért küzdött. Az USA-ban 1966-ban végezték el az első nemi átalakítást eredményező műtétet. Lásd Dose, 2014; Mancini, 2010; Meyrowitz, 2002: 1–21.; Theophano, é. n. http://www.glbqtarchive.com/arts/jorgensen_c_A.pdf (a letöltés ideje: 2015. július 20.).

⁷ Az „ellenforradalmi banda” kifejezés viszont nem volt az 1956-os forradalom előtti közbeszéd része, valószínűleg azokat bélyegezte így, akiket népidemokrácia-ellenes tevékenységgel vádol.

⁸ Ólmosi, 2007 (a letöltés ideje: 2013. február 20.). Lásd még Borvendég–Palasik, 2015: 134.

⁹ Gervai Tibor (1921) szolgálatát 1945-ben kezdte rendőr nyomozóként, 1950 novemberétől államvédelmi százados, 1953 novemberétől államvédelmi őrnagy, 1961 áprilisától rendőr alezredes. 1954. április 6-tól a BM Személyzeti Főosztály Titkárságát vezette. 1958-ban szerzett diplomát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem levelező tagozatán, 1964-ben pedig doktorrá avatták. A BM Információfeldolgozó Csoportfőnökség Gépi Adatfeldolgozó Osztály osztályvezető-helyetteseként vonult nyugállományba 1976-ban. ÁBTL 2.8.1 10067. Gervai Tibor személyi anyaga; ÁBTL 2.8.1. A BM Személyzeti Főosztály vezetőjének 2695/1954. számú parancsa, 1954. augusztus 1.; ÁBTL 2.8.1. A BM Személyzeti Főosztály vezetőjének 878/1954. számú parancsa, 1954. április 6.

¹⁰ Mindkettő hivatkozása: MNL OL XIX-B-1-aj 1. doboz, 97-1509/56.

¹¹ Vári Józsefről (1919) kevés információ áll rendelkezésünkre. 1954. márciusban a BM II/1. alosztály megbízott vezetője volt államvédelmi őrnagyi rangban, ekkor felmentették, és kinevezték az alosztály helyettes vezetőjének, vagyis a hírszerzésnél szolgált. 1959 novemberében pedig a BM Budapesti Rendőr-főkapitányság állományából áthelyezték a BM II/6. (Szabotázselhárító) Osztály T-állományába, ekkor rendőr alezredes. ÁBTL 2.8.2.6. A

belügyminiszter helyettesének 38/1954. számú parancsa, 1954. március 3.; ÁBTL 2.8.2.6. A belügyminiszter helyettesének 00207/1959. számú parancsa, 1959. november 20.

¹² MNL OL XIX-B-1-aj 1. doboz, 97-1509/56.

¹³ Jávör Miklós (1918) 1946-tól szolgált a politikai rendőrségen, 1948 decemberében rendőr századossá, 1950 januárjában államvédelmi őrnaggyá léptették elő, 1950 novemberéig az ÁVH Operatív Főosztály III/1-es (Nyomozó és Környezettanulmányozó) Osztályának vezetője. 1952-ben leszerelték, a Népművelési Minisztérium kormánybiztosa, majd a Magyar Hirdető Vállalat igazgatója lett. 1955. januárban saját kérésére visszahelyezték a politikai rendőrségre, immár a BM-be. 1955. október 20-án kinevezték az akkor főosztállyá szervezett kémelhárításhoz az I/1-c alosztály helyettes vezetőjének. 1956 márciusában az I/2. (Határon Túli Elhárító) Osztály vezetője. 1957-től a BM Politikai Nyomozó Főosztály II/9. Osztályán szolgált, előbb a II/9-b alosztály helyettes vezetője, majd 1961. februártól a II/9-b alosztály vezetője, alosztálya feladata a kapitalista országokból beutazók figyelése volt. 1962 augusztusában leszerelték, és a polgári életben helyezték el. ÁBTL 2.8.1. 2349. Jávör Miklós személyi anyaga; ÁBTL 2.8.1. Az ÁVH vezetőjének 95-547/1950. számú parancsa, 1950. november 6.; ÁBTL 2.8.1. A belügyminiszter 93/1955. számú parancsa, 1955. október 20.; ÁBTL 2.8.2.6. A belügyminiszter 00134/1960. számú parancsa, 1960. december 8.; ÁBTL 2.8.2.6. A belügyminiszter 018/1961. számú parancsa, 1961. február 1.; ÁBTL 2.8.2.6. A belügyminiszter 00176/1962. számú parancsa, 1962. augusztus 15. Lásd még Papp, 2013: 256.

¹⁴ ÁBTL 3.2.4. K-1225.

¹⁵ Pünkössti, 2003. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0310/punkosti.html> (a letöltés ideje: 2015. július 23.).

¹⁶ A hatályos jogszabályok ma sem rendelkeznek róla, ki és milyen esetben változtathatja meg hivatalosan a nemét, ugyanakkor folyik egy szokásjogon alapuló gyakorlat. <http://www.hatter.hu/programjaink/jogsegelyszolgalat/jogi-gyorstalpalo/nemvaltas> (a letöltés ideje: 2015. július 20.).

¹⁷ A Szabad Nép Székházban az 1956-os forradalomban tevékenykedő csoport tagjaként tartották számon. ÁBTL 3.1.9. V-150381/7. 18. ÁBTL 3.1.5. O-16797/2. 21.

¹⁸ Az 1956-os forradalom utáni emigráns szervezetek egyike, a Magyar Szabadságharcos Szövetség 1957 elején alakult Bécsben Király Béla irányításával; tíz európai és egy kanadai tagszervezet tartozott hozzá. Nevét többször változtatta, az 1960-as évek elejére elhalt. Lásd Borbándi, 448–449.

¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16847. 189. V. L.-né 1956. december 7-től 1957. július 30-ig élt a West Lodge-i táborban, ekkor találkozhatott V. *Judittal*.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.8.1.	Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai
	2349 Jávör Miklós személyi anyaga
	10067 Gervai Tibor személyi anyaga
2.8.2.6.	BM III. Főcsoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak együtt kezelt iratai
3.1.5.	Operatív dossziék
	O-16797/2. Budapesti ellenforradalmárok
	O-16847 Kanadából amnesztiával hazatértek
3.1.9.	Vizsgálati dossziék

V-150381/7. Ellenforradalom Magyarországon, VIII. kerület,
VIII. kötet

3.2.4. Kutató dossziék

K-1225 Wolf Antónia

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-1-aj BM Személyzeti iratok (1953–1990)

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megye Levéltára (MNL SML)

XXXIII. 1. Somogy megyei állami anyakönyvek másodpéldányainak
levéltári gyűjteménye

Sajtó

Dose, 2014

Dose, Ralf: *Magnus Hirschfeld. The Origins of the Gay Liberation Movement*.
New York, Monthly Review Press.

Hivatkozott irodalom

Borvendég–Palasik, 2015

Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária: *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon, 1948–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Borbándi, 1989

Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Budapest, Európa Kiadó.

Gyarmati–Palasik (szerk.), 2013

Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara, 1953–1956. Szerkesztette: Gyarmati György – Palasik Mária. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan Kiadó.

Mancini, 2010

Elena Mancini: *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom. A History of the First International Sexual Freedom Movement*. New York, Palgrave Macmillan.

Meyrowitz, 2002

Meyrowitz, J.: Media and behaviour: a missing link. In *McQuail’s Reader in Mass Communication Theory*. London, Sage.

Papp, 2013

Papp István: A BM II/9. (Környezettanulmányozó és Figyelő) Osztály. In *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962*. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó.

Takács, 2012

Takács Tibor: Az ávós mint szöveg. Harangozó Szilveszter. In *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Szerkesztette: Gyarmati György – Palasik Mária. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó. 195–211.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

Borsos, 2004

Borsos Antal: A nemek kialakulásának zavarai az emberben. Mindentudás Egyeteme, 2004. április 5. www.mindentudas.hu/doc/borsos_nyomtathato.rtf

Ólmosi, 2007

Ólmosi Zoltán: A néprádió és a vezetékes rádió az ötvenes években. *Archívnet*, 6. sz.

http://www.archivnet.hu/politika/a_nepradio_es_a_vezetekes_radio_az_otvenes_ekben.html

Theophano, é. n.

Theophano, Teresa: Jorgensen, Christine (1926–1989). http://www.glbtqarchive.com/arts/jorgensen_c_A.pdf

Pümkösti, 2003

Pümkösti Árpád: A szerelmes Rákosi. *Forrás*, 2003. október. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0310/punkosti.html>

<http://www.hatter.hu/programjaink/jogsegelyszolgalat/jogi-gyorstalpalo/nemvaltas>

A személyi adatok tanúsága Tények és adatok a Szoboszlai-per elíteltjeiről

Sokrétű üzenetekkel teli korszak volt „az ötvenes évek” néven ismert időszak, amikor a kommunista hatalom képviselői a terror eszközével léptek fel a polgári társadalom képviselőivel, egyben a polgári értékrenddel, az alapvető emberi jogokkal szemben. E vészes korszak egyik szomorú eseményének, a Szoboszlai-pernek a kapcsán a romániai politikai rendőrség – a Securitate – ténykedésének néhány látszólag formai, de a korban és az érintett személyek szempontjából nagyon is meghatározó vonatkozásáról kívánunk adatokkal szolgálni, olyan adatmorzsákkal emberi egzisztenciákról, amelyek a száraz tények mögött húzódnak meg.¹

Az 1956-os magyarországi forradalom melletti szolidaritási megmozdulások, illetve szervezkedések Romániában sem maradtak megtorlatlanul. A retorziók (letartóztatások, perek, elítélések, zaklatások stb.) éveken át tartottak még a forradalom leverése után is. Ezek között – a vizsgálati fogságba vetettek és a tanúk száma, de főleg a halálraítéltek száma tekintetében – a legjelentősebb a Szoboszlai-per volt, amelyben 57 személyt ítélték el, közülük tízet halálra, a többieket is életfogytiglani vagy sokévi kényszermunkára, illetve súlyos börtönre.²

Eltekintve magának a pernek, ennek az utolsó „*forgatókönyvnek*” a kritikájától, ellentmondásaitól, tanulmányunk e politikai per vádlottaira vonatkozó adatok egy sajátos csoportjára kívánja felhívni a figyelmet, amelyekkel az eddigi kutatások alig vagy csak részben foglalkoztak, nevezetesen az elítéltekre vonatkozó személyi adatokra, illetve a velük kapcsolatos olyan adatokra, amelyek részben a kartotékokon, részben a kihallgatási vagy a házkutatási jegyzőkönyvekben, kimutatásokban, elismervényekben stb. találhatóak.

Az általunk feltett kérdés: vajon ezeknek a „szürke”, „száraz”, látszólag jellegtelen, majdhogynem „*semmitmondó*” adatoknak a statisztikai feldolgozása módosítja-e, netán árnyalja-e a peranyag alapján megrajzolt képet akár a vádlottakról, akár a korról vagy az eljáró hatóságokról. Az adatok e sajátos csoportjának a kiválasztásával, nemkülönben feldolgozásukkal módszertanilag egy kevésbé közkeletű megközelítést választottunk.

A személyi motozás, illetve a házkutatások során és/vagy később felvett leltárak vagy jegyzőkönyvek, a lefoglalt tárgyi „*bizonyítékok*”, az ekkor nyilvántartásba vett tárgyi emlékek milyensége, mennyisége, minősége mintegy testközelbe hozzák az egykori kortársak, esetleg az akkor még meg sem született olvasó számára a kort és az embert, életét és hétköznapjait. Más adatok az eljáró hatóság képviselőinek „*érdeklődési körét*” körvonalazzák. Közismertek a modern történetírásnak azok a törekvései, amelyek régebbi korokat nem eseménytörténeti megközelítésből, hanem „*testközelből*” próbálnak megismertetni az érdeklődővel. Ehhez felhasználtuk a rájuk vonatkozó, hatóságok által felvett személyi adatokat, a motozási jegyzőkönyvek adatait, az első, úgymond corpus delictit kereső házkutatási jegyzőkönyveket, majd a második házkutatás adatait, nem különben a felleltározott tárgyak későbbi sorsáról tanúskodó iratokat.

Ezek a hétköznapi, látszólag nem feltétlenül a perhez, illetve a vádhoz közvetlenül kapcsolódó adatok az egyéni sorson és érdeklődésen vagy a mindennapok valóságán túl néha több mint figyelemre méltó vonatkozásokra hívják fel a figyelmet. Így például már a vádlottak tetteinek tényleges besorolása előtt a belügyi szervek által rögzített személyi adatok alapján sor kerül a vádlottak minősítésére, ami jóval a tetteik elbírálása előtt már meghatározta további sorsukat, híven tükrözve az említett szerveknek a vádlottakkal,

illetve a magyarsággal szemben megnyilvánuló ellenséges, előítéletektől terhelt viszonyulását.

Szoboszlai Aladár és társai szervezkedését a hatalom három vonatkozásban marasztalta el, illetve tartotta bűnösnek: a Keresztény Dolgozók Pártjának a létrehozásában, egy állítólagos ellenforradalmi mozgalom kirobbantásának szándékában, illetve a Románia területi szuverenitása elleni szervezkedésben, mely utóbbi nem volt más, mint egy román–magyar konföderáció létrehozásának a terve (!). Ezek, úgymond, veszélyeztették Románia szocialista, demokratikus rendjét és a román állam épségét. Ezért a hivatalos iratokban hol ellenséges, hol ellenforradalmi, sőt néha még „rendszerellenes magyar nacionalista szervezkedésnek” (!) is minősítették.³

Mindezt annak ellenére, hogy a közhiedelemmel ellentétben, igaz, nem túl nagy számban, románok is szerepeltek az elítéltek soraiban, kilencen az 57 főből (15,78%). Közöttük olyanok is voltak, mint Fîntînaru Alexandru aradi ügyvéd, Szoboszlai közeli jó barátja és munkatársa, illetve Drăgăniță Constantin harcokszó alezredes, akit rá akartak venni mozgalmuk támogatására. Tehát hamis a „magyar nacionalista szervezkedés” minősítés, mint annyi más állítás, amely elhangzott a per során.

Maga a szervezkedés öt térségre terjedt ki. Központi szerepe Szoboszlai Aladár és közeli munkatársai kulcsszerepéből következően az akkori Temes tartományon belül elsősorban Aradnak és környékének (pl. Pécska) volt. Innen tizenkilencen származtak, azaz az elítéltek egyharmada (33,33%).⁴ Szoboszlai kétségtelenül helyes elképzelése szerint a megmozdulás gerincét, derékhadát Székelyföld kellett biztosítsa. Onnan huszonhárman (40,35%) vettek részt a szervezkedésben.⁵ A Drăgăniță alezredes beszerzését célzó próbálkozásoknak köszönhetően jelentősnek bizonyult (hat fővel) az említett család és ismerősei, illetve Bethlen Farkas részvételének köszönhetően Bukarest szerepe. Megemlítendő Marosvásárhely szerepe is (öt fő). Négy településről (Kolozsvár, Brassó, Fogaras, Hátszeg) egy-egy személy szerepel a vádlottak között. A halálraítéltek is a két legfontosabb, a legszámosabb résztvevőt felmutató régióból származtak (4 Aradról és 6 Székelyföldről). És ugyancsak e két régióból származott a legtöbb katolikus pap, hat-hat mindegyikből, az arányuk az igen magas, 26,31%, illetve 21,73%, ami kétségtelenül ennek a sok megpróbáltatáson átment társadalmi csoportnak a rendszerhez való viszonyulására utal.

Érdeemes megfigyelni a perbefogottak kor szerinti megoszlását. Ebből ugyanis kiderül, hogy még ha el is tekintenénk a szélső adatoktól – azaz az egészen idősektől (57–76 évesek: 19,29%) és a legfiatalabbaktól (17–26 évesek: 8%) – a résztvevők többsége (71,91%) 27–57 év közötti felnőtt volt, cselekvőképessége, egyben szellemi ereje teljében, akiket nemcsak a jelen foglalkoztatott, hanem jövőbeli sorsuk is.

Születési időszak	Személyek száma	
1881–1890	5	8,77%
1891–1900	6	10,52%
1901–1910	10	17,71%
1911–1920	18	31,40%
1921–1930	13	22,80%
1931–1940	5	8,77%

Kik is voltak a Szoboszlai-per vádlottjai, majd elítéltejei? Kiindulási pontként idézzük fel az ügyész kétségtelenül tendenciózus véleményét, a rendszer viszonyulását, értékrendjét tükröző összesítését. E szerint a kimutatás szerint a vádlottak között volt 14 pap, 26 „báró, gróf és volt földbirtokos”, 15 értelmiségi (ügyvéd, mérnök, tanító), egy paraszt és egy munkás.⁶ A felsorolás, talán az egy-egy munkás és paraszt kivételével, eleve elmarasztaló jellegű, már ami a korabeli társadalmi besorolásukat, foglalkozásukat

illeti, ugyanis az ügyész a régi rendszer képviselőinek, „a nép ellenségeinek” tartotta őket.⁷

Ha megfigyeljük a vádlottak letartóztatása után, az első kihallgatáskor felvett jegyzőkönyvekben foglaltakat, a tizenégy pap kivételével elég nehezen tudjuk beazonosítani a fentebb említett kategóriákhoz tartozó személyeket. Ugyanis különböző szempontok és egymásnak ellentmondó adatok közül a belügyi szervek képviselői a szerintük „a bűnösökhöz” illő, legmegfelelőbb minősítést választották ki, azaz a legsúlyosabbat, tehát már eleve a vétkesség billogát sütötték a letartóztatottakra.

A személyi lapok adatainak tükrében a Szoboszlai-per kapcsán az egyik legfontosabb megállapítás az, hogy az 57 elítélt nagy többsége valójában értelmiségi volt. Ezt tükrözi a végzettségük is.

A felsőfokú végzettségűek közül említsük meg először is a 14 papot,⁸ köztük a mozgalom vezetőjét, a temesvári születésű Szoboszlai Aladárt. Tizenhárom római katolikus pap mellett a tizennegyedik, Dan Aurel görögkeleti pap volt. A tizenhárom katolikus pap közül kettő, Ferenc Ervin és Mezei Mózes Levente, ferences szerzetes volt.

Hatan a világiak közül jogot végeztek (10,5%), de 1957-ben csak Vajna László gyakorolta ténylegesen az ügyvédi hivatást. Fintînaru Alexandru, aki az egykori Román Nemzeti Parasztpárt, majd a Román Nemzeti Liberális Párt tagjaként tevékenykedett, már nyugdíjas volt, Kónya István ekkor szintén nem gyakorolta szakmáját, amiként Pietsch Béla, Schell István és Mikó László sem.

Tanár volt Farkas Pál és Reusz Klára, de ide soroljuk a tanító Tamás Imrét is. Felsőfokú végzettséggel rendelkezett még Huszár József, Szoboszlai legközelebbi munkatársa, Apostol Monica, Bánffy István, Baróthi Pál, Pataki Olga, akik közül a legtöbben a Kereskedelmi Akadémiát végezték, Pietsch Miklós pedig utolsó éves műegyetemi hallgató volt. Mérnöki végzettsége Fintînaru Tiberiunak és Bethlen Farkasnak volt. Tizenegyen vagy érettségiztek, vagy csak elvégezték a nyolc gimnáziumot.⁹ A régi iskolai rend szerint néhány gimnáziumi osztályt nyolcan,¹⁰ az általános iskola hét osztályát négyen,¹¹ míg négy, illetve öt osztályt ketten végeztek.¹²

Tehát egyetemi tanulmányokat folytattak a tanító végzettségű Tamás Imrével, a vezető tisztséget betöltő Drăgăniță Constantin alezredessel, nemkülönben a végzős Pietsch Miklós egyetemi hallgatóval együtt összesen 33-an, azaz 57,89%. Az érettségizettek, illetve nyolc gimnáziumot elvégeztek száma 11, azaz 19,29%. Ha a kor felfogása szerint őket is az értelmiségiek közé számítjuk, az 44 fő, összesen 77,19%. Ennyien mindenképpen értelmiségiek számíthatnának, még akkor is, ha – mint látni fogjuk – egyesek nem a végzettségüknek megfelelő foglalkozást űztek (igaz, azt sem kedvtelésből). Még egy szigorúbb számítás szerint is 57,89% a felsőfokú végzettségűek aránya, akikhez még hozzáadódna az a tizenkilenc fő, azaz 33,33%, akik, akárhogy is nézzük, de a középszintű képzettséggel rendelkeztek. Tehát a Szoboszlai-féle mozgalom egyértelműen értelmiségi szervezkedés volt.

Ha foglalkozás szerint nézzük a per vádlottjait, 85,96%, azaz 49 fő ugyancsak értelmiségieknek minősülnek: 14 pap, 5 ügyvéd, 3 mérnök, 3 oktató (tanár, tanító), 1 tisztviselő, 1 főtitest, 1 szabadfoglalkozású (Pataki Zoltán keramikus), 1 kereskedő (Lukács István, aki Szoboszlai közeli munkatársa volt, aki festett és verseket is írt), valamint két háztartásbeli (Drăgăniță Iris és Jurik Berta), akik végzettségük alapján végül is szintén értelmiségiekként tarthatók számon. Ha a háztartásbelieket nem számítanánk ide, foglalkozás tekintetében 47 fő (82,45%) akkor is értelmiségiek számíthatna. Csak 5 személy (8,77%) gazdálkodott,¹³ számított tehát „földműves”-nek, akár pár hektárja, akár ennél több földje volt. Három személy pedig munkásnak minősült (5,26%).¹⁴

Letartóztatásukkor az 57 főből csak 47-en voltak állásban, ugyanis öten nyugdíjasok voltak (közülük Bánffy ugyan hadirokkant volt, de hivatalsegédként dolgozott a kolozsvári filharmóniánál),¹⁵ foglalkozás, pontosabban állás nélkül ketten voltak (két jogot végzett: Kónya István és Pietsch Béla), Pataki Zoltán mint szabadfoglalkozású (keramikus) szerepel, míg ugyancsak ketten, mint láttuk, háztartásbeliek voltak. A 47 munkaviszonyban álló személy közül 35 így is értelmiséginek minősül (74,46%). Ezenkívül ketten dolgoztak a szolgáltató szektorban: Pataki Olga mint ápolónő, Lukács István mint kereskedő. Állását tekintve öt személy volt munkás (10,63%)¹⁶, akik közül két „*egykori*” báró is, Huszár József üvegezőként, Schell István fuvarozóként tevékenykedett. A mezőgazdaságban gazdálkodóként dolgoztak öten is, tehát az ő arányuk szintén 10,63%.

A politikai rendőrség szemében az 57 vádlott társadalmi besorolását tovább „*árnyalta*”, a legtöbb esetben valójában meghatározta a szülők társadalmi hovatartozása és vagyoni helyzete. Az előítéletes viszonyulás ellenére a papok esetében ezt a tényezőt – legalábbis a személyi lapok kitöltői – nem nagyon vették figyelembe, ugyanis a „*vagyontalan értelmiségi*” besorolás jutott ki nekik, ami legtöbbjük esetében meg is felelt a valóságnak.

A világiak esetében elsősorban nem a foglalkozásuk vagy tényleges állásuk, hanem a szülők, esetleg az illető személy anyagi helyzete volt a mérvadó, annak ellenére, hogy az 1945-ös földreform és a további vagyonekbobzások nyomán ténylegesen már semmijük sem volt.

Egyeseknél az egykori nemesi cím szerepel „*súlyosbító*”, azaz meghatározó körülményként. Bánffy István, Huszár József és Schell István valóban bárók voltak egykor, de az 50-es években már nyilván nem számítottak annak, legalábbis hivatalosan nem (vagy mégis?!). Másokkal együtt az ő esetükben még az is nyomott a latban, hogy nagy földbirtokaik voltak egykor – lásd még Orbán Károlyt, Sigismund Kuunt, Mikó Lászlót. A besorolás következetlenségét Bethlen Farkas esete is mutatja, ugyanis nála megemlítik a hajdani 70 ha szántót, a szőlőket és a 70 ha erdőt, azonban mérnöki végzettségének következtében mégis értelmiségiként szerepel. Mikó László 100 hektár birtokosaként szerepel (a szülők 30 hektárt bírtak), aminek következtében társadalmi állása „*földesúr*” (moşier). Sigismund Kuun szüleinek majdnem 100 hektárnyi – ekkor már elkobzott – birtoka volt, úgyhogy nyugodtan nyilatkozhatta, hogy nincs tulajdona, ő munkás. Orbán Károly esetében, akinek szülei birtokoltak 250 hektár földet, a minősítés: „*volt földesúr*”. A „*volt báró*”, Schell István (szüleinek 20 ha földje volt), aki a bejegyzés szerint fuvarosként működött (!), a román terminológia szerint „*burzsuj*”, amit enyhébben „*polgári származásúnak*” is lehet mondani, akárcsak a technikus Reibnagl Istvánét, ugyanis apjának fa-lerakata volt. Ehhez képest szinte furcsa a felsőfokú kereskedelmi végzettségű, az aradi gyermekkórházban nővérként dolgozó Pataki Olga „*polgári*” (burghez/burzsuj) besorolása tanítónő édesanyjával, ugyanis legfeljebb kereskedő apja után kaphatott volna (?) ilyen minősítést. Hasonló Pietsch Béla minősítése is. Az ok: az ő szüleinek 70 ha földje, míg neki – valószínűleg ugyancsak egykor – emeletes háza volt Aradon, amint ez a fia személyi lapján szerepel. Van ellenpélda is, amikor a szülők valamikori vagyoni helyzete nem számított, mint például Szörccsey Elek esetében. Ugyanis a 40 hektár földjüket eladták, így a fiuknak, akinek 1,5 ha föld jutott, a besorolása „*értelmiségi*”, noha valójában gazdálkodott. Társadalmi minősítés ugyan nem szerepel a tanárnő Reusz Klára neve mellett, de tudjuk (és „*ők*” is tudták!), hogy apja az aradi Flora likőrgyár társtulajdonosa volt. Müller Jenő katolikus pap azért kapott a vádiratban „*gyáros*” minősítést, mert az apja a vingai villanygyár és malom tulajdonosa volt.

Akárhogy is nézzük, inkább a múlt, azaz az egykori társadalmi pozíció (származás), mintsem az ötvenes évek helyzete alapján lehetett volna úgymond elmarasztalóan besorolni a perbefogottakat. Annál is inkább, mert ha megnézzük a Szoboszlai-per vádlottainak vagyoni helyzetét, kiderül, hogy a többség – már vagy eleve – vagyontalan

volt, de többeket akár a nincstelen kategóriába is lehetett volna sorolni. Érvényes ez nemcsak a „báró” Bánffy Istvánra, Huszár Józsefre vagy Schell Istvánra, hanem még másokra is, összesen 38 főre, ami az előbbiekkal együtt az elítélteknek már majdnem a háromnegyede (73,68%)¹⁷ Háza és földje alig néhány személynek volt, akik közül egyedül Orbán Károly volt egykori földbirtokos.¹⁸ Csak háza, többnyire 2-3 szobás, négy személynek volt,¹⁹ míg csupán csak földje hét főnek volt, nagyobb mennyiségű is csak Mikó Lászlónak.²⁰ Elmondható, hogy lényegében szinte csak egy-két személy rendelkezett jelentősebb ingatlannal, elsősorban földtulajdonnal. Az viszont tény, hogy többen is voltak, akár a kisbirtokosok vagy a középparasztok közül is, akiknek egykor több földjük volt.

A perbefogottak még egy másik szempont szerint is számba vehetők, nevezetesen szüleik tulajdona szerint. Ilyen megközelítésben nagybirtokos származásúak nyolcan voltak,²¹ „gyáros” kettő,²² akikhez odaszámítható még a falerakat-tulajdonos apával rendelkező Reibnagl. Feltehetőleg nagyobb ház tulajdonosaként ide számítható még Pietsch Béla is. Ez viszont semmi esetre sem 26, hanem akkor is csak 12 fő.

Mivel a legtöbb esetben az anyák (azaz a feleségek) háztartásbeliek voltak, kivéve azt, amikor mindkét szülő földművesként volt feltüntetve, az apa szerint próbáltuk megállapítani, ki milyen családból származik. Eszerint értelmiségi származásúak számítanak a tanár vagy tanító szülők gyermekei (2),²³ az egy-egy ügyvéd-, illetve jegyző-gyerekek,²⁴ tíz tisztviselő-gyerekek,²⁵ négy „polgári” és „kispolgári” származású gyermek és Pietsch Miklós egyetemi hallgató.²⁶ Együtt összesen tizenkilencen voltak.

Kisiparos családból négyen származtak,²⁷ míg az egyik vádlottnak csendőrőrmester volt az apja.²⁸

Mivel a személyi lap bejegyzései nem mindig pontosak, egyrészt beszélhetünk hét földműves származású egyénről,²⁹ szegényparaszti családból származtak ketten,³⁰ középparaszti családból öten,³¹ illetve „kulák” származásúak számított két fő.³² Öt személyt illetően³³ nem rendelkezünk adatokkal, bár kettő talán értelmiségi, egy pedig földműves származású lehetett.³⁴ Összesítve ezeket a szülőkre vonatkozó adatokkal, a társadalom úgymond felső rétegéhez tartoztak a földbirtokosok (12), akik ekkor az értelmiségekkel együtt a polgári/polgárosult réteget képviselték: 32 fő, azaz 56,14%. A kisiparos és a csendőrőrmester, valamint a három munkás 8,77%-ot tesz ki, míg a 17 paraszti származású 29,82%-ot, ami tehát majdnem egyharmad. Ezt az adatsort összevetve az elítéltek hivatalos besorolásával, kiderül, hogy a paraszt származásúak aránya csökkent, mivel gyermekeik bekerültek az értelmiségi kategóriájába. Az is megállapítható, hogy a papság is főleg a falusi, paraszt társadalomból kerültek ki (nyolcan). Tehát kétségtelen a feltörekvési tendencia és mobilitás az erdélyi társadalmon belül, pontosabban ezekből a rétegekből kerültek ki a későbbi Szoboszlai-per vádlottjai, akik túlnyomó többségükben jogaikat veszített, ténylegesen elsősorban értelmiségieknek minősülő, valójában elpolgárosodott, azaz a polgári osztályba bekerült vagy odatartozó személyek voltak, akik között elsősorban a tényleges munkások, de még a parasztok aránya is nagyon alacsony volt.

Összefoglalva megállapítható, hogy a társadalmi besorolás tekintetében a belügyi szervek következtelenek voltak vagy inkább szakszerűtlenek, és tendenciózusan sorolták be a vádlottakat, hol a szülők egykori foglalkozása vagy tulajdona, hol pedig az érintettek anyagi helyzete vagy foglalkozása szerint állapítva meg, hogy ki hová tartozik.

Egészen más kép kerekedik ki a Szoboszlai-per vádlottjairól, ha lefoglalt javaikat, használati és értéktárgyaikat vesszük figyelembe. Ebben a tekintetben egy egészen más sorrend állítható fel a per vádlottairól. A hivatalos besorolások a legtöbb esetben nem estek egybe a valóságos helyzettel, hiszen az egykori, a társadalom felső vagy középső rétegeihez tartozók sok mindent, néha egykor bírt javaikból szinte mindent elvesztettek, ami nyilván motiválta részvételüket a Szoboszlai vezette szervezkedésben.

A házkutatások során az ingóságokról, a vagyoni tárgyakról felvett jegyzőkönyvek, illetve a biztosító végrehajtás/lefoglalás (*sechestrul asigurator*) során készült jegyzőkönyvek egészen más vagyoni helyzetre engednek következtetni, mint a hivatalos társadalmi besorolás. Nagy vonalakban ez érvényes még akkor is, ha feltételezzük, hogy egyes esetekben vagy már előzőleg – ha erre módjuk nyílt – akár törvényre hivatkozva, akár nem, a házastársak, rokonok, barátok megpróbálták egyes ingóságokat kivonni a lefoglalási eljárás alól. Ennek ellenére a kép így is ellentmondásos, és eltér az elítéltek fentebb vázolt hivatalos társadalmi besorolásától.

Így például vannak olyanok, papok (Kosza József, Ráduly Géza, Szoboszlai Aladár), de akár világiak is, akiknek a jegyzőkönyvek szerint semmijük sem volt.³⁵ Ketten gazdálkodó papok: Kovács Balázsnak 0,40 ha földje és egy fél háza volt, s emellett lefoglaltak tőle egy hétéves lovat, 2 két hónapos malacot, egy szekeret, egy gíget (kétkerekű kocsit), 300 kg krumplit, ami együttesen 8272,40 lej tett ki, míg Páll Gyulánál szerepel egy 10-12 éves ló, 2 kb. hat hónapos csikó és egy hároméves tehén.³⁶

Ami a papok bútorait illeti, nem nagyon beszélhetünk ki tudja milyen luxusos és változatos bútorzatról, főleg nem a szerzetesek esetében. Így például Ferencz Ervinnél Radnán bútorként csak egy vaságy szerepel matraccal és két párnával, viszont rendhagyó a két fényképezőgép (*Zorkij, FED*) és egy nagyítógép, valamint a fotópapír és a borítékok a fényképeknek, melyekből akkor készen volt 78 nagy és 374 kis „fénykép”, és amelyek, amint Szoboszlai esetében láthattuk, szentképek voltak.³⁷ A minorita Karácsonyi Istvánnál csak egy négyfiókos tálaló szerepel.³⁸ Tehát arra is gondolhatunk, hogy a parókián is létezett esetleg bútorzat, ami azonban nem a pap tulajdona volt³⁹. Amúgy a papok közül Ábrahám Árpádnak volt több bútora.⁴⁰

A gazdálkodók anyagi helyzete is különbözött. Baróthi Pálnak volt 24 mázsa cukorrépája, 80 mázsa búzája, 5 mázsa rozsa, 3 mázsa kukoricája és 200 mázsa almája, két 4-8 éves tehene, egy borjúja, két szekere,⁴¹ Györgypál Antalnak volt két lova, egy szekere, kétszobás háza nyári konyhával.⁴² Ehhez képest a munkás Szombathi Andrásnak a szoba-konyhás családi házon kívül 7 méhcsaládja volt, és valószínűleg a feleségének egy varrógépe,⁴³ míg a télesztagi Sipos Imrének 3 méhcsaládja és egy borjúja.⁴⁴

A ruházati cikkek vonatkozásában ugyancsak változó a kép, noha az adatok hiányosak.

A világiak közül legtöbben inkább egy, mint két rend ruhával és egy vagy két pár cipővel rendelkeztek, melyekről többször is feljegyezték, hogy viseltesek vagy kopottak. Csak néhány személy esetében találunk gazdag, változatos, „békebeli” státuszt tükröző ruhatárat. Ilyen a marosvásárhelyi egykori földbirtokos Orbán Károly, akinek 187 tételből álló leltárjegyzéke tartalmazza mind a lakberendezési tárgyakat (bútorok, festmények, lámpák, háztartási felszerelések), mind pedig ruhatárat.⁴⁵ A Bukarestben élő Bethlen Farkas választékos ruhatára sem annyira a mérnöki, mint inkább az egykori társadalmi hovatartozását tükrözi. Érdekességszámba menő a jelentős aprószerkészlet, amely a jegyzőkönyvben szerepel.⁴⁶

Ténylegesen jelentős ruhatárral rendelkeztek többen is a bukarestiek közül. Ilyen volt a Drăgăniță család, ahol a feleség szalontai polgári családból származott ingóságai – bútorok, más lakberendezési tárgyak, ruhák, ékszerek – 217 leltári tételt tesznek ki.⁴⁷ Főtiszt férje nevével 5 kitüntetés is szerepel az egyik jegyzőkönyvben.⁴⁸ Ugyan bérkocsisnak volt a fia, de a második világháború után karriert futott be a hadseregben. Ez magyarázza, hogy a ruházati cikkek néhány bútor és nyolc festmény mellett több méter szövet és csizmának való bőr is szerepel az ő javairól felvett leltárban.⁴⁹ Összevetve a Drăgăniță Iris és Constantin nagypolgári létet tükröző javaival, Popa Maria Doina, Drăgăniță Iris testvére javainak jegyzéke – noha az is a polgári jólétet tükrözi –

mégis szerényebb. (Érdekes mód a biztosító végrehajtási jegyzőkönyv szerint a BTK és kiegészítő rendelkezései szerint nevezett Popa Maria Doina nem rendelkezett saját ingó- vagy ingatlan vagyonnal. (!).⁵⁰ Ugyancsak jól szituált, polgári légkörre vall az a 188 tételt tartalmazó jegyzőkönyv, amely Apostol Monica javait veszi számba.⁵¹ Bădescu Aurelia összesen 238 leltári tételt kitevő ékszerei és ruhatára, bútorai, lakberendezési tárgyai és háztartási felszerelése (festmények, lámpák, porcelánkészletek stb.) nemcsak hogy nagy háztartásra utalnak, hanem – a Drăgăniță családhoz hasonlóan – egyúttal egy nagy, azaz többszobás lakásra, amely a polgári jólét hangulatát idézi.⁵² Rajtuk kívül jóval szerényebb, de ugyancsak polgári jellegű bútorral rendelkezett Orbán Károly mellett Rend László is.⁵³

Mind Ezeket a javakat és a személyi tárgyakat az őrizetbe vételkor foganatosított motozáskor, illetve házkutatáskor vették nyilvántartásba. Miután Szoboszlai Aladárt és közeli munkatársát, Huszár Józsefet úgymond más jogcímen (engedély nélküli orvoslás), még 1957. szeptember 10-én letartóztatták, majd miután szeptember 14-én elítélték egy évi fogházra. ⁵⁴ Két nap múlva, szeptember 16-án már a Román Népköztársaság rendszere ellen folytatott ellenforradalmi tevékenység miatt veszi át a titkos rendőrség kihallgatás végett. A letartóztatások eltartottak az év végéig (még december 24-én, illetve 25-én is tartóztattak le embereket), sőt folytatódtak egészen 1958. február 15-ig, nyilván annak függvényében, hogy milyen új neveket sikerült kiszedni a már letartóztatottakból.

Ezeknek a letartóztatásoknak az az érdekessége, hogy a belügyi szervek előbb őrizetbe vételi parancsot adtak ki, és csak egy- vagy többnapos kivizsgálás után került sor a tényleges letartóztatásra. Azonban már az őrizetbe vételkor sor került a motozásra, illetve a házkutatásra.

Sokatmondó a házkutatási parancsok indoklása is. Ezekben az ugyancsak a kihallgató tisztek által megfogalmazott utasításokban hasonló, de mégis eltérő tartalmú indoklásokat olvashatunk. Bădescu Aurelia, ill. Bethlen Farkas és Müller Jenő esetében *„birtokukban az állambiztonságot érintő tárgyak találhatóak”*⁵⁵ kitétel szerepel, további részletezés nélkül. Schell István esetében egyenesen kompromittáló anyagok meglétéről szól a házkutatási parancs, ugyancsak minden részletezés nélkül.⁵⁶ Karácsonyi István katolikus pap *„lakásán [...] levelek és más, a tevékenységével kapcsolatos anyagok találhatóak”*.⁵⁷

Utóbb, amikor a belügyi tisztek felvették a személyi motozásról a jegyzőkönyvet, nem egy esetben kénytelenek voltak megállapítani, hogy *„a személyi motozás során az említett név nem találtunk semmilyen iratot vagy értéktárgyat”* (Salamon Zoltán),⁵⁸ máskor pedig hogy a motozás eredménye *„negatív”* (Gyenge Dénes, Tamás Dezső, Szörccsei Elek, Sipos Imre, Györgypál Antal),⁵⁹ vagy mint Bakó Ferenc esetében: *„a személyi motozásnál semmi”*.⁶⁰ Már a letartóztatáskor sor került a motozásra és a motozási jegyzőkönyv felvételére, de az is megtörtént, hogy a személyes tárgyról a börtön személyzete állított ki jegyzőkönyvet ezeknek a házkutatásban/letartóztatásban részt vevő valamelyik belügyestől való átvételekor.

Mindenkinek a zsebében ott volt a személyi igazolvány, ugyanis abban a korszakban bármikor sor kerülhetett igazoltatásra, és senki sem merte megkockáztatni, hogy csak egy ilyen egyszerű ok miatt is – a személyi hiánya – bevigyék a rendőrségre vagy a Securitatéra. Schell Istvánnál egy a többiekétől eltérő személyi igazolvány volt, mivel nem volt román állampolgár.⁶¹ Többek maguknál hordták a katonakönyvüket, Pietsch Miklósnál szerepelt a munkakönyv is, Baróthinál, Orbán Károlynál születési igazolvány.⁶² Ezeket a hivatalos iratokat többen is a korban szokásos, keményebb műanyag tasakban tartották. Nemegyszer az iratok mellett egy vagy több fénykép is volt. Szoboszlainál a jegyzőkönyv két fényképről tesz említést, melyekről utólag kiderült, hogy valójában szentképek voltak.⁶³ Egyes esetekben a letartóztatottnál levelek voltak, néha még

ezekhez tartozó borítékok is. Az is előfordult, hogy az iratok mellett ott volt a friss lakáskiutalás vagy más hivatalos munkahelyi irat (elszámolások, jegyzőkönyvek). Megint másoknál vasúti bérlet, vonatjegyek, menetjegyek is szerepelnek. A marosvásárhelyi ezüstróka-tenyészet vezetőjénél, Rend Lászlónál otthon 4 pecsét volt, valamint vadászfegyverhez való használt töltényhüvelyek, egy flober puskához való töltény, 10 dkg sörét.⁶⁴ 2-3 esetben halászigazolvánnyal (egyszer halászhoroggal) is találkozunk, de szerepel a jegyzőkönyvekben 1-2 akkor még viszonylag ritka gépkocsivezetői igazolvány, sőt még mozijegy is.

Bekerült a motozási jegyzőkönyvbe a letartóztatottaknál szereplő pénzösszeg, már akinél volt, és ezt a belügyes tisztek leadták a belügy Pénzügyi Igazgatósága Különleges Osztályán. Ezek az – átlagban 3–10 és 300–400 lej közötti – összegek tükrözik a letartóztatottak, illetve a kor cseppet sem magas életszínvonalát. Viszont több esetben egészen nagy összegeket találtak a papok egynémelyikénél (Kovács Balázs 8272,40 lej, Kosza József 3565 lej, Ráduly Géza 5404 lej),⁶⁵ ami a híveikkel és a plébániájukkal hozható összefüggésbe, illetve gazdálkodói tevékenységükkel. A világiaknál nyilvánvalóan a gazdálkodói tevékenységgel állhattak kapcsolatban ezek az összegek (Baróthi Pál 2417 lej, Sipos Imre 3100 lej), ami érvényes az ügyvéd Kónya István esetében is, míg Orbán Károlynál talán eladott tárgyak árának befektetésének számít a négy CEC- (takaré-) betétkönyvön szereplő, esetenként 4-500 lejnyi összeg.⁶⁶ Az általában kis összegek többnyire használt, bőr vagy bőrutánzatú pénztárcákban voltak elhelyezve.

Egyértelműen az (egykori) jólét és a társadalomban elfoglalt pozíció, illetve az anyagi helyzet ismérveként könnyelhető el több használati tárgy. Ilyenek pl. az órák. A papok közül hatnak (42,85%) volt órája,⁶⁷ míg a 43 világi közül 13-nak (30,12%). Megállapítható, hogy rajtuk kívül elsősorban a háború előtti társadalom felsőbb rétegeihez tartozó személyeknek volt órájuk.⁶⁸ A ténylegesen jól szituáltak lakásában (Drăgăniță, Bădescu, Rethlen Farkas) egy-egy asztali óra is szerepel a jegyzőkönyvekben.⁶⁹ Az 57 vádlott közül csak egyharmaduknak (33,33%) volt órája.

Sokak esetében az írószerszám is a „jólétről” „árulkodó” tárgynak számított. Az 57 személy közül alig néhánynak volt töltőtolla, összesen nyolcnak, akiknek a fele pap volt.⁷⁰ Többek esetében a használt írószerszám a tintaceruza, ha van egyáltalán. Négy személynek, akik közül kettő pap (Szoboszlai és Ferencz Ervin), volt a kor átlagemberének szintjén nővumnak számító töltőceruzája.

Három elítéltnak volt csak kerékpárja,⁷¹ motorkerékpárja ugyancsak háromnak, utóbbiak közül kettő pap volt (Ábrahám Árpád egy 250 cm³-es *Standard*dal rendelkezett – jogosítvány nélkül), Mezei Mózes egy *Adler DKV*-val), Farkas Pál pedig egy 350 cm³-es *BMW*-je volt).⁷²

Használati tárgynak minősült a szemüveg is (Ferencz Ervin, Pietsch Miklós, Reibnagl István, Dan Aurel, Ráduly Géza),⁷³ még akkor is, ha nem hagyták a letartóztatottaknál, nehogy esetleg kárt tegyenek magukban. Ez azonban azért érdekes, sőt elgondolkodtató, mert a kihallgatottak ugyan hogyan olvashatták el a kihallgatási jegyzőkönyveket, és írhatták alá minden lapját, mint ami megfelel az általuk mondottaknak, hogyha nem látták jól a szöveget.

A ritkább személyi tárgyak közül megemlíjtük még a körömráspolyt (Szoboszlai),⁷⁴ Pietsch Miklósnál egy halászhorgot találtak,⁷⁵ a papok közül néhánynál rózsafüzért, mint pl. Páll Gyulánál, Ferencz Ervinnél és Kosza Józsefnél (utóbbinál „*fa láncocska fehér fém keresztel*”).⁷⁶ Amúgy Szoboszlainál a letartóztatáskor volt két napszemüveg, egy *Gamma* öngyújtó, bicska tokkal, egy bakelit cigarettatárca, egy szipka, egy törött fésű, egy töltőtoll formájú nagyító, két kulcs és huszonöt különböző „*papír*”.⁷⁷

Többnyire az őrizetbe vételkor került sor a házkutatásra. Ez két szakaszban zajlott le, ezekről külön-külön jegyzőkönyvet vettek fel. Az első házkutatás egyértelműen csak bűnjeleket (*corpus delicti*) keresett, elsősorban a Szoboszlai-szervezkedéssel kapcsolatosakat. De odafigyeltek más „nem kívánatos” tárgyakra is. Akinél semmit sem találtak, a jegyzőkönyvbe befoglalták, hogy „nem találtak” semmit vagy „*semmi konkrét*”, ami valójában a bűnjelekre utalhatott volna. Elkobozták – érthető okokból – az írógépeket azoktól, akik ilyennel rendelkeztek (lásd Lukács István, Reusz Klára, illetve Pataki Zoltán).

A házkutatás során főleg kéziratosokat vagy gépiratosokat kerestek, de valójában bármilyen kézzel írott papírt magukkal vittek, beleértve a leveleket és levelezőlapokat is, nemkülönben a fényképeket, bármilyen nyomtatványt, újságokat, folyóiratokat, könyveket. Főleg a papoknál mindenféle feljegyzést, kézzel vagy géppel írt lapokat, füzeteket, noteszeket találtak, amelyeket szintén begyűjtöttek.

Ábrahám Árpád torjai papnál a jegyzőkönyv 120 géppel írt lapról szól, négy újságcikkről és 30 lapnyi tintával írt szövegről,⁷⁸ amit nyilván magukkal vittek, noha a helyszínen többnyire meg sem állapíthatták, hogy miről is szólnak ezek a szövegek. Erre csak a későbbi szorgos ellenőrzés és átnézés után került majd sor. Szoboszlai lakásáról 31 teleírt füzetet és „*jelentős számú feljegyzésekkel teleírt papírt*” vittek el.⁷⁹ Huszár Józsefnél például a házkutatás során találtak többek között egy francia nyelvű, „*kémkedéssel kapcsolatos könyvet*” (!?), valószínűleg krimi, hét füzetet és noteszt különböző feljegyzésekkel, öt nagy borítékot, melyekben levelek és személyes iratok voltak, 49 más levelet és levelezőlapot, „*különböző leveleket, kéziratosokat*”.⁸⁰

Számos könyvet és újságot, valamint más tárgyakat is elkoboztak, pontosabban magukkal vittek a házkutatás során. Gyenge Dénesnél találtak egy könyvből kitépett hat lapot, egy darabkát egy magyar zászlóból, egy 66 oldalas „*könyvet*”, melynek címe *A háború első két éve*, valamint „*egy horthysta jelvényt*”.⁸¹ Sigismund Kuuntól egy meg nem nevezett szerző *Magyarország története* című művét, Mikó Lászlótól „*főispáni székfoglaló beszédé*”-t vitték el, melyet 1941. április 28-án mondott el.⁸² Bánffy Istvántól valószínűleg Lukinich Imre *A bethleni gróf Bethlen család története* című művét és gróf Apor Péter műveinek két kötetét vették magukhoz a belügy tisztjei.⁸³ Bakó Ferentől az *Erdélyi vármegyék* című 642 oldalas, 1942-ben megjelent kötetet,⁸⁴ Pataki Olgától 60 könyvet (így, csupán a darabszám rögzítésével!),⁸⁵ testvérétől, Zoltántól a *Pesti Napló* 1850–1930 évfordulós kötetét, egy 57-es zsebnaptárt, egy Bécs- és egy Közép-Európa térképet és a *Jara noastră* román újság egy 1936. áprilisi számát, „*melyen horogkereszt található*”,⁸⁶ Mezei Mózes Leventétől egy angol nyelvű brosúrát, illetve filozófiakönyvet vittek el.⁸⁷ Vajna Lászlónál találtak és elkoboznának tartottak egy rózsaszínű fedelű iskolai ellenőrzőt (?), „*melyben tiltott dalok található*”,⁸⁸ Bularka Istvántól több térképet vittek el,⁸⁹ Dan Aurel ortodox paptól egy, az erdélyi ortodoxok érdekében írt brosúrát, egy Nicoale Iorga-émlékkönyvet (valószínűleg *Nicolae Iorga. Omagiu. 1871 5/18 iunie-1921*, Craiova) és a *Magyarország nagyasszonyai* három kötetét.⁹⁰ Páll Gyulától pedig Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét és egy *Szociáldemokrácia és kereszténység* című brosúrát.⁹¹ Mint bűnjelet vitték el Ráduly Géza brassói paptól „*három állami és pártvezető összetépett képét*” (!).⁹²

Nagy sikerként könyvelhették el a belügyesek, amikor a házkutatás során Tamás Dezsőnél egy működőképes katonai lőfegyvert találtak, 51 töltényt, valamint egy német céllövésre használt fegyvert 85 tölténnyel, és ezenkívül még 10 darab 9 mm-es töltényt egy fadobozban.⁹³ Egy másik székelyföldi vádlottnál, Salamon Zoltánnál előkerült egy-egy harckocsi ellen használt páncélöklő, illetve géppuskalövődék, valamint egy katonai fegyver megrozsdásodott csöve, amiről a jegyzőkönyv is megállapította, hogy „*tönkrement*”.⁹⁴ Pataki Zoltánnál viszont 90–95 flóbert-golyót tartalmazó dobozt találtak.⁹⁵ Az viszont már más kérdés, hogy hogyan lehetett volna ezekkel megdönteni a kommunista rendszert Romániában!

A veszélyes „fegyverek” közé tartozott abban a korban, akárcsak a háború idején, a rádiókészülék is. A rendszer hegemónikus berendezkedését, ideológiai befolyásoló tevékenységét meghatározta a használható rádiókészülékek száma, ami nyilván növelte (vagy csökkentette) a propagandisztikus sajtótermékek hatásfokát. Kétségtelen tény, hogy a rádió szintén luxuscikknek számított, és elsősorban a polgári vagy polgárosult személyeknél találunk rádiókészüléket. Egy mai ember számára szinte felfoghatatlan, hogy az 57 vádlott közül mindössze nyolcnak (14,03%) volt csak rádiója. A jegyzőkönyvből nem derül ki, milyen márkájú rádiókészülékkel rendelkezett Vajna László, illetve Drăgăniță Constantin.⁹⁶ Bánffy Istvánnak egy *Popular*, Pataki Zoltánnak egy *Electromagnetica*, Gyenge Dénesnek *Victoria* márkájú román készüléke volt (utóbbi közös tulajdonban a feleségével), Reibnagl Istvánnak egy elemes rádiója,⁹⁷ Orbán Károlynak egy *AEG*, míg Dan Aurelnak egy *Telefunken*, Szombathi Andrásnak pedig egy *Orion* márkájú rádiója.⁹⁸ Nem csoda tehát, hogy a Szoboszlai-per során többször is elhangzik a vád, hogy ennél vagy annál hallgatták a rádiót (ezen nyilván a Szabad Európa Rádiót, az Amerika Hangját vagy „*Londont*”, azaz a BBC-t hallgatták, vagy a „*határmentieket*”, pl. a Kossuth Rádiót, amit Belső-Erdélyben csak nehezen lehetett fogni).

A Szoboszlai-perben hozott ítélet kimondta az elítéltek javainak elkobzását. A javakata Securitate illetékes gazdasági osztálya közreműködésével értékesítették az akkori bizományi áruházakon keresztül (Consignație) pl. Drăgăniță felesége, sógornője vagy Apostol Maria javainak esetében. A bizományi árak alapján, főleg a jelentős anyagiakkal rendelkezők esetében, fogalmat alkothatunk az illető javak tényleges értékéről, megismerhetjük a korabeli bizományi árviszonyokat, az illetők vagyoni helyzetét. Más, szerényebb tárgyak/javak árát ismerhetjük meg Kovács Béla katolikus pap, illetve Bularka István javainak becslésekor.⁹⁹ Hasonló volt a lefoglalt írógépek sorsa, amelyeket szintén a bizományin keresztül értékesítettek, s ezzel párhuzamosan megsemmisítették az írógép használatára feljogosító engedélyt.¹⁰⁰

Érdekes a lefoglalt tárgyak sorsa. A halálraítéltek egyes személyes tárgyait, például jegygyűrű, óra, visszaadták a házastársnak vagy a családnak.¹⁰¹ Ráduly Géza nemesfém tárgyait (gyűrűk, fülbevalók) átadták a Román Nemzeti Banknak.¹⁰² Bethlen Farkas lefoglalt óráját értékesítették, s a 110 lejt „*jövedelemként*” átutalták az államnak.¹⁰³ Orbán Károly óráját ugyancsak értékesítették,¹⁰⁴ akárcsak Ferencz Ervin két fényképezőgépét és nagyítógépét.¹⁰⁵ Amúgy a kivizsgálás egyik elgondolkoztató mozzanata az is, hogy a Ráduly Gézától elvett jelentős pénzösszeg részben eltűnt abból a vasszekrényből, amelyben elhelyezték a belügynél (!).¹⁰⁶

Mint kirívó esetet említjük meg, hogy az összes többi elítélttől eltérően még a vizsgálati fogság idején Drăgăniță alezredes felesége, Iris és sógornője, Popa Maria külön-külön kérésére¹⁰⁷ a börtönbe utánuk küldtek több ruházati cikket, volt akinek nem is egyszer, hanem kétszer (!). Különösebb kommentárt nem igényel az a tény sem, hogy Pataki Zoltán lefoglalt pénzéből visszakérnek 16 lejt, mert „*eltört*” (!) protézisét kell megjavítani, és ebbe az érdekelt is „*beleegyezett*”.¹⁰⁸ A motozáskor, illetve a házkutatáskor lefoglalt iratok, könyvek, tárgyak és pénzösszegek vonatkozásában a per végeztével más-más eljárásra került sor. Egy, az ügy lezárta alkalmával készült feljegyzésben, amely Szoboszlai kivégzése után készült, a politikai rendőrség Temes tartományi „C” osztálya megállapította, hogy 1958. október 22-én elrendelték a vagyoneklobzást, egyben tájékoztattott arról, hogy „*a büntárgyakat mellékeljük a kivizsgálási iratcsomóhoz, a többi tárgyat átadtuk [kinek?], kivéve azokat, amelyeket megsemmisítettünk, (s erről) jegyzőkönyvet vettünk fel. Az órát elkoboztuk és értékesítettük, a 300 lejnyi összeget bevételként beszolgáltattuk az államnak.*” Majd a sokszorosított úrlap alján a következő, nem kevés cinizmussal megfogalmazott nyomtatott szöveg található: „*A fentiekből kiderül, hogy a nevezett letartóztatásakor és a kivizsgáláskor és a hozott határozatok végrehajtásánál be lett tartva a népi törvényesség*”.¹⁰⁹

Mások esetében, amennyiben hivatalos iratról volt szó, a motozásokor lefoglaltakat átadták az illetékeseknek.¹¹⁰ Ugyancsak ebbe a csoportba tartoznak az elítéltek katonakönyvei, amelyeket ugyan egészen sokára (1961. december 11.), de elküldtek a katonai hatóságoknak.¹¹¹ Drăgăniță Constantin alezredes pártjelölt tagkönyvét elküldték a hadügy politikai osztályának.¹¹² Hasonlóképpen jártak el Orbán Etelka IMSZ (Ifjúmunkás Szövetség) tagkönyvével, amelyet a szervezet illetékes bizottságához juttattak el.¹¹³ A letartóztatáskor nyilvántartásba vett, de a más tulajdonát képező nemesfém tárgyakat visszaadták „a kérelmezőnek”, miután az bizonyította tulajdonjogát.¹¹⁴ (Szabadulásukkor az elítéltek jobbra visszakapták motozásokor elvett használati tárgyukat, beleértve pl. jegygyűrűjüket.¹¹⁵)

Érdekes jelenségre, illetve hatósági szándéokra derül fény, ha a pert követően személyenként kiállított, a lefoglalt tárgyra vonatkozó jegyzőkönyveket olvassuk. Ugyanis ezekben azonkívül, hogy tájékoztatnak arról, hogy a különböző bűnjeleket mellékeltek a vizsgálati iratcsomóhoz (*la dosar anchetă*), az is kiderül, hogy számos más lefoglalt tárgyat, amint láttuk, iratot, kéziratot, leveleket és képeslapokat, valamint könyveket, „megsemmisítettek” (azaz papírmalomba küldtek), tehát nem adták vissza a családnak. Ez volt az elkobzott térképeknek is a sorsa (pl. Orbán Károly esetében).¹¹⁶ Mindez azért figyelemre méltó tény, mert ebből kiderül, hogy a belügyi szervek veszélyesnek, elpusztítandónak tartották már ekkor is például a magyar múltra, főleg a magyar történelemre vonatkozó műveket, még ha tudományos igénnyel vagy művészi igénnyel is íródtak (lásd Apor Péter művei, a Bethlen család története, Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regénye), vagy más emlékeket, így az egykori magyar jelvényeket (pl. magyar koronás jelvény), de akár a magyar zászló egy darabkáját is, jelezve ezzel, hogy szerintük nincs szükség az ilyen, magyar identitástudatot erősítő/idéző tárgyra, kiadványokra.¹¹⁷ Hogy ez az állításunk nem légből kapott, hogy létezett az elkobzott tárgyaknak ez a hármas csoportosítása – a bűnjelek, a családnak visszaszolgáltatott tárgyak és a harmadik, a megsemmisítendő tárgyak csoportja –, kiderül több bejegyzésből is.¹¹⁸ Az pedig még természetesebb volt a hatóságok számára, hogy a személyes jelentőségű iratoknak, leveleknek, fényképeknek még ekkora jelentőségük sincs, tehát azokat is megsemmisítették.

Az előbbiek egyenes folytatásaként, a kommunista rendszer ellenfeleivel vagy a másként gondolkodókkal szembeni könyörtelenségének beszédes, egyben megrendítő bizonyítéka az a sokatmondó eljárás is, melynek során minden egyes elítélt – tehát nem csak a halálraítéltek – esetében a lefoglalt tárgyak sorsáról tájékoztatva leszögezik – jó három évvel az ítélethirdetés után (1961 decembere) –, hogy jegyzőkönyvet vettek fel arról, hogy megsemmisítették az illető személyi igazolványát is. Pataki Olga esetében még az is kiderül, és ez nyilvánvalóan érvényes a többi elítéltre is, hogy az illetékeseknek, azaz a rendőrségnek az illetőt ki kellett venniük a nyilvántartásukból is (!).¹¹⁹ Ami azt jelentette, legalábbis a kommunista állam számára, hogy az illető személynek megszűnt a polgári léte, és csakis a börtönvilágban tartották nyilván, ekként is bizonyítva a dantei felirat üzenetének igazát: „*Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!*”

¹ A Vekov, 2011b módosított változata. A perről először Péterszabó Iлона jelentetett meg egy dokumentumkötetet (Péterszabó, 2002), újabb kiadása 2013-ban jelent meg ugyancsak Aradon. A per első számú vádlottjáról, Szoboszlai Aladáról Stefano Bottoni írt (Bottoni, 2004: 143–160). A Szoboszlai-perrel kapcsolatos legfontosabb adatok megtalálhatók: Dávid (szerk.), 2006: 35. és 318. 2007-ben jelentetett meg Tófalvi Zoltán egy majd 800 oldalas kötetet a peranyagból (Tófalvi, 2007). Lásd még Vekov, 2009a; 2009b. Szoboszlai elképzeléseiről a magyar–román kapcsolatokat illetően Vekov, 2011a; 2011c.

² Tanulmányunk a Szoboszlai-per anyagára támaszkodik, amely a Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS) (a Securitate levéltárát kutató nemzeti bizottság) Bukarestben őrzött levéltárában található. A Szoboszlai-per anyaga a belügyi szervek nyilvántartásában korábban különböző számok alatt szerepelt. Jelenleg CNSAS nyilvántartásában a P 000157 nyilvántartási szám alatt található. Az eredeti besorolás szerint *DOSAR Nr.877 PRIVIND Organizația contrarevoluționară denumită “Partidul Muncitoresc Creștin”, condusă*

de preotul romano/catolic Szoboszlay Aladar (877.sz. iratsomó, a Szoboszlay Aladár római katolikus pap által vezetett „Keresztény Dolgozók Pártja” nevű ellenforradalmi szervezet. A továbbiakban, ha erről az anyagról lesz szó, a jegyzetekben csak a kötet- és az oldalszámot tüntetjük fel.)

³ 24/58.

⁴ Szoboszlai Aladár, Huszár József, Lukács István, Fintînaru Alexandru, Ferencz Ervin, Reusz Klára, Jurik Berta, Müller Jenő, Gáli András, Pietsch Béla, Pietsch Miklós, Reibnagl István, Crisnic Arcadie, Karácsonyi István, Pataki Olga, Pataki Zoltán, Sipos Imre, Szombathi András, Dan Aurel.

⁵ Tamás Imre, Tamás Dezső, Orbán István, Kónya István, Ábrahám Árpád, Kosza József, Kovács Balázs, Kovács Béla, Páll Gyula, Ráduly Géza, Mezei Mózes Levente, Orbán Péter, Orbán Etelka, Bakó Ferenc, Baróthi Pál, Bularka István, Farkas Pál, Gyenge Dénes, Györgypál Antal, Lőrincz Károly, Salamon Zoltán, Szörcey Elek, Vajna László.

⁶ 13/415–416. Eszerint: gróf volt Bethlen Farkas, Kun Zsigmond, báró Bánffy István, Huszár József, Schell István; gyáros volt Orbán Károly és Mikó László; kereskedő volt Reibnagl István és Pataki Zoltán, illetve Lukács István, volt parasztpárti politikus pedig Fintînaru Alexandru. A többiek, papok és nem papok szintén „bűnösök” voltak.

⁷ Uo. 415 v. („Ezek a volt bárók, grófok, földbirtokosok, kereskedők, ügyvédek, mérnökök, papok, a régi történelmi pártok képviselői...”)

⁸ Szoboszlai Aladár, Ábrahám Árpád, Dan Aurel, Dénes Dávid, Ferencz Ervin Béla, Karácsonyi István, Kosza József, Kovács Balázs, Kovács Béla, Mezei Mózes Levente, Müller Jenő, Páll Gyula, Ráduly Géza, Ráduly István.

⁹ Bakó Ferenc, Crisnic Arcadie, Gáll András, Sigismund Kuun, Lőrincz Károly, Orbán Etelka, Orbán Károly, Orbán István, Pataki Zoltán, Popa Maria, míg Reibnagl István ipari líceumot végzett.

¹⁰ Lukács István (2), Tamás Dezső (5), Bădescu Aurelia (6), Drăgăniță Iris (6), Jurik Berta (4), Salamon Zoltán (4), Szörcey Elek (7), Orbán Péter pedig szakiskolát végzett.

¹¹ Bularka István, Sipos Imre, Szombathi András, Szörcey Elek.

¹² Gyenge Dénes, Györgypál Antal.

¹³ Baróthi Pál, Gyenge Dénes, Györgypál Antal, Orbán István, Szörcey Elek.

¹⁴ Bularka István, Sipos Imre és Szombathi András.

¹⁵ Bánffy István, Bădescu Aurelia, Crisnic Arcadie, Fintînaru Alexandru, Mikó László.

¹⁶ Bularka István, Huszár József, Schell István, Sipos Imre és Szombathi András.

¹⁷ Apostol Monica, Bădescu Aurelia, Crisnic Arcadie, Dan Aurel, Dénes Dávid, Farkas Pál, Fintînaru Alexandru, Fintînaru Tiberiu, Gáli András, Jurik Berta, Kónya István, Kovács Balázs, Sigismund Kuun, Mezei Mózes Levente, Müller Jenő, Páll Gyula, Pataki Olga, Pataki Zoltán, Popa Maria, Pietsch Béla, Pietsch Miklós, Ráduly Géza, Reibnagl István, Rend László, Reusz Klára, Salamon Zoltán, Szoboszlai Aladár, Szombathi András, Tamás Dezső, Vajna László; valószínű, hogy idesorolható a „középparaszt” minősítésű Orbán Etelka és Orbán Péter is, valamint a katolikus papok közül Ábrahám Árpád, Ferencz Ervin, Karácsonyi István, Kosza József, Kovács Béla, Páll Gyula.

¹⁸ Drăgăniță Constantin, Orbán István, Orbán Károly, Tamás Imre.

¹⁹ Bakó Ferenc, Bularka István; Tamás Imrének egy fél faháza, míg Reibnagnak egy ötszobás vályogháza volt.

²⁰ Baróthi Pál, Gyenge Dénes, Györgypál Antal, Lőrincz Károly, Mikó László, Sipos Imre (aki beadta 3 ha földjét a térszék), Szörcey Elek.

²¹ Bethlen Farkas, Bánffy István, Huszár József, Schell István, Sigismund Kuun, Mikó László, Orbán Károly, Szörcey Elek.

²² Reusz György, Müller Jenő édesapja.

²³ Kónya István, Rend László.

²⁴ Baróthi Pál, Fintînaru Tiberiu.

²⁵ Baróthi Pál, Bădescu Aurelia, Drăgăniță Iris, Farkas Pál, Popa Maria Doina, Salamon Zoltán, Szoboszlai Aladár, Tamás Imre, Vajna László, és ideszámítható esetleg Apostol Monica, akinek katonatiszt volt az apja.

²⁶ Pataki Olga, Pataki Zoltán (az édesanyjuk tanítónő volt, az apjuk kereskedő), Pietsch Béla, Reibnagl István (és valószínűleg a kispolgárnak minősített Lőrincz Károly, habár szülei középparasztok voltak).

²⁷ Ábrahám Árpád, Drăgăniță Constantin (apja bérkocsis), Fintînaru Alexandru és Lukács István.

²⁸ Kovács Béla.

²⁹ Bularka István, Dénes Dávid, Ferencz Ervin, Mezei Mózes Levente, Orbán István, Páll Gyula, Ráduly István.

³⁰ Kosza József, Szombathi András.

³¹ Bakó Ferenc, Gyenge Dénes, a már említett Lőrincz Károly, akit azonban kispolgári származásának minősítettek, Orbán Etelka, Orbán Péter.

³² Dan Aurel, Gyenge Dénes.

³³ Crisnic Arcadie, Kovács Béla, Pietsch Béla, Sipos Imre, Tamás Dezső.

³⁴ Crisnic Arcadie és Tamás Dezső, illetve Kovács Balázs.

³⁵ 8/140, 141; 8/67, 68, 70; 1/18 és 20. A Szoboszlai lakásán tartott házkutatáskor 33 kézzel írt füzetet és számos, bejegyzésekkel ellátott könyvet foglaltak le.

³⁶ 20/116, 24/97 és 20/247.

³⁷ 21/67

³⁸ 20/211.

³⁹ Az adatok személyenként a már idézet peranyagban (P 157): Ferencz Ervin 21, 67 és 68; Ábrahám Árpád 20, 158–160; Karácsonyi István 20, 211; Kovács Béla 20, 235; Páll Gyula 20, 247 skk.; Dénes Dávid 21, 83; Dan Aurel 21, 157; Mezei Mózes Levente 21, 224–225, illetve 24, 71–72.

⁴⁰ 6/166–168.

⁴¹ 20/172.

⁴² 20/77.

⁴³ 21/168.

⁴⁴ 9/174.

⁴⁵ 7/10–25.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ 3/173–181.

⁴⁸ 3/233, 235.

⁴⁹ 3/235–236.

⁵⁰ 3/258, 261.

⁵¹ 3/309–316.

⁵² 3/349–362.

⁵³ 7/239–240, 241–246. A két jegyzőkönyv 66 tételt tartalmaz és említést tesz egy 200 kötetnyi tudományos és irodalmi műveket magában foglaló könyvtárról, valamint a *Pallas Lexikon* teljes sorozatáról.

⁵⁴ 1/7.

⁵⁵ „*Conform datelor existente la locuința numitei [...] se găsește obiecte ce interesează Securitatea Statului...*” (3/345, 425 és 4/179).

⁵⁶ 7/53.

⁵⁷ 6/388.

⁵⁸ 5/308.

⁵⁹ 20/25, 40, 140, 180, 199.

⁶⁰ 7/49.

⁶¹ Uo.

⁶² 21/119; 6/244; 7/9.

⁶³ 1/23.

⁶⁴ 21/48.

⁶⁵ 6/59; 21/192, 204.

⁶⁶ 6/238; 21/182.

⁶⁷ Szoboszlai Aladárnak egy Eden márkájú karórája (1/23), Kovács Balázsnak egy Genève Watch (20/14, 121), Karácsonyi Istvánnak Olma (6/390), Kovács Bélának egy Junghans (20/ 235), Ferencz Ervinnek egy Doxa (21/69), míg Mezei Mózesnek egy Pobeda márkájú órája volt (21/219).

⁶⁸ Huszár Józsefnek Record márkájú zsebórája (2/4), Orbán Károlynak egy Doxa karórája (két, otthon található óra mellett, melyek közül az egyik egy háromfedeles arany zsebóra [Système Glassütté]), ill. egy női karórája (20/259), Sigismund Kuunnak egy Doxa karórája (21/19), Mikó Lászlónak egy Longines aranyórája volt 40 cm-es aranylánccal (21/21); Reusz Erzsébet tanárnőnek egy szintén jó márkának számító Tellus karórája volt (3/120), Vajna László ügyvédnek pedig egy Eloga másodpercmutatós órája „fehér fémből” (20/ 132), Bularkának egy kronométeres órája (6/119), Baróthi Pálnak egy Doxa márkájú karórája (6/23, 81), Farkas Pálnak zsebórája lánccal (20/221), Rend Lászlónak egy kronométeres karórája (21/45), míg Pataki Zoltánnak egy Omega márkájú órája volt (21/105).

⁶⁹ 3/235, 309, 428.

⁷⁰ Szoboszlainak egy Kaveco töltőtolla mellett volt még egy töltőceruzája is (1/23), ilyen ceruzája volt Orbán Károlynak is (20/265), Bularkának 2 töltőtolla (20/139), Farkas Dávid töltőtolla (20/221), Ferencz Ervinnek egy Leningrád márkájú töltőtolla és töltőceruzája (21/69), Pietsch Miklósnak töltőtolla és- ceruzája (21/119), Ráduly Géának egy Mont Blanc aranyhegyű töltőtolla (3/495), Reibnagl Istvánnak töltőceruzája (21/143), míg Mezei Mózesnek egy Staedler aranyhegyű töltőtolla volt (21/219).

⁷¹ Fintinaru Tiberiunak Diamant (3/468), Lőrincz Károlynak Markatin (?) (24/48), Orbán Péternek „Carpați” márkájú román kerékpárja (5/138) volt.

⁷² 6/167; 8/196; 20/223.

⁷³ 21/66, 119, 143, 154, 190.

⁷⁴ 1/23.

-
- ⁷⁵ 21/119.
- ⁷⁶ 20/245; 21/66, 202.
- ⁷⁷ Lásd 72. lj.
- ⁷⁸ 20/157.
- ⁷⁹ 1/18.
- ⁸⁰ 2/14.
- ⁸¹ 20/24.
- ⁸² 21/20.
- ⁸³ 21/33.
- ⁸⁴ 5/20, 54.
- ⁸⁵ 21/96.
- ⁸⁶ 21/106.
- ⁸⁷ 21/ 222.
- ⁸⁸ 20/128.
- ⁸⁹ 6/119.
- ⁹⁰ 21/156.
- ⁹¹ 6/469.
- ⁹² 21/191.
- ⁹³ 20/40.
- ⁹⁴ 20/67, 68.
- ⁹⁵ 8/322.
- ⁹⁶ 20/129 és 22/27.
- ⁹⁷ 21/32; 21/107; 24/22; 21/146.
- ⁹⁸ 20/261; 21/157, 21/168.
- ⁹⁹ 6/445; 6/126.
- ¹⁰⁰ 26/208, 245, 198 és 25.
- ¹⁰¹ 26/62–65.
- ¹⁰² 26/207.
- ¹⁰³ 26/205.
- ¹⁰⁴ 26/233.
- ¹⁰⁵ 26/239.
- ¹⁰⁶ 26/38.
- ¹⁰⁷ 26/21.
- ¹⁰⁸ 26/47, 49.
- ¹⁰⁹ 26/195. Huszár esetében az órát 366 lejért értékesítették, míg a katonakönyvét már előzőleg átküldték a hadkiegészítő biztossághoz (comisariat militar). A halálraítéltek kapcsán többeknél szerepel, hogy az értéktelen tárgyakat megsemmisítették (26/196, 197.). Mások esetében, például Drăgăniță Iris, Fîntînaru Tiberiu, Ráduly István, Lukács István stb. megjegyzik, hogy egyes tárgyakat átadtak a családnak (26/199, 206, 207, 208.). Drăgăniță Constantin kitüntetéseit eljuttatták a bukaresti Belügyminisztériumba (26/200.). A legtöbb elitléttel kapcsolatosan még az is szerepel, hogy személyi igazolványukat is megsemmisítették.
- ¹¹⁰ 26/71. A Dénes Dávidnál talált pecsétet átadták testvérének (26/193.).
- ¹¹¹ 26/75–83, 206, 215, 223.
- ¹¹² 26/195.
- ¹¹³ 26/220.
- ¹¹⁴ 25/12, 13, 19, 20.
- ¹¹⁵ 25/304, 3.
- ¹¹⁶ 25/24, 27. Az Orbán Károlytól elkobzottakról az egyik kihallgatótiszt úgy nyilatkozik, hogy bár a térképek nagyon régiek és szakadozottak, és nem bírnak jelentőséggel a kivizsgálás szempontjából, a levelekkel és fényképekkel együtt megsemmisítendőek. („*In pachetul primit nu au fost alte materiale decât scrisori, fotografii și hărți rupte foarte vechi care au fost verificate de mine și nu au prezentat interes pentru anchetă și pot fi distruse.*”) (25/25v.)
- ¹¹⁷ A Iorga-émlékkönyv elkobzása Dan Aureltől azzal magyarázható, hogy ekkor ő, más román polgári történetírókhoz hasonlóan, még indexen volt, amit később megszüntettek, ami viszont nem történt meg a már említett magyar vonatkozású könyvek vagy más tárgyak esetében.
- ¹¹⁸ „...*Corpuri delictive nu au fost ridicate, restul de obiecte au fost predate familiiei, In afară de cele distruse...*” (25/217.)
- ¹¹⁹ 26/84–191.

Levéltári források

Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS)

P 000157

Szoboszlai-per iratai

Sajtó

Bottoni, 2004

Bottoni, Stefano: A hontalan forradalmár. Reflexiók Szoboszlai Aladár ügyére. *Magyar Kisebbség*, 3. sz. 143–160.

Hivatkozott irodalom

Dávid (szerk.), 2006

1956 Erdélyben. Politikai elitéltek életrajzi adattára. Szerkesztette: Dávid Gyula. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület – Polis Könyvkiadó.

Péterszabó, 2002

Péterszabó Ilona: *'56 után 57-en a temesvári perben.* Arad, Editura Publica Știrea Express.

Tófalvi, 2007

Tófalvi Zoltán: *1956 Erdélyi Mártírjai 1. A Szoboszlai-csoport.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

Vekov, 2009a

Vekov Károly: *A Szoboszlai-per. Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira.* Szerkesztette: Zombori István. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség és a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. 49–58.

Vekov, 2009b

Vekov, Károly: *The Szoboszlai Trial. The Impact of the 1956 Revolution on Religious Life in Eastern Europe.* Ed. István Zombori. Budapest, Society for Church History in Hungary and Historia Ecclesiastica Hungarica Foundation. 51–62.

Vekov, 2011a

Vekov Károly: *Naivitás és pragmatizmus az 1950-es években. Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ. 661–668.

Vekov, 2011b

Vekov Károly: Tények és adatok a Szoboszlai-per elíteltjeiről. In *Tiszta szívből. Liber amicorum Hermán M. János tiszteletére.* Nagyvárad–Zwolle, 122–139.

Vekov, 2011c

Vekov Károly: *Parteneriat sau dușmănie. Istoria culturii. Cultura istoriei. Omagiu Profesorului Doru Radosav la vârsta de 60 de ani.* Kolozsvár, Argonaut. 316–329.

Egy parasztpárti emigráns behálózása Kanadában

Mikita István beszerzési akciója

Az kétségtelen, hogy az 1956-os népfelkelés az államvédelmi szolgálatok körében is hatalmas traumát okozott. 1957 végére azonban már helyreállt a szervezet akcióképessége, s a politikai hatalom igényeinek megfelelően minden lehetőséget megpróbáltak megragadni az emigráció pozícióinak gyengítésére. Bár hézagossági információik voltak a külföldön tevékenykedő magyar politikusok környezetéről, a magyar szervezetek belső erőviszonyairól, az 1955-től 1957 végéig a nyugati magyar szervezetek vezetőségében tevékenykedő Szabó Miklósnak – az államvédelmi szolgálat tisztjének – hazatérését követően több szálon próbálták az ingadozó emigránsok hazacsábítását megszervezni.¹ Szabó Miklós az államvédelem ügynökeként tért vissza Magyarországra, a Kádár-kormányban azonban olyanok hazajövetelére is szüksége volt, akik önként adták fel emigráns létüket, s ezáltal alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a nyilvánosság előtt igazolják a magyarországi politika humánusságát, legitimálják a rendszer változását. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1959. február 3-i ülésén hozott határozatot az emigráció felé irányuló agitációs és propagandamunkáról. A határozat kiemelt feladatnak jelölte meg, hogy *„az emigráció kijózanítható és becsületes rétegeit bizalmatlanná”*² tegyék az imperialista szervekkel, a hangadó magyar politikusokkal szemben, illetve *„a jószándékkal hazatérni akarók útját”* egyengessék. Ugyanakkor célként fogalmazta meg a *„reakciós emigrációs szervezetek ellentéteinek növelését, bomlásának fokozását, az emigráns vezérek ellentéteinek mélyítését nemcsak propaganda útján, hanem minden fellelhető személyes kapcsolat révén is”*. A PB vitájában Kállai Gyula vetette fel, hogy *„rendkívül fontos volna a disszidáltak hozzátartozóival valamiféle kapcsolatot találni és biztosítani, hogy a disszidáltak hozzátartozóikon keresztül a mi befolyásunk alá kerüljenek”*.³ A politikai vezetés természetesen a nyilvánosan működő szervezetek feladatairól hozott határozatot, ám az államvédelem illetékes részlegeiben is megerősítést kaptak az emigráns politikusok, közszereplők beszerzésére, hazacsábítására irányuló szándékok.

Írásomban az emigráció felé irányuló felderítés egyik akciójáról számolok be, melynek célja a népi emigráns csoport meggyengítése volt. A népi emigrációt az egyik legveszélyesebb csoportosulásnak tekintették. Különösen Kovács Imrét és a környezetéhez tartozó volt parasztpártiak befolyását szerették volna megtörni. A parasztpártiak 1947 és 1949 között menekültek el Magyarországról, többségük Európában maradt, Kovács Imre⁴ és Sz. Szabó Pál⁵ Amerikában, Pap István⁶ és Mikita István Kanadában próbált munkát és megélhetést találni. Az államvédelem szinte mindegyikük megkörményezésével próbálkozott. Sikerként könyvelhették el, hogy Vámos Imrét⁷ és Horváth Bélát⁸ befolyásuk alá tudták vonni, hazatelepítésükkel némi riadtságot okozva a nyugati magyarság körében, Mikita István esetében azonban „bakot lőttek”. Mikita ugyan hazatért, ám használhatatlannak bizonyult az itthoni politikai törekvések propagandájára éppúgy, mint a népi emigráció hitelének meggyengítésére. Mikita István beszerzési kísérletének felidézése jól reprezentálja a magyar államvédelem kétségbeesett próbálkozásait, de egyben bepillantást enged abba is, hogy mennyire tájékozatlanok voltak a magyar népi demokrácia ügynökei a nyugati magyarság helyzetéről, és mennyire nem értették az emigránsok elképzeléseit.

Mikita István 1913. november 23-án született a Szabolcs-Szatmár megyei Gáva községben, a mai Gávavencsellő egyik Árpád-kori településrészén. Apja 20 holdas parasztember volt. Gyermekkorában megkedvelte a gazdálkodást, a kerti munkát. Szülőfalujában járt elemi iskolába, később a földműves- és gazdakör előadásain

ismerkedett meg a kultúra és a politika kérdéseivel. Az 1930-as évek elején érdeklődése a népi irodalom felé fordult, olvasta a kibontakozó népi mozgalom folyóiratait, a Püski Sándor⁹ szervezte Magyar Élet Könyvkiadó Baráti Körének könyvterjesztője lett. Parasztember létére kétszáz kötetes magánkönyvtárat gyűjtött össze. 1937-ben behívták katonának, szolgálata 1942 elején ért véget. A Don-kanyarból szakaszparancsnok-helyettesként, sebesülten tért haza. 1941-ben találkozott Veres Péterrel,¹⁰ akivel levelezni kezdtek, s attól fogva a népiek táborához tartozónak tekintette magát. Ugyanebben az évben belépett a Magyar Parasztszövetségbe. Ő is meghívottja volt az 1943. évi szárszói találkozóknak, de nem volt pénze az útiköltségre, így nem vett részt a korszakos tanácskozáson. 1943 szeptemberében újra kivitték a frontra, ahonnan 1945 tavaszán ért vissza szülőfalujába. A Nemzeti Parasztpárt képviselőjeként a földosztás egyik szervezője volt Szabolcs-Szatmár megyében. 1945. november 4-én a párt vármegyei listájáról beválasztották a Nemzetgyűlésbe. A törvényhozásban a parasztképviselőket tömörítő csoport titkára lett. Az 1946. március 13-án tartott parasztpárti nagyválasztmányon a politikai bizottság, 1947-ben az országos vezetőség tagjává választották. Egy ideig ő irányította az NPP hadifogolyosztályát. A Parasztpárton belül a Kovács Imre – Erdei Ferenc¹¹ ellentétben Kovács pártján állt, ám az emigrációba nem követte őt. 1947. augusztus 31-én a nyíregyházi pártközpontból jelentést küldött a kékcédulás választási visszaélésekről, de jelzésével Budapesten nem foglalkoztak. 1947–1948 fordulóján alaptalanul megvádolták azzal, hogy köze volt egy Darvas-¹² és Erdei-ellenes körlevél megfogalmazásához és terjesztéséhez, ezért 1948. február 28-án pártszerűtlen magatartás címén kizárták a Parasztpártból. A pártelnökség határozatát elfogadva lemondott parlamenti mandátumáról. Tudomására jutott, hogy az Államvédelmi Osztály hamis vádakon alapuló tanúvallomást csikart ki ellene a titkárnőjétől, ezért külföldre menekült. 1948. március 3-án érkezett Bécsbe. Az amerikai menekülttáborból Zell am See-be került, egy építkezésen dolgozott, majd szeptember 16-án továbbment Svájcba. Előbb egy csokoládégyárban talált munkát, később egy kertészetben helyezkedett el. Mint parlamenti képviselő, tagja lett a Magyar Nemzeti Bizottságnak, az emigráns magyar képviselőtestületnek. A parasztpártiak által megszervezni szándékozott emigráns Parasztpárt alakulása az ő ellenszavazatán hiúsult meg, mivel Mikita a kisgazdákkal közös párt megalakítását tekintette egyedüli útnak, s nem támogatta az önálló Parasztpárt létrehozását, márpedig Kovács Imréék csak vele – mint egyedüli emigráns parasztképviselővel – tudták volna elképzelni az új pártot.¹³ Mikita visszaemlékezése szerint Kovács még a pártelnökséget is felajánlotta neki, amit ő azzal utasított el, hogy „nevetségesnek és erőltetettnek éreztem, s nem nézhettem volna tükörbe [...], hogy Veres Péter riválisaként feszítsek, amikor a bokáimig sem érek Péter bácsinak, mondhatom a »nevelőapámnak«”.¹⁴ Mikita Kovácsot nagyra tartotta. „Úgy volt »gőgös«, hogy emiatt nem haragudhattunk rá, s úgy volt lusta »nehezen mozgó«, hogy az esze és az ízlése mindenért kárpótolt bennünket – írta életére történő visszaemlékezésében. – Ragyogó volt a taktikai érzéke, remekül váltott agya a legbonyolultabb politikai kérdésekben is. Előadása annyira tökéletes volt – még akkor is, mikor volt miért bosszankodnia –, hogy azon nyomban nyomdász elé lehetett volna tenni. Így beszélni, olyan választékosan, célirányosan csak Sulyok Dezső, az ügyvéd-képviselő tudott. De a szervezéshez nem volt türelme. Apró dolgokkal nem foglalkozott. Pedig a kicsiből lesz a sok, az egy gyerekből a társadalom. Nem rosszallásból mondom, de »basa típus« volt. Óriási hátránya volt még, hogy családi életet nem élt. Talán soha nem is élt. Ő a magyarságé, a paraszttársadalomé, nem pedig az asszonyé, vagy egy-két magacsínálta gyermeké volt.”¹⁵

Mikita Svájcban nagyon nehéz körülmények között élt, 1950. október 25-én egy Kovács József nevű emigránstársának írt levelében arról panaszkodott, hogy meleg ruhát sem tud venni magának.¹⁶

1950 decemberében áttelepült Kanadába, mezőgazdasági munkát végzett egy farmon, majd vagonrakodásból élt. Önálló egzisztenciát, folyamatos jövedelmet nem tudott teremteni magának, rövid ideig tartó házassága is kudarcba torkollott. Nagyon bízott a

közeli hazatérés reményében, ám a Nemzeti Bizottmány politizálásában hamar csalódott. Az 1956-os népfelkelés újabb reményt élesztett benne, október végén hazakészülődött. November elején New Yorkban Kovács Imrével együtt tervezgették a jövőt. Kovács Imre nem hitt az ígéreteknek, de úgy viselkedett, mint aki még nem fordított hátat az amerikaiaknak. Mikita visszaemlékezése szerint többször hangoztatta: „*ez a bátya nem megnyugtató, de nincs más, a földcsáncok elavultak*”.¹⁷ Pár nappal később, az orosz csapatok Budapestre történt bevonulása után Kovács már kiábrándultan hangoztatta a parasztpártiak egyik találkozóján: „*Ezek után élve már nem, de talán haló porunkban sem térhetünk haza.*” Az amerikaiak magatartása végképpen megerősítette Mikitát abban a hitében, hogy a nyugati hatalmak cserbenhagyták Magyarországot.

Az emigrációs politikusok iránt egyre erőteljesebb kritikát fogalmazott meg, elzárkózott mindennemű emigrációs szervezetben való részvétel elől. Egyik parasztpárti barátja – Borsos Sándor¹⁸ – 1957 nyarán konferenciát szervezett Párizsban, melyen a népi erők összefogását és közös párt megalapítását tervezte. Mikita a meghívást éles hangú levélben utasította vissza:

„...nem veszek részt emigrációs szervezetekben, mert: a) A Forradalmi Tanács névváltoztatásával, átszervezésével becsapta a magyar forradalmárokat, s a Szabad Európa Bizottság kérésére lemondott a forradalom szocialista szellemének képviseléről, valamint a törvényes magyar kormány által kinyilatkoztatott magyar semlegességről. b) Sem a Forradalmi Tanácsban, sem más további elnevezésű »képviselőben« sem az 1945-ös, sem az 56-os koalíciós szabályokat, és formákat nem tartották be, nem hívták meg tagjaik sorába a Nagy Imre miniszterelnök pártját, a Szocialista (nemzeti irányú kommunista) párt emigrációban élő csoportját. c) A Forradalmi Tanács állítólagos utódja, a Szabad Magyarország Nemzeti Képviselője, közös szervezetben összeállt a Nemzeti Bizottmány azon vezetőivel, akik a forradalom szocialista jellegű programjával szemben, múltjuknál és jelen viselkedésüknél fogva (most hiába fogadták azt el cigánykodva) reakciók, sőt egyesek ellenforradalmárok, az ország semlegességének a nyugati világgal történő elismertetésére eltartottságuk miatt etikailag teljesen alkalmatlanok (kutyára hájat). A nyugatra szorult emigráció – szerintem – nem képviseli hűen az egész magyar nép dicsőséges és győztes forradalmát. Az igazi vezetők – egy-két személy kivételével – nem jöttek nyugatra.”¹⁹

Mikita Kanadában keveset tudott az európai emigráns szervezkedésekről, ám keserűsége az állandó viták és ellentétek hozzá eljutott részletei miatt egyre nőtt. Állandó munkahelyet továbbra sem tudott szerezni Kanadában, dohányültetvényeken dolgozott, keserves fizikai munkából tartotta fenn magát. Barátai nem voltak. Érdekes viszont, hogy Szabó Miklóssal – akivel levelezett annak nyugati tartózkodása alatt – továbbra is tartotta a kapcsolatot, levelezésük Szabó Magyarországra történt visszatérése után is folytatódott. A magyar államvédelem megkapta egy 1959. augusztus 7-én Szabó Miklósnak írt levelét, melyben beszámolt neki, hogy „*haza készülök én is. Te jól tudod, hisz ismered a »társaságot«, mennyire szeretnék lebeszélni szándékomról. Kiss Sanyit,²⁰ Szabó Pált [...] nem fogadtam, amikor ideát voltak. Szabó Pál a nyakamra jött. Kerek-perec megmondtam neki, elárultatok mindent, ami magyar és tisztesség: zsoldosokká váltatok, örökre elváltak útjaink [...] Most a politikai rendőrséggel érdeklődtet utánam, nem mondtam-e le még hazatérési szándékomról.*”²¹

A Szabó Miklóshoz írott levél alapján az államvédelem budapesti központja tájékoztatást kért a washingtoni rezidentúrától Mikitáról, ám ott keveset tudtak róla, s javasolták, hogy személyesen kellene őt felkeresni, s érdeklődni szándékairól. Mikita neve az itthoni szervezeteknél sem volt nagyon ismert. Gyors vizsgálatot tartottak, s kiderítették, hogy Mikita két alkalommal is írt a Magyarok Világszövetségének levelet, melyben unokahúga, Fazekas Józsefné visszatérése ügyében kért segítséget. Fazekasné két éve ment ki férjével együtt kivándorló útlevelemmel Kanadában élő anyjához. Mivel ott nem találták meg

számításukat, visszatérésüket kérelmezték, amit a magyar hatóságok elutasítottak. Arra a következtetésre jutottak, hogy Mikita velük együtt szeretne hazatérni.

A washingtoni rezidentúra vezetője 1958 óta Kövesdi János²² volt. Pál fedőnéven tartotta a kapcsolatot a központtal. 1959. augusztus 26-án írt feljegyzésében azt javasolta a budapesti központnak, hogy Mikitát személyesen kellene felkeresni, s elbeszélgetni vele szándékairól.²³

A budapesti központ válasza szeptember 10-ei keltezéssel érkezett. Jóváhagyták Pál kanadai útját, a személyes találkozó fedősztorijának Mikita unokahúga hazajöveteli kérelme pontosítását adták meg, s a találkozó célját a „*velünk való titkos együttműködésre*” alkalmas-e kérdés tanulmányozásában és az erről szóló jelentés megtételében határozták meg.²⁴

A személyes találkozóról gyorsjelentés készült, melyet dr. Csikós Imre rendőr százados, a II/3. B. alosztály, az emigrációs ügyekkel foglalkozó részleg frissen kinevezett főoperatív beosztottja készítette.²⁵ Pál jelentése szerint október 8-án jött létre a találkozó, ketten látogatták meg Mikitát. Mindketten a washingtoni magyar követség beosztottjaként mutatkoztak be. Mikita szívélyesen fogadta őket, kb. egy órát beszélgettek. Határozottan kinyilatkoztatta hazatérési szándékát, de jelezte, hogy senkivel nem tart kapcsolatot az ügyben. Rossz anyagi körülmények között él, mint béres dolgozik. „*Igen egyszerű ember*” – írták róla. Mikita elmondta, hogy régi ismerősei az Egyesült Államokban élnek, rokonai New Jersey környékén laknak. Felvetették neki, hogy elutazhatna rokonaihoz, s ezáltal könnyebbé válna a hazatérésének néhány részlete, de Mikita nem akart az Államokba menni. Azt mondta, hogy hazatérése esetén a régi parasztpártiaknak akar beszámolni emigrációs életéről. Pálék hasznosnak tartották volna, ha Szabó Miklós és a Mikita által nagyra becsült Szabó Pál²⁶ népi író levelet küldene Mikitának, győzködnék hazatérése helyességéről, s ezáltal el lehetne érni, hogy beszámoljon az emigrációs helyzetéről visszatérése után.

A Mikitával folytatott beszélgetésről részletes beszámolót is készítettek október 14-ei dátummal, de az a futárpostával csak később érkezett meg a központba.²⁷ A jelentésben megerősítették, hogy Mikita „*teljesen megundorodott az emigrációs élettől, ahol a vezetők csak egymást marják és a konc érdekében tevékenykednek*”. Amikor rákérdeztek a konkrét történetekre, Mikita azt mondta nagyon sok mindenről, főleg csúnya dolgokról lehetne beszélni, de kitért az információ átadása elől. „*Többször hangsúlyozta, hogy a magyar emigráció vezetői eladták magukat személyes érvényesülésük érdekében, és zsoldosokká váltak. Véleménye szerint, aki ma valamennyire is ismert közülük és a felszínen van, az a Szabad Európa vagy a State Department fizetett embere.*”

Mikita elmondta, hogy levélben kapcsolatot tart magyarországi barátaival, Szabó Miklóst, Veres Pétert és Szabó Pált említette meg, de az ügynökök tájékozatlanságára jellemző, hogy nem tudtak különbséget tenni az Amerikában élő Sz. Szabó Pál és a Magyarországon ismert népi író, biharugrai Szabó Pál között, összekeverték a nevüket. Az is a felkészületlenségükről árulkodik, hogy jelentésükben Erdei Imrének említik Erdei Ferencet, akinek Mikita hazatérte után be akart számolni emigráns tapasztalatairól.

Az ügynökök véleménye a találkozó után: „*Mikita nem ismeri a jelenlegi emigráns élet és vezetők helyzetét, így nem is tudhat számunkra érdekes és főleg aktuális dolgokról beszámolni.*” Azt viszont elképzelhetőnek tartják, hogy még kinn készítsen egy összefoglalót az emigrációs tapasztalatairól, azokról, amelyeket úgyis el akar mondani otthon. Mikita hazatérése után gazdálkodóként, földművesként képzelte el életét. Többször hangoztatta magyarságát s a szülőháza jelentőségét, amelyből az ügynökök azt a következtetést vonták le, hogy a hazafias szempont érvényesíthető lehet beszerzésében.

A találkozóról a budapesti központnak egy másik forrás alapján is volt információja, mert Mikita részletes levélben számolt be Szabó Miklósnak Pálék látogatásáról. *„Washingtonból itt volt két ember – írta Mikita. – Az egyik a követség konzulja, a másik valami beosztott lehetett. [...] A konzul egy barna, vékony, »karvaly orrú«, igen szimpatikus, a másik szőkés arcú, jókötésű, de nem túlságosan jó magatartású egyén. Őszintén szólva, ezen utóbbi nem is úgy kérdezett, mint egy követségi alkalmazott, vagy főként beosztott, hanem mint valami »vizsgálóbíró«.”*²⁸ Washingtonból egy Szücs nevű munkatárs és Kövesdi János, a washingtoni rezidentúra vezetője látogatott el Mikitához. Szücs mutatkozott be konzulként, s Mikita önkéntelenül is ráérezett Kövesdi szerepére, vélhetőleg korábbi – rendőrségi kihallgatások során szerzett – tapasztalatai alapján. Kövesdi egyébként washingtoni kinevezése előtt a Politikai Nyomozó Főosztály III. osztálya 3. alosztályának vezetője volt, s egyéves Állambiztonsági Operatív iskolát is elvégzett a Szovjetunióban. Később – a központ által a viselkedésére vonatkozó rosszalló megjegyzéseire – Kövesdi azzal védekezett, hogy a Mikita által elmondottak részleteit akarta megtudakolni, ám mindezt olyan technikával tehette, melyből Mikita ráérezhetett a rendőrségi vallató, kihallgató stílusára. Ezt jelezte egyébként az is, hogy Mikita idézőjelbe tette a vizsgálóbíró jelzőt, azaz érzékeltette, hogy nem külügyes ember lehetett a direkt kérdéseket feltevő látogató.

*„Nem tudom, de igen tájékozatlannak adták magukat – folytatta Mikita levelét. – Kiss Sándorról azt sem tudták él-e, hal-e, ki volt és ki ma. Persze a Te neved is [Szabó Miklósé], sőt Szabó Pali bácsi neve is annyit jelentett náluk, mintha azt mondtam volna »tetű, vagy bolha«. Szeretnének még találkozni velem itt Kanadában november folyamán és bővebb információt kérni az emigrációs életről. Mondtam nekik, hogy rég megszakítottam – Borsos Sándoron kívül – minden kapcsolatot. Egyébként megmondtam nekik azt is, hogy könyved nagyon igaz és alapos munka.”*²⁹ *Ami érdekes volt, mindent elmondta, de úgy látszik nekik szükségük van újabb »csemegére«.”*³⁰

A budapesti központ november 20-án új utasításokat küldött a washingtoni rezidentúrának.³¹ Megrótták őket a látogatás kapcsán, mert Mikita Szabó Miklósnak írott levele alapján bizalmatlan volt irántuk, azaz nem tudtak hiteles kontaktust létesíteni vele, de ennek ellenére utasítást adtak a további találkozásokra. Megváltozott a személyével kapcsolatos szándék, *„nem célunk Császár³² sürgős hazahozatala, hanem kinti beszerzése és foglalkoztatása”*. Feladatul adják Páléknak, a következő találkozón érzékeltessék Mikitával, hogy a találkozó célja *„a részünkre végzett bizonyos értékű munka után, mint olyan ember, aki kijavította a Magyar Népköztársasággal szemben elkövetett hibáját, büntetlenül hazatérjen”*.

A washingtoniak azonban nehezen tudtak Kanadába utazni, ezért a következő személyes találkozó ügye húzódott. Eközben Mikita több levelet is írt Szabó Miklósnak, s ezeket a leveleket biztató fejleménynek értékelték a budapesti központban. Úgy látták, hogy Mikita sokkal többet tud az emigrációs viszonyokról, mint amiről tanúbizonyságot adott. A december 13-ai levelét *„egy kis beszámolóknak”* tekintették az emigrációs viszonyokról, tehát *„amennyiben mi erre megkérjük, viszonylag rövid idő alatt képes lesz arra, hogy a már korábban meglévő kapcsolatait felújítsa és ezeken keresztül számunkra értékes munkát végezzen”*.³³

Decemberben egyébként Szabó Miklós – akit Kerekes Mihály fedőnéven tartottak számon az államvédelemnél – feljegyzést készített a Mikitával való kapcsolatfelvétel ügyében. Javasolta, hogy meg kellene erősíteni Mikita erkölcsi felháborodását, sajnálkozni kellene *„Kiss [Sándor] lecsúszása miatt, utalni arra, hogy a Fábánék³⁴ mesterkedései mennyire ártanak a magyar népnek, amelynek békéjét és nyugalomát dúlják fel vele, [...] ezeket határozottan el kellene ítélni a levélben, hogy a következő levélben már egyértelmű lépéseket lehessen javasolni”*.³⁵

A központ Mikita levelei alapján úgy vélte, „alkalmasnak látszik arra, hogy vele beszervezés céljából foglalkozzunk.”³⁶ Egyik levelében Mikita ugyanis egy nem antikommunista folyóirat elindításának tervéről számolt be. „Szerinte a lapnak az lenne a célja, hogy híd legyen Magyarország és a befogadó ország között, de ugyanakkor a lapnak el kellene érnie azt is, hogy a magyarországi vezetőket az emigrációban ne rágalmazzák.” Mikita abban az esetben gondolt a lap elindítására, ha nem engedélyezik hazatérését. A központi elemzők szerint ez azt bizonyította, hogy lojális, mert elutasítás esetén is „hajlandó egy olyan lapot beindítani, ami lényegében az emigráció »kijózanítását« célozná”.

A központ azt tervezte, hogy Szabó Miklóssal egy újabb levelet íratnak, melyet a washingtoniak személyesen adnának át Mikitának, s egyúttal konkrétan is rákérdeznének az együttműködés lehetséges formáira. Fedőtörténetnek azt találták ki, hogy Szabó felkereste a magyar Külügyminisztériumot, és segítséget kért Mikita hazatérése ügyében, mert barátjának tekinti őt, „nagyon rendes embernek tartja, s nem szeretné, hogy »elkallódjon« az emigrációban”.

A Mikita által esetleg felvetett konkrét kérdésekben Páléknak a következő álláspontot kell képviselniük. Elvben nincs akadálya hazatelepülésének, csak nehézkes, mert Kanadában nincs magyar képviselő, ezért „addig is, amíg hazatérése elintézését nyer, egy-két dologban felvilágosítást adhatna számunkra”. Erősíteni kell, hogy becsületes embernek tartják, s amennyiben ezt megteszi, az jó színben tünteti fel, s segíti hazatérése ügyét. Megemlítették, hogy Mikita tisztában lehet kényes helyzetével, mert február 11-ei levelében azt írta: „...a mi sorsunk visszavonhatatlanul az illetékes szervek kezében van. Ha kényelmes cipőt húznak fel, adnak engedélyt és útlevelet, ha szorít a cipőjük: nincs engedély...”

Amennyiben Mikita a segítségnyújtás mikéntjéről érdeklődik, „akkor az elvtársak mondják el, érdekel bennünket az, hogy az anyaországból elszakadt magyarok hogyan élnek, bajaikon, gondjaikon szeretnének segíteni, amennyiben rendes emberekről van szó és amennyiben módunkban áll a segítség”. Felhatalmazták Pálékat annak közlésére is, segíthetne nekik abban, hogy a hazatérni szándékozókra elmondja véleményét, mivel ők nem tudnak mindenkire elmenni beszélgetni, s nem is ismernek mindenkit.

Együttműködési szándéka erősítése végett tájékoztatni javasolták arról is, hogy unokahúgáék – Fazekasék – hazatérése ügyében minden rendben van, de nem feltétlenül kellene velük együtt hazajönnie. Amennyiben ebbe belemegy, akkor ki kell találni a legendát ottmaradására.

A következő személyes találkozóra 1960. május 5-én került sor, amikor Pálék ismét Kanadában jártak. Pált ezt megelőzően Budapestre rendelték, ahol közvetlen utasításokkal látták el. Szüccsel együtt kereste fel ismét Mikitát. Időközben Mikita új munkát talált, s unokahúgáékkal együtt lakott. Egy tv-stúdióban asztalosmunkát végzett, díszleteket készített, ám azt tervezte, hogy rövidesen ismét elutazik egy dohányültetvényre betakarító munkára, mert az jobban fizet. A washingtoni rezidens tízoldalas jelentésben számolt be a találkozó részleteiről.³⁷

A Szabó Miklós által írt levelet Budapesten személyesen vette magához a rezidentúra vezetője, s a találkozás elején ezt átadták Mikitának. Ő 15-16 percig olvasta a négyoldalas levelet, közben nem beszélt, kérdése, megjegyzése nem volt. Utána érzelemmentesen és minden idegesség nélkül mondta: „Miután Miklós ilyen szorosán összekapcsolt minket, beszéljünk egymással ennek megfelelően. Nincsenek különös dolgaim, mindent szívesen elmondok, meghallgatom magukat és Miklós üzenetét.”

Megbeszélték Mikita lapindítási elképzelését, melyet mindannyian nagyon bizonytalannak és költségesnek tartottak, ezért inkább azt javasolták, hogy Szabó Miklós tervezett

könyvének megírásához adjon segítséget. Elmondták, hogy Szabó a *Magyar Hírek*³⁸ munkatársa, és a hazatértek ügyeivel foglalkozik. A Nyugaton élő emigráció életével, főleg a vezetők áldatlan tevékenységéről szóló újabb könyv megírását tervezi. Szabó a hazatért emigránsok beszámolója, illetve a Nyugaton megjelenő sajtótermékek alapján ezt megoldhatónak tartja. Elsősorban az 1956 utáni ügyekkel szeretne foglalkozni, becsületesen, csak a tényeknek megfelelően, azok magyarázatát adva.

Pál elmondta, hogy Szabó helyzete megváltozott, nincsenek aktuális információi, ezért rajta keresztül azt kéri Mikitától, hogy legyen ennek az új könyvnek a társszerzője. *„Pozitív reagálása esetén a jelenleginek is megfelelő módon lehetőség volna a részletek megbeszélésére, kéziratok továbbítására, anyagi kérdések, szerzői név, stb. megbeszélésére”* – jelentette Pál az elhangzottakat a központnak. Szabó az európai részt írná, Mikita pedig *„az amerikai emigráció életével foglalkozna, aktuális, napjainkban is mértékadó és ható körülményekkel”*.

Elmondták, Szabó tisztában van azzal, hogy ehhez ismét bele kellene kapcsolódnia az emigráció életébe, de azt kéri, hogy az üzenet átadóival egyeztesse ezt, mert szerinte ez megoldható lenne. Pál arról tájékoztatta Mikitát, hogy Szabó biztos a kedvező válaszban, mert *„ezzel az igazságot, népét szolgálja s a tévútra vezetett emigráns tömegeknek lesz segítségére.”*

Pál jelentésében leírta, hogy szerinte a szóban átadott üzenetet Mikita megértette. *„Nem rossz gondolat Miklós részéről, helyesnek tartom, és szívesen segítek neki”* – válaszolta Páléknak.

A további kapcsolattartás ügyében Pálék úgy vélték, hogy jobb lenne Mikitának valamelyik nagyvárosban munkát vállalnia. Mikita beszámolt arról, hogy egy gazdag orvos testvérpár, Rékai János és Rékai Pál, felajánlotta neki a Torontóban megjelenő *Magyar Hírlap*³⁹ című lap szerkesztői állását, ám ezt eddig ő visszautasította, mert a lap szélsőséges hangon ír, s ezt elsősorban Kiss Sándornak, a jelenlegi szerkesztőnek tulajdonítja, aki a SZER hangját honosította meg a lapban. Pálék meggyőzték arról, hogy amennyiben belép a szerkesztőségbe, akkor belülről könnyebben tudja a lap hangnemét befolyásolni. Mikita fellelkesült attól a gondolattól, hogy a *Magyar Hírlap*ban ki tudna alakítani egy, a népi írók munkáit közlő kulturális rovatot, s elvállalta, hogy ismét felkeresi a lap szerkesztőségét, beköltözik Torontóba, s ezáltal aktívabb emigrációs politikai szerepet is felvállal.

Pálék örömmel nyugtázták döntését, s utaltak rá, hogy Szabó Miklós üzenete szerint a leendő könyv honoráriumából tudnak adni valamekkora összeget, hogy az új állásban történő elhelyezkedéséig tartó időszakot át tudja vészelní. Mikita ezt határozottan visszautasította, sem pénzt nem fogadott el tőlük, sem aláírni nem volt hajlandó semmilyen papírt.

Pálék jelentésükben beszámoltak arról is, hogy egyeztették Mikitával a további kapcsolattartás formáit, megígérték, novemberben ismét meglátogatják, addig próbáljon elhelyezkedni a *Magyar Hírlap* szerkesztőségében. Felmerült ismételten unokahúga ügye, s Pálék megígérték, hogy mindenképpen eljárnak mihamarabbi hazatérésük engedélyezése érdekében.

A találkozót az államvédelmis ügynök eredményesnek ítélte meg, s úgy látta, hogy Mikita – abban az esetben is, ha Torontóban marad – kapcsolata és ismertsége az emigrációs körökben *„lehetőséget nyújt arra, hogy rendszeres foglalkoztatásán keresztül információk szerzésére felhasználjuk, hírszerző lehetősége növelésére való irányítás mellett”*. Megegyeztek abban, hogy az ősz folyamán, október vagy november hónapban fognak ismét találkozni, amikor Pálék újra Kanadába utaznak. Május 11-én – Szabó Miklósnak írt levélében – Mikita újságokat kért. Az államvédelem megrendelte neki az *Élet* és

*Irodalmat, a Kortárs és a Nagyvilág folyóiratokat, s július 1-jétől Sándor nevű testvérét feladóként feltüntetve rendszeresen kiküldték neki.*⁴⁰

Az események azonban felgyorsították Mikita szerepvállalásának szükségességét. 1960 szeptemberében Kádár János ugyanis az Egyesült Államokba utazott, hogy az ENSZ közgyűlése XV. ülészakán felszólaljon New Yorkban. Budapestről szeptember 8-án indult el a küldöttség Stettinbe vonattal, ahonnan a Baltika szovjet óceánjáró fedélzetén utaztak New Yorkba Nyikita Hruscsovval, Todor Zsivkovval és Gheorghe Gheorghiu-Dejzsel, valamint a szovjet, a bolgár és a román küldöttség többi tagjával együtt. Szeptember 19-én érkeztek meg. Kádár amerikai útja a magyar külpolitika meghatározó lépése volt. Az állampárt vezetője azt tervezte, hogy az ENSZ közgyűlésén felszólalva megkíséreli elérni a magyar tagság helyreállítását, Magyarország nemzetközi státuszának rendezését. Az MSZMP Politikai Bizottsága szeptember 6-ai ülésén tárgyalta a delegáció utazásával kapcsolatos kérdéseket. Az előterjesztés kedvezőnek ítélte meg a nemzetközi változások irányát, s úgy vélte, hogy „a disszidensek körében csüggedés észlelhető, legreakciósabb vezetőik is ma már a »békés felszabadítás« politikáját kezdik hirdetni”.⁴¹

Ugyanakkor komoly aggodalom is megfigyelhető volt az utazással kapcsolatban. Egyrészt a nagykövetségnek biztos információi voltak arról, hogy Kádárnak és a delegáció tagjainak mozgását az Egyesült Államok kormánya szigorú keretek közé kívánja szorítani, illetve a magyar emigráció tagjai a delegációval szemben tüntetésekre és erőszakos cselekményekre is készülnek. Már az érkezéskor megtapasztalhatták az ellenszenv megnyilvánulását, mivel a kikötőben a dokkmunkások megtagadták a delegációk csomagjainak kirakodását, és Kádár megjelenését mindenhol a magyar emigránsok és a magyar ügy szimpatizánsainak tüntetése kísérte.

A magyar államvédelem minden Nyugatra telepített ügynökét, ott dolgozó társadalmi kapcsolatát pánikszzerűen megkereste, s információt kért tőlük a várható akciókról. Mikita is bekerült ebbe a körbe. Szabó Miklós szeptember 8-án írt levelet Mikitának egy párizsi címet használva feladóként. *„Itt Párizsban jól látom a trockisták és az anarchisták élénk készülődését a nagyok seregszemléjére. Szinte biztos, hogy terveznek kísérletet merényletek, provokációk elkövetésére. Na most: ismervén emigrációnk koncepciószegénységét, túlságosan híg összetételét, van olyan aggályom, hogy ismét – mint 1956-ban is – elragadtatják magukat és versenyt futnak majd felelőtlenségben az anarchistákkal.”*⁴² Szabó egyértelművé tette, mit vár el Mikitától. *„Azonnal és a leggyorsabban, legaprólékosabban tájékoztass arról – ha van efféleről tudomásod –, amit az egyes emigráns frakciók és vezetőik terveznek, tenni szándékoznak az adott helyzetben. [...] Kérlek, hogy különösen légy tekintettel [Kiss] Sándorra és baráti körére (Hamza⁴³, Pisky, Jónás, stb) de mindenkire, a legszélesebb emigrációs skálán. Továbbá kérlek arra is, hogy informálódásodban légy alapos, precíz és nagyon gyors.”* Szabó Mikita hazafias érzelmeire hivatkozott, s arra kérte, hogy egy bécsi címre küldje el válaszát, a küldött levelet pedig égesse el. Mikitának szemernyi kétsége sem lehetett ezek után arról, hogy milyen feladatot kapott. Az államvédelem gyorsan létrehozott egy ideiglenes postacímet Bécsben, s a bécsi nagykövetséget arra utasították, hogy azokat az információkat, melyek az ENSZ-szel kapcsolatban érkeznek, azonnal továbbítsák Budapestre.⁴⁴

Szeptember 14-én küldte el Mikita első válaszát Szabó kérdésére. A levélből kiderült, hogy Mikita megértette feladatát, s konkrét információkat próbált megszerezni, minden lehetséges kapcsolatát megkérdezte a tervezett lépésekről. Felkereste egyik volt nyilas ismerősét: *„Tőle tudom, hogy csupán Kádárnak kell ügyelnie magára. Terrorcselekményeket csak a magyarok szeretnének elkövetni, azok is [Kádár] János ellen.”*⁴⁵ Hogy van-e ilyen szervezkedés vagy megbízás, azt nem tudja, de nagyon valószínűnek tartja. Kiss Sándorral kapcsolatban is elmondta véleményét levelében. *„Sanyival még a nyáron beszéltem. Sajnos nekik azt kell csinálni, amit Vargáék [Varga Béláék] diktálnak, mert ha nem, akkor ők is Kádár ügynökei lesznek. Annyit tudok, hogy*

Sándor a piszkosabb dolgoktól ügyesen szabadkozik, de Jónás⁴⁶ és B. Rácz⁴⁷ valamint Pisky és a Király [Béla] banda vállalja a legutolsó dolgokat is."

Szeptember 21-én egy újabb levelet írt, melyben megerősítette, hogy Kádárnak nem kell terrorcselekménytől tartania, de az amerikai magyar szervezetek biztosan tüntetéseket szerveznek ellene. Mikita tehát vállalta a feladatot, s azt is megértette, miért volt fontos az információ megadása az őt megkeresőknek. Szabó Miklóst tájékoztatta leveleiben, de feladónak mindig ismeretlen neveket írt, azaz egyértelművé tette, hogy megértette a titkos levélváltás formáját. Egy mondatában utalt arra is, hogy örömmel adott információt, mert *„ha már úgyis itt kell maradjak néhány hónapot – esetleg néhány évet – ne üljek tétlenül”*.⁴⁸ Az államvédelmi központ ezt úgy értékelte, hogy Mikita tisztában van vele, csak akkor térhet haza, ha néhány éves kinnlétével segítségükre lesz.

Mikita szeptemberi levelében jelezte Szabó Miklósnak, hogy októberben meglátogatja Amerikában Hamza András, így a követség alkalmazottaival csak novemberben lesz lehetőség találkozóra. Az államvédelmisek értékelése szerint ez arra utalt, hogy Mikita tisztában volt vele, levele eljut az államvédelmi szervekhez, s ők tájékoztatni fogják a látogatóit, azaz érzékeltette, hogy tudja Pálék hovatartozását.

Kádár látogatása végül is minden különösebb botrány nélkül zajlott le, október 3-án elmondhatta beszédét az ENSZ közgyűlésén, az emigráns szervezetek azonban minden nyilvános megjelenésekor tüntettek ellene.

Mikita októberben mégsem ment Amerikába, arra csak az év végén került sor. Jelenléte Kádár látogatása alatt nem lett volna kívánatos. Ám levelezése Szabó Miklóssal folyamatos volt. Szabó leveleit a párizsi nagykövetségen dolgozó államvédelmis ügynök Párizsból adta fel, míg Mikita a bécsi címre küldte válaszait. Szabó a közösen megírni tervezett könyv ürügyén rávette Mikitát, hogy halassa el Amerikába történő utazását decemberre. Rokonainak hazatérési ügyét elintézték, s ennek kapcsán írta, *„reád is vár még meglegedett és boldog élet”*.⁴⁹ Mikita azonban válaszlevelében kételkedett, hogy egyszer még hazatérhet.

Pálék újabb kanadai látogatására december elején került sor. Céljuk az volt, hogy meggyőzzék Mikitát Amerikába történő áttelepüléséről, kimozdítsák depressziós állapotából. A találkozóról szóló beszámolójukban megállapították, hogy Mikita tisztában volt, kikkel beszél. Közölte, saját magát alkalmatlannak tartja konspirációs munkára, de belátja, hogy hazatérését csak úgy tudja elérni, ha információkat ad számukra, s erre készen áll.

December 20-ára tervezte amerikai utazását, de csak két hétig kívánt ott maradni, s azt kérte, hogy közvetlenül látogatása után hazatérhessen. Az államvédelem budapesti központja szerette volna, ha Mikita hosszabb ideig küld jelentéseket New Yorkból, újraéleszti kapcsolatait a magyar emigráció vezetőivel. *„Ezen keresztül hírszerzési lehetőségét kiszélesíthetnénk, a találkozások számát növelni lehetne, mindezen keresztül világos kép kialakítására nyílna lehetőség felhasználhatósága szempontjából”*⁵⁰ – írta jelentésében a washingtoni ügynök. Egy régebbi levelében azt írta Mikita, hogy Kiss Sándor megígérte neki, ha Amerikába megy, akkor szerez neki munkavállalási engedélyt. Pálék arra próbálták rávenni Mikitát, hogy hajtsa be Kiss Sándoron ígéretét.

Mikita végül beleegyezett, hogy hosszabb időt tölt el New Yorkban, mert *„ezzel semmit nem veszíthetek. Én bátran szembenézhetek bárkivel, legfeljebb ők fogják szégyellni magukat”*.⁵¹ Pál jelentésében leírta, hogy Mikita azt tervezi, a New York-i látogatását követően visszatér Európába, meglátogatja Borsos Sándort Párizsban, Szélig Imrét Londonban, s utána hazatér. *„Remélem megértik helyzetemet, s nem akadályozzák hazatérésemet”* – idézte az ügynök Mikita szavait.

Mikita ekkor már elhatározta, a budapesti államvédelem megkeresését arra fogja felhasználni, hogy hazatérésének költségeit megfizettesse velük. Bár folyamatosan kínáltak neki pénzt, azt ő nem fogadta el, ám megtakarítása nem lett volna elegendő a hazaútra. Amint a későbbiekből kiderül, rokonai hazatérésének elrendeződése végérvényesen elszakította a további külföldön maradás szükségességétől, s úgy gondolta, amennyiben beleegyeznek a budapesti ügynökök kéréseibe, saját hazamenetelének ügye is hamarosan megoldódik. Mikita nem kívánta elárulni emigráns társait, annak ellenére, hogy mélységesen elítélte azok tevékenységét. Bízott magában annyira, hogy fals információkkal, ügyeskedéssel fenn tudja tartani az államvédelem bizalmát, ám az emigráns közéletből történt kiszorulása indokával nem fog nekik érdemi információt szolgáltatni. Reménykedett benne, hogy ezzel a magatartásával megússza, hogy hazatérése után eljárás kezdődjön ellene. Pál megérezte Mikita viselkedésének mozgatórúgóit, s jelezte is a központnak, ám azok nagyon reménykedtek abban, hogy végre közvetlen információs forrást tudnak beépíteni a New York-i emigrációs központba, s nem hittek Pál kételkedésében.

Mikita december végén megérkezett Amerikába, január eleji találkozója a követségi ügynökökkel azonban nem sikerült, mivel azok nem tudtak New Yorkba utazni a találkozó megadott időpontjában. Igaz, Mikita sem jelent meg az egyeztetett helyszínen. Budapestről sürgették a kapcsolatfelvételt, sőt arra adtak utasítást, hogy rövid hírszerzői kiképzést is adjanak Mikitának.⁵²

Szabó Miklóssal újabb levelet írtak, melyben Szabó arról győzködte Mikitát, hogy maradjon New Yorkban. Félreérthetetlenül jelezte Szabó, hogy ő „*gondját fogja viselni a Budapestre hazatérő rokonainak*”, de Mikitának még feladata van Amerikában. „*Az embernek nem csak szíve van, hanem esze is. És a hazát, melyet mindketten odaadóan szeretünk, nem elég csak szívvel szolgálni. A haza fiainak minden képességére igényt tart – méghozzá joggal tart igényt. Ezért az én eszem most ellentmond a szívemnek, s azt tanácsolja: írjam meg Neked, maradj! A Te eszedre, képességeidre, adottságaidra szüksége van Hazánknak.*”⁵³

Az erkölcsi zsarolás mellett tényleges feladatát is konkrétan körvonalazta: „*Áldozatot kérünk, azt, hogy mondj le még egy ideig szülőhazád iránti vágyakozásodról. Eddig kinn éltél önkéntesen, céltalanul, kínlódva. Most tartson kinn a tudat, hogy néped, hazád szolgálatában maradsz ott.*”

Mikita március 18-án válaszolt Szabó Miklósnak a megszokott útvonalon. Levele egy hétköznapi élménybeszámoló New York-i napjairól. Elmesélte, hol járt, kivel találkozott. Az emigráció vezetőivel való kapcsolatfelvételéről olyan lényeges információkat adott meg, mint hogy Kiss Sándorék gyermeket várnak, Gombos Gyula fél a munkahelyéről történő elbocsátástól, Kovács Imre pedig irodalmi kérdésekről beszélgetett vele. Egyetlen érdemi információja: „*Imre nem fél, ő nyeregben érzi magát.* [Nagy] *Feri*, [Varga] *Béla után állítólag ő következik.*”⁵⁴

Mikita áprilisban visszautazott Kanadába, ahol május 19-én végre találkozott vele a washingtoni rezidens. Beszélgetésük során Mikita átadta az amerikai útján vezetett naplóját, ám annak áttanulmányozása után kiderült, hogy érdemi információt nem tartalmazott. Szóbeli beszámolójában viszont elmesélt egy történetet, melyet a jelentést tevő Pál szó szerint lejegyzett: „*Császár [Mikita fedőneve] szubjektív érzése volt, de állítása szerint Kovács [Imre] szavaiból is kitűnt, szeretne, és szívesen lenne otthon. Lényegében ezt egy epizóddal támasztotta alá, melyet Kovács mondott el. Tamási állítólag azt mondta Kovács Imrének: »Gyere haza Imre!« Kovács: »Van felhatalmazásod ezt mondani?« Tamási: »Nincs, de nem történe semmi bajod.«*”⁵⁵ A történet Párizsban játszódott le Tamási Áron nyugati látogatása során, amikor volt alkalma Kovács Imrével is beszélni. Természetesen a történet felizgatta a budapesti államvédelmi központ vezetőit, úgy vélték, beérett a gyümölcs, megtalálták a „*nagyvadat*”, akit Mikitán

keresztül be lehet cserkészni. Ráadásul Mikita véleménye Kovácsról különösen biztató volt. *„Császár Kovács Imrét tartja az egyetlen olyan nevesebb emigráns vezetőnek, aki hazatérése esetén bele tudna illeszkedni az otthoni környezetbe. Másrészt viszont Varga Béla visszavonulása vagy halála esetén Kovács lenne a magyar emigráció vezetője. Állítását arra alapozta, hogy Kovács az amerikaiak bizalmasa, ezt New York-i tartózkodása során apró jelekből, szubjektív érzésként állapította meg, de véleményét osztja Gombos és Hamza is.”*

A magyar államvédelemnek ekkor már beszervezett ügynöke volt Vámos Imre és Horváth Béla, akik Münchenben az államvédelem pénzén adták ki a *Látóhatár* című folyóiratot, s akiken keresztül nagyon sok információjuk volt Kovács Imréről. Hamarosan kiterjedt vizsgálódást indítottak magyarországi rokonai után, s tervet készítettek beszerzésére, ami azonban rövid úton elhalt, mivel Kovács semmilyen találkozásra, együttműködésre nem volt hajlandó. Mindenesetre Mikita közlése bizakodásra adott okot Budapesten, ám Pálék a jelentésre kézírással azt is rávezették, hogy Mikita túlzottan nyílt és fecsegő, ezzel veszélyezteti saját maga és a követségre kitelepített ügynökök helyzetét is, jó lenne minél előbb hazahozni.

A következő találkozóra szeptember 3-án került sor. Ekkor már a budapesti központ is úgy látta, hogy használhatatlan lenne a továbbiakban Mikita, fennáll a veszélye annak, hogy elkottyantja valamelyik beszélgetése alkalmából Pálék valódi feladatát a nagykövetségen, ezért hazahozatalának részleteit kívánták vele egyeztetni. Mikita örömmel belement az azonnali hazatelepedésbe, ám ragaszkodott hozzá, hogy mindezt nyilvánosan, s nem titokban kívánja megtenni. Úgy tervezte, hogy Borsos Sándorhoz látogat el Európába, s neki jelenti be hazatelepülését, így mindenki értesülni fog róla az emigrációban. Washingtonban kiállítottak a nevére egy hazatérési engedélyt, s úgy szervezték meg, hogy közvetlenül a Budapestre induló gépre történő felszállása előtt találkozzon Borsossal. Pál azt kérte a budapesti központtól, Mikita hazaérkezése után értesse meg vele, hogy teljes mértékben felejtse el mindazt, ami a washingtoni követségi alkalmazottakkal való találkozóival kapcsolatos. A találkozóról szóló jelentés tetejére kézírással Pál feljegyezte, hogy Mikita valódi nevén ismerte a washingtoni rezidentet, így nagyon kockázatosá vált Pál helyzete Amerikában.⁵⁶ Megerősíti a dekonspirálódás veszélyének valóságát az is, hogy Kövesdi Jánost 1962 májusában hazarendelték Magyarországra.

Mikita hazatérését innentől kezdve villámgyorsan megszervezték. 1961. október 24-én érkezett haza Párizsból egy Malév-gép fedélzetén. A repülőtéren a Határőrség szervei az államvédelem előzetes intézkedésére eltekintett a szokásos motozástól és kikérdezéstől, így a két – magát külügyminisztériumi munkatársnak bemutató – ügynök zavartalanul a „Sziget” fedőnevű konspirált lakásra kísérte Mikitát, ahol elvégezték első beszámoltatását.

Ekkor már „Petite” fedőnéven tartották nyilván, részletesen kikérdezték. Nem találtam olyan adatot, mely igazolta volna, hogy Mikita István bármilyen beszerzési dokumentumot aláírt volna, ám kétségtelen, hogy munkadossziéja alapján feltételezhető, tudatában volt annak, hogy amit tett, s mondott, az az államvédelmi hatóság informálását szolgálta. Mikitát látszólag megnyugtatta, hogy október 25-én meglátogatta őt Szabó Miklós, bár emigráns körökben mindenki tudta, hogy az államvédelem tisztjeként tért haza. Szabó megpróbálta meggyőzni Mikitát tette helyességéről, s rávenni arra, hogy részletesen számoljon be az emigráció ellenséges tevékenységéről.⁵⁷

Mikita elmesélte, hogy hazatérése során zavaró körülmény nem merült fel. Kanadában ismerőseinek azt mondta, Európába utazik pihenni. Az óceánon egy olasz hajóval kelt át. Utazása valódi célját csak sógora tudta, aki 1961 végén fog hazatérni. Párizsban Mikita Borsos Sándornál szállt meg, aki nagyon barátságosan fogadta, helyeselte

hazatérési szándékát, és arról beszélt neki, hogy ő is szeretne hazatérni, ez ügyben rövidesen felkeresni szándékozik a párizsi magyar konzulátust.

Mikita összességében semmilyen érdemi információval nem szolgált az államvédelem számára. Pár hétig Budapesten tartózkodott, felkereste régi ismerőseit, többek között Püski Sándort is. Az államvédelem nagyszabású sajtótájékoztatót tervezett tartani vele, ám rövidesen bebizonyosodott, hogy nem volna szerencsés őt kiállítani a sajtó elé, inkább veszélyt, semmint előnyt jelentett volna a nyilvánosság előtti megmutatkozása. Egy hónap múltával Mikita leköltözött Biharugrára Szabó Pál népi íróhoz, ahol megismerkedett Szabó leányával, kit később feleségül vett.

Erdei Ferenc segítségével a nyíregyházi dohánybevéltő körzeti megbízottja lett, majd 1962-ben Budapestre költözött, a Rozmaring Termelőszövetkezetben kapott munkát. 1973-ban ment nyugdíjba, apósa, Szabó Pál szülőházának gondnoka lett. Kapcsolata teljes mértékben megszakadt az államvédelemmel. A rendszerváltoztatás idején részt vett a Nemzeti Parasztpárt örökségét vállaló Magyar Néppárt kampányában, de különösebb politikai szerephez nem jutott. 2000. július 30-án hunyt el Berettyóújfaluban.

¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-255/3. „Kerekes Mihály”, azaz Szabó Miklós (1922–), újságíró, politikus.

² Az MSZMP Politikai Bizottság 1959. február 3-i határozata az emigráció felé irányuló agitációs és propagandamunkáról. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 116. ő. e.

³ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1959. február 3-ai üléséről. Uo. 14.

⁴ Kovács Imre (Alcsút, 1913. március 16. – New York, 1980. október 27.), politikus, író.

⁵ Sz. Szabó Pál (Szigetszentmiklós, 1912. április 20. – Dun Lorring, 1975. február 1.), földműves, politikus.

⁶ Pap István (Budapest, 1908. február 8. – Windsor, 1989. február 27.), kertészmérnök, politikus.

⁷ Vámos Imre (Mezőhegyes, 1927. február 11. – Budapest, 1993. január 17.), író, újságíró.

⁸ Horváth Béla (Budapest, 1908. május 25. – Budapest, 1975. november 28.), költő, újságíró, műfordító, lapszerkesztő.

⁹ Püski Sándor (Békés, 1911. február 4. – Budapest, 2009. augusztus 2.), könyvkiadó.

¹⁰ Veres Péter (Balmazújváros, 1897. január 6. – Budapest, 1970. április 16.), író, politikus.

¹¹ Erdei Ferenc (Makó, 1910. december 24. – Budapest, 1971. május 11.), szociológus, politikus.

¹² Darvas József (Orosháza, 1912. február 10. – Budapest, 1973. december 3.), író, publicista, politikus.

¹³ Részletesen lásd: Szeredi, 2014.

¹⁴ Mikita István emlékezése Kovács Imréről. Elhangzott a Veres Péter Társaság Kovács Imre-emlékülésén 1988. márciusában. PIL VI. 988. f. 11. ő. e.

¹⁵ Mikita kézírásban készített önéletírása. Biharugra, 1988. március 5. PIL VI. 988. f. 3 ő. e. 218.

¹⁶ Mikita István levele Kovács Józsefnek 1950. október 25-én Zürichből. PIL VI. 988. f. 28. ő. e.

¹⁷ Mikita István emlékezése Kovács Imréről. Elhangzott a Veres Péter Társaság Kovács Imre-emlékülésén 1988. márciusában. PIL VI. 988. f. 11. ő. e.

¹⁸ Borsos Sándor (Söpte, 1920. március 5. – Párizs, 1984. január 14.), politikus, szerkesztő.

¹⁹ OSZK, Kézirattár, Borsos Sándor iratai.

²⁰ Kiss Sándor (Vásárosnamény, 1918. március 19. – Washington, 1982. szeptember 22.), politikus, szerkesztő.

²¹ ÁBTL. 3.2.3. Mt 636/1.

²² Kövesdi János (Budapest, 1922. november 12. – Budapest, 1984. július 7.), rendőr ezredes.

²³ ÁBTL. 3.2.3. Mt 636/1. 28. Jelentés a washingtoni rezidentúráról, 1959. augusztus 26.

²⁴ Uo. 30. 5/1-es számú utasítás Pálnak, 1959. szeptember 10.

²⁵ Uo. 32. Távirat Washingtonból, 1959. október 15. BM. II/3 B. alosztály jelentése.

²⁶ Szabó Pál (Biharugra, 1893. április 5. – Budapest, 1970. október 31.), író, politikus.

²⁷ ÁBTL 3.2.3. Mt 636/1. 37. Pál részletes jelentése az első kapcsolatfelvételtől, 1959. október 14.

²⁸ Uo. 36. Mikita István levele Szabó Miklósnak, 1959. október 12.

²⁹ Mikita Szabó Miklós *Foglalkozásuk: emigráns* című, a Kossuth Kiadó gondozásában, 1958-ban megjelent könyvére utal.

³⁰ ÁBTL. 3.2.3 Mt 636/1. 36. Mikita István levele Szabó Miklósnak.

³¹ Uo. 34. 7/1. B. számú utasítás.

³² Mikita Istvánt „Császár Péter” fedőnéven tartották nyilván.

³³ ÁBTL. 3.2.3. Mt 636/1. 54. 3/2 B. sz. utasítás a washingtoni rezidentúrának, 1960. február 10.

³⁴ Fábrián Béla (Tállya, 1889. augusztus 13. – San Juan, Puerto Rico, 1966. december. 23.), ügyvéd, politikus, publicista.

³⁵ ÁBTL. 3.2.3. Mt 636/1. 53. „Kerekes Mihály” tervezete a Csorba Mikita Istvánnal való kapcsolat felvétele ügyében.

³⁶ ÁBTL. 3.2.3. Mt 636/1. 60. 4/1. B. sz. utasítás a washingtoni rezidentúrának, 1960. március 3.

³⁷ Uo. 66. Jelentés Washingtonból a „Császár Péter”-rel lebonyolított találkozóról, 1960. május 25.

³⁸ A Magyarok Világszövetségének kéthetente megjelenő lapja, melyet többezres példányban küldtek ki az emigráns magyaroknak, akik azt „Honvágyújság”-nak gúnyolták.

³⁹ A Torontóban és Montrealban kiadott „*független politikai hetilap*” 1959 nyarán indult és 1965-ig jelent meg. Mikita rosszul tudta, mert kiadója először Tóth Kálmán, majd Tar Mihály, főszerkesztője Kiss Sándor volt. A Rékai testvérek a kiadás anyagi fedezetét biztosították, ám hamarosan visszavonultak a lap finanszírozásától. 1959 és 1963 között Vass Vilmos volt a szerkesztője. Politikailag az ötvenhatos emigráció orgánumának számított, és közel állt a New York-i Magyar Bizottsághoz. Szerzői főleg amerikai és kanadai magyar írók, újságírók és politikusok voltak.

⁴⁰ ÁBTL. 3.2.3 Mt 636/1. 84.

⁴¹ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 199. ő. e. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. szeptember 6-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴² ÁBTL. 3.2.3. Mt 636/1. 76. Szabó Miklós levele Mikita Istvánnak, 1960. szeptember 8.

⁴³ Hamza András (Seregélyes, 1920. május 4. – Manville, 1983. október 20.), református pap, szerkesztő, kiadó.

⁴⁴ ÁBTL. 3.2.3. Mt-636/1. 80.

⁴⁵ Uo. 77. Mikita István levele Szabó Miklósnak, 1960. szeptember 14.

⁴⁶ Jónás Pál (Budapest, 1922. augusztus 27. – Albuquerque, 1998) közgazdász.

⁴⁷ B. Rác István (Túrkeve, 1923. szeptember 8. – Asheville, 1994. november 22.) közgazdász, politikus.

⁴⁸ Uo. 84. 7/1/B sz. utasítás a washingtoni rezidensnek, 1960. október 6.

⁴⁹ Uo. 89. Szabó Miklós levele Mikita Istvánnak, 1960. október 29.

⁵⁰ Uo. 95. 12/5-B számú jelentés, 1960. december. 13.

⁵¹ Uo. 99. Pál részletes jelentése a találkozóról, 1961. január 10.

⁵² Uo. 106. 2/1/B számú utasítás Pálnak, 1961. február 4.

⁵³ Uo. 110. Szabó Miklós levele Mikita Istvánnak, 1961. február.

⁵⁴ Uo. 115. Mikita István levele Szabó Miklósnak, 1961. március 18.

⁵⁵ Uo. 128. Pál részletes jelentése a májusi találkozóról, 1961. június 8.

⁵⁶ Uo. 156. Pál részletes beszámolója a szeptember 3-ai találkozóról, 1961. október 6.

⁵⁷ Uo. 163. Jelentés Petite fedőnevű ügynökünk hazatéréséről és beszámoltatásáról, 1961. október 31.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.2.1. Bt-dossziék

Bt-255/3. „Kerekes Mihály”

3.2.3. Mt-dossziék

Mt-636/1. „Császár Péter” [Csorba Mikita István] dossziéja

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

288. f. MSZMP Központi szervei

5. cs. Politikai Bizottság (Intéző Bizottság)

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések

988. f. Mikita István (1978–1990)

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Kézirattár Borsos Sándor iratai

Hivatkozott irodalom

Szeredi, 2014

Szeredi Pál: *Ami eddig rejtve volt... Dokumentumok a népi emigrációból 1947–1953.*
Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó.

Törökországi levelek Egy diplomata jelentései, 1957–1961

*„Annyi levelet írok kédek és olyan hosszú leveleket,
hogy még esszeteszi kéd a két kezít.
és úgy fog kédni, hogy ne írjak annyit.”
Drinápoly, 29. novembris 1717.
(Mikes Kelemen: Törökországi levelek)*

1951. április 14-én az ÁVH munkatársai egy, a párizsi magyar követségen külügyi szolgálatot teljesítő fiatalember beszerzésére készítettek javaslatot, akit már az adott év február 20. óta folyamatosan figyeltek.¹ Gémesi Ferenc² a követségen elsődlegesen rejtjelező feladatokat látott el, korábban pedig Párizsban konzuli munkát³ is végzett, az államvédelem főleg követségi elhárítási feladatokra kívánta felhasználni. A tervek szerint beszerzését itthon, szabadsága alatt akarták végrehajtani, amihez a Külügyminisztérium hathatós segítségét kérték. A nem mindennapinak nevezhető beszerzés 1951. június 18-án meg is történt, mégpedig a következő módon: *„Nevezett lakására gépkocsival Pásztor⁴ és Szerdahelyi⁵ elvtársak mentek ki. Gépkocsival a Nagykőrösi úton megálltunk, és Szerdahelyi elvtárs elment Gémesi lakására, ahol Gémesit felkereste, hogy a Külügybe be kell jönnie, majd megmondta neki később négy szemközt, [hogy az] ÁVH beosztottja, és egyes kérdésekről vele akarunk beszélni. Gémesi azonnal rendelkezésünkre állt, és elmentünk a konspirált lakásba.⁶ Az úton általános politikai helyzetről beszéltünk. Konspirált lakásba kijött Horváth Árpád av. szds. bajtárs,⁷ aki a beszerzést gyakorlatilag végrehajtotta.”⁸* Így indult egy hosszú (1951–1980), diplomáciai fedésű „állambiztonsági karrier”, aminek csak egy rövid szakaszából, az 1957 és 1961 közötti időszakból származnak azok a törökországi a jelentések, amiket a következőkben közreadunk. De térjünk vissza még néhány mondat erejéig fiatal diplomatánk történetéhez, hiszen arra vagyunk kíváncsiak, hogyan alakult a sorsa, és hogyan került Törökországba, ahonnan a jelentéseit küldte.

1951-es beszerzése után mindössze egy évig dolgozott a párizsi követségen az állambiztonságnak, mivel munkáját nem tartották megfelelőnek, vagy ahogy a szervek fogalmaztak: *„Gémesit – eddigi tapasztalatunk alapján – a mi vonalunkon használhatatlannak tekintjük. Itt tartózkodása alatt magatartásával számtalanszor kompromittálta államunkat”,¹⁰* illetve *„konspirált Szántó elvtárs¹¹ előtt és téves információt adott”,* ezért hazarendelték, és megszüntették vele az együttműködést.¹² Ezt követően visszahelyezték a Külügyminisztérium állományába, ahol különböző beosztásokban dolgozott 1957 tavaszáig, amikor ismét külszolgálatra helyezték, mégpedig Törökországba. Az első általunk közreadott jelentése is tulajdonképpen egy külügyi jelentés, amit Murai István¹³ ankarai követ utasítására készített, akit Párizsból már jól ismert, s aki ott a mentora volt. Talán így kerülhetett ismét – mint potenciális ügynök – a szervek látókörébe, ugyanis annak az operatív tisztnek, aki felvette vele a kapcsolatot, *„feladata volt a külföldre kihelyezendő elvtársak ügyeinek intézése és kutatómunka végzése a KÜM állományában”.¹⁴*

Kiválasztására valószínűleg azért kerülhetett sor, mert a szervek szerint az '56-os események idején lojális magatartást tanúsított, s mivel a forradalom után az újjászerveződő állambiztonság súlyos káderhiánnyal küszködött, ezért a korábban titkosszolgálati munkára alkalmatlannak minősített és a hálózatból kizárt személyt ismét foglalkoztatni kívánták. Nem is beszélve arról, hogy a kiképzésével sem sokat kellett bajlódni, mivel már párizsi működése idején felkészítették az állambiztonsági munkára, különös figyelmet fordítva a kapcsolattartás módjára, ami levelezés formájában valósult

meg. Külön felhívták a figyelmét, hogy „*jelentései elkészítésénél törekedjen arra, hogy levelei részletesek, alaposak és konkrétak legyenek. A fenti szempontokat tartsa mindig figyelemmel. Témakörönként csoportosítsa levelét. Egy-egy szempontot tárgyaljon, és csak akkor térjen át újabb szempontok tárgyalására. A jelentéseit mással ne írassa. Ha nem tud gépelni, vagy nincsen lehetőség rá, akkor levelét kézzel írja meg. Csak a papír egyik oldalára írjon, és a szélén hagyjon kb. 4 cm margót. Jelentéseire minden alkalommal tegyen dátumot, és a jelentést minden esetben csak 1 pld.-ban készítheti. Azokról másolatot nem készíthet. Velünk való kapcsolat során az alábbi fedőnevet használja. Jelentéseit mindig azzal írja alá. Donát József.*”¹⁵ Ugyanakkor ügynöki személyes találkozókra csak magyarországi szabadsága alatt került sor.

Bár a Törökország elleni hírszerző munka nem tartozott a magyar állambiztonság első vonalához, a forradalmat követően az odamenekültek megfigyelése és tevékenysége, vagyis az, hogy milyen ellenséges tevékenységet fejtenek ki, s ezzel hogyan befolyásolják Magyarország nemzetközi megítélését, adott feladatot a magyar állambiztonságnak. A Török Köztársaság „politikai elhelyezkedése” a kétpólusú világrendszerben megkívánta, hogy a magyar hírszerzés jelen legyen az országban, s információkat gyűjtsön a helyi viszonyokról. Emellett az ún. „harmadik országos hírszerzés” bázisának is tekintették, vagyis hírszerzést végeztek az ország területén „*az Egyesült Államok és Anglia felé politikai és gazdasági vonalon*”,¹⁶ sőt különös figyelmet szenteltek az ország NATO-tagságának is.¹⁷ A fentiekben összefoglaltak jelentették a magyar állambiztonság törökországi hírigényét,¹⁸ az információk megszerzésének keretét pedig az ankarai követségen létrehozott rezidentúra adta.¹⁹ A magyar hírszerzés is tisztában volt vele, mint ahogy a világ bármely más titkosszolgálat is, hogy a diplomáciai fedés rendkívüli operatív lehetőséget biztosít. Ebből a szempontból különösen fontos volt a mindenkori konzul személye és szerepe, mivel a szervek szerint „*mindenképpen a legkiválóbb és legközvetlenebb lehetőségei vannak a jelöltkutatás és tanulmányozás lefolytatására [...] A követségi munkának nincs még egy olyan területe, mely legálisan ilyen széleskörű lehetőséget biztosítana a hírszerzői feladatok ellátására, mert [...] jelképesen az ő személye jelenti a közvetítő kapcsolatot az idegenbe szakadt magyarság, de a Magyarországgal kapcsolatban álló külföldiekkel is.*”²⁰

Ezért talán nem véletlen, hogy „Donáth Józsefet” mint követségi titkárt Ankarában, majd a későbbiekben Törökország gazdaságilag és politikailag is legjelentősebb városában, Isztambulban foglalkoztatta a magyar hírszerzés, mégpedig konzuli minőségben. Az ügynök által Törökországból küldött jelentések azért is nagyon fontosak, mert bár a magyar történelem sok szállal kapcsolódik a törökhöz (a 150 éves oszmán uralomtól a szabadságharcok menekültjein át egészen a második világháború idején az isztambuli titkos tárgyalásokig), az 1923-ban létrejött modern Törökországról keveset tudunk. A közreadás célja ezért az, hogy egy „diplomata” jelentésein keresztül képet kapjunk a legfontosabb törökországi politikai (pártharcok és az 1960-as katonai puccs) és gazdasági folyamatokról (szegénység, rendkívül magas infláció), a térségben uralkodó viszonyokról (görög–török, jugoszláv–török, ciprusi kérdés), közeledő és távolodó álláspontokról (szocialista tábor és Törökország), valamint katonai kérdésekről (NATO) és a magyar emigrációról.

A szöveget az eredeti helyesírással közöljük, így az ügynök általi következetlenségeket sem javítottuk.

Dokumentumok

1. Murai István ankarai követ összefoglalója Gémesi Ferenc követségi titkár jelentéséről, 1957. augusztus 18.

Utasításomra Gémesi Ferenc köv. titkár elvtárs 1957. augusztus 14-én az istanbuli konzulátuson tartózkodott, és erről a következő jelentést tette: „1957. augusztus 14-én az istanbuli konzulátuson részletesen megbeszéltük a magyar szökevények jelenlegi helyzetét Törökországban. Ennek alapján jelentem, hogy – mint ismeretes – kb. 520 magyar szökevény jött Törökországba. A mai napig mintegy 129 személy adta be hazatérés iránti kérelmét, amelyből 111 személy hazatérését engedélyezték. Bizonyosnak látszik, hogy 111-ből legalább 90% haza kíván térni, sőt újabb jelentkezőkre lehet számítani.

Törökországból ez idő szerint a szökevények több mint fele, kb. 250 személy elhagyta az országot, akiknek túlnyomó többsége Argentínába kért beutazó vízumot. Tudomásunk szerint az istanbuli argentin konzulátusra közel 300 szökevény kért vízumot, ezek közül 150-180 személy argentin vízummal rendelkezik. A legújabb értesülések szerint a nagyszámú jelentkezés miatt az argentin konzulátus a további jelentkezéseket és kéréseket nem fogadja el, és a továbbiakban ezt lezártnak tekinti. A szökevények elmondásai alapján az argentin konzulátus a szökevényeket illetően elég tárgyilagos, mert nyíltan megmondják, hogy ne számítsanak könnyű életmódra, erősen kell dolgozni, ha meg akarnak élni, sőt az elhelyezkedési nehézségekre is felhívják a figyelmet. A továbbiakban több szökevény is elmondta, hogy az argentin konzulátus kijelentette: tudja, hogy sokan csak azért kérnek beutazó engedélyt, hogy Törökországból elmelessenek, és haza vagy más országba utazhassanak. Ennek ellenére ad vízumot, hogy ettől a helyzettől megszabadulhassanak, és valamely keresztény országba menjenek.

A magyar szökevények tömeges távozásának okai Törökországból a következőkkel indokolhatók:

Általában a szökevények sokkal rosszabb anyagi körülmények között élnek, mint Magyarországon. A jobb szakmunkások is mintegy 300-400 török fontot²¹ keresnek havonta, a többiek jóval kevesebbet, ezért a szökevények egy része nem dolgozik és a sirkeci²², pendiki²³ táborokban tartózkodnak, munkát nem vállalnak. Szinte egyöntetű a megállapítás, hogy számításukat nem találták meg, becsapták őket. Különösen a bécsi török követet szidják, aki állítólag havi 600-800 török fontot és lakást ígért.

Másrészt a sirkeci és pendiki táborokat lebontják, aminek munkálatait állítólag megkezdték, így a legminimálisabb lehetőségek sem látszanak biztosítva. Állítólag egy összevont tábort kívánnak a törökök létesíteni, Ankarától kb. 100 km-re, ahol szigorúbb rendszabályok és bizonyos kijárási korlátozások várhatók. Mindezek a körülmények elkeseredést váltottak ki a szökevények körében. Ezenkívül a konzulátus tudomására jutott, hogy Istanbul közelében egy harmadik tábor is létezik (Levend²⁴), ahol Nagy Béla²⁵ vezetése alatt egy villában kb. 35 személy lakik. Nagy Béla ezen személyeket saját maga válogatta ki egyrészt diákokból, másrészt fasiszta beállítottságú személyekből. Nagy Béla a pécsi általános iskola felső- tagozatának tanára volt [...] A Forradalmi Bizottmányt ő alakította meg, állítólag a torinói értekezleten²⁶ is részt vett. A Tercüman²⁷ c. török lap az összes magyar vonatkozású cikkeit tőle kapja. A szovjet főkonzulátus ellen szervezett provokáció értelmi szerzője ő volt. Erről a táborról feltételezhető, hogy kémeket kiképző iroda, a konzulátus megpróbálja az ebben a táborban tartózkodó magyarok neveit megszerezni, valószínűnek látszik, hogy a jobboldali emigráció egyik vezetője, Perényi Zsigmond²⁸ és Nagy Béla kapcsolatban áll egymással.

Végül említésre méltó, hogy a hazatéréssel kapcsolatos lehetőségek bizonyos kedvezőbb jelei mutatkoznak. Ezt igazolja többek között Bánd²⁹ elvtárs és az istanbuli kormányzó között lefolyt beszélgetés, mely szerint a kormányzó ígéretet tett a szökevények hazaengedésére. Ugyancsak a hazatérési engedéllyel bíró magyarokat, akik hazatérési

engedély céljából jelentkeznek a rendőrségen, nem olyan ellenségesen fogadják, mint azelőtt. Nem bántják őket, valamivel udvariasabbak velük, sőt itt is ígéretet kaptak a jelentkező magyarok, hogy hazaengedik őket. A hazatérési igazolványt csak abban az esetben veszik el, ha a szökevények óhajtják. Mindezen jelek augusztus hónapban váltak érezhetővé, ennek hatására ismételten megszorodott a hazatérésre jelentkezők száma; az utóbbi napokban Bánd elvtárs az istanbuli kormányzónak az ígérete alapján a hazatérni szándékozók névsorát megküldte. Ezen választól, illetve intézkedéstől függ a hazatérni kívánók problémája.

Véleményem szerint a konzulátus munkájában ezen a téren kisebb előrehaladás tapasztalható és tevékenyebb munkával bizonyos eredmény elérhető.”

Murai sk.
követ

[ÁBTL 3.2.5. O-8-358/2. Isztambuli magyar konzulátus 28–30.]

2. „Donáth” feladatainak meghatározása, 1958. január 6.

Budapest, 1958. január 6.

Kedves Donáth Elvtárs!

Leveledet rendben megkaptuk.³⁰ Nagyon örülök, hogy megértettük egymást. A párizsi üggyel kapcsolatos felvetésedre válaszolva nekem is az a véleményem, mint neked, és kérésed teljesítve, majd ha szabadságra jössz, erre visszatérünk.

Mielőtt az együttműködésünkkel kapcsolatos feladatokra rátérnénk, meg kell említenem, hogy mint ismeretes előtted a nemzetközi helyzet igen bonyolult. Ebben különleges szerepe van – ha a közel-keleti helyzetet vizsgáljuk – Törökországnak. Ez a helyzet intenzívebb munkát követel tőlünk, és kérek, ne haragudj, hogy mindjárt a második levélben arra kérek, hogy ezt tartsd szem előtt.

Feladatok:

A te helyzeted, mozgási lehetőség, az ellenséges elhárítás ellenőrzése, adminisztratív és egyéb viszony személyekkel és a követséggel szemben. Tapasztalsz-e figyelést? Milyen módszerrel? Volt-e ajánlkozás, provokáció stb.?

A követség beosztottainak helyzete, jellemzése, munkájuk, környezetük, jellemük, kapcsolatok, költekezéseik stb., kollektív szellem, intrika, egyéb ténykedések.

A követség épületének biztonsági helyzete, volt-e az utóbbi időben javítás külső munkásokkal, azok hogy voltak ellenőrizve, a belső biztonsági intézkedéseket hogyan tartják be, elzárás, ügyelet stb.

A követséggel szorosabb kapcsolatot tartó külföldi állampolgárok. Kik ezek? Részletesen mit tudunk róluk, milyen kapcsolat van velük, ki tartja ezt a kapcsolatot, és milyen lehetőségek vannak irányunkban?

Istanbuli konzulátus és kereskedelmi kirendeltség helyzete, az ott dolgozó elvtársak és a te lehetőségeid ebben az irányban. Mit tudsz az Istanbulban dolgozó Magyar Egylet tevékenységéről, oda bejáró személyekről?

Törökországban lévő magyar szakemberekkel kapcsolatos helyzet, és ez irányban milyenek a lehetőségeink.

A magyar disszidensek helyzete, kik közelednek felénk, mit tudunk róluk, működésükről stb., ha vannak hazatérni szándékozók, írd róluk.

A követség, kereskedelmi kirendeltség, konzulátus vagy ezek magyar alkalmazottainak alkalmazásában álló külföldi állampolgárok, azok helyzete.

Ezek a feladatok csak nagyjában vannak felvázolva, de részleteiben azért nem akarok kitérni, mert a Te lehetőségeidet és elképzeléseidet nem ismerem. Ezért kérek, hogy ezekre a kérdésekre válaszolva mindjárt írd le meglátásaidat, észrevételeidet, hogy a munkát ennek alapján végezzük.

Leveledet nagyon várjuk, amennyiben a munka során bármilyen jellegű probléma merülne fel, úgy inkább a megoldással várj, de előbb kérdezd meg tőlünk, és mi igyekezzünk módszerbeli tanácsot adni. A legfontosabb a perspektíva. Épp ezért a munkavégzésnél a legnagyobb fokú óvatosság és konspiráció szükséges.

Leveleidet a továbbiakban Donáth néven írd alá. A mi aláírásunk pedig Dénes lesz. A kapcsolatot levél útján tartjuk. A leveleket két borítékba tedd. A belső borítékra írd rá, Csécsei Kálmán elvtársnak. És a borítékot varrd át, és viaszpecséttel pecsételd le. A levélben a pecsétet először írd le /P. hogy bagoly, vagy amilyen pecséttel rendelkezel./ A külső borítékra, miután lezárod, írd rá, Gyurcsányi József elvtársnak, KÜM igazgatási főosztály. A külső borítékot lehetőleg, ha van, nejlon ragasztóval ragaszd le. A mi postánkat hasonló úton kapod.

Végezetül kellemes új esztendőket kívánunk Neked.

Elvtársi üdvözléssel:

Dénes

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2. Donát József 22–22/a. Dénes géppel írt aláírással.]

3. „Donáth” összefoglalója a török–jugoszláv kapcsolatokról, 1958. augusztus 27.

Ankara, 1958. augusztus 27.

Tárgy: török–jugoszláv kapcsolatok alakulása.

szig. titk.

Gépelte: NM.

Készült 3 pld.

(2 KÜM, 1 Követs.)

A török sajtó azt követőleg, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus országok kommunista pártjai elítélőleg nyilatkoztak a Jugoszláv Kommunista Párt revizionista politikájáról³¹ számos cikkben foglalkoztak a kérdéssel. Általában a már ismert szovjetellenes szövegeket és rágalmozásokat sorakoztatták fel azt igyekezve bizonyítani, hogy a szocializmust építő országok Jugoszlávia függetlenségére törtek, és őt a „kommunista blokkba” akarták bekényszeríteni. Ezen cikkezések után egyes jelenségek azt látszottak alátámasztani, hogy a török és jugoszláv külpolitika ismételten közeledik egymáshoz. Ez a közeledés oly formában nyilvánult meg itt Törökországban, hogy a jugoszláv nagykövetség fogadásaira és rendezvényeire az elmúlt időszakhoz képest a török hivatalos személyiségek nagyobb számban vettek részt, főleg magasabb beosztású személyek. Az egymással szembeni beszélgetések lényegesen szívélyesebb formában folytak, mint annak előtte. Ugyanakkor az itteni jugoszláv diplomaták, nyilván központi utasításra, a baráti követségek dolgozói számára a szovjet nagykövetség által rendezett filmbemutatókat a múlttal szemben mellőzik, nem járnak el. Egyúttal azt is meg kell mondani, hogy a jugoszláv diplomatáknak hivatalos török személyekkel a személyes kapcsolataik nagyon jók. Mindezen tények dacára az itteni baráti diplomaták véleménye szerint mindkét ország vezető körei nem valószínű, hogy hivatalos lépéseket tettek volna

a két ország közötti kapcsolatok rendezése és megjavítása érdekében. Általános az a vélemény, hogy a török kormány komoly mértékben neheztel a jugoszláv kormányra a Balkán Paktum³² működésének gyakorlati megszüntetése miatt. A Balkán Paktum működésének ilyen alakulása miatt a török kormány elsősorban a jugoszláv kormányt hibáztatja. Ismeretes, hogy a törökök különösen kezdetben vérmes reményeket tápláltak a Balkán Paktum életképes működése szempontjából. Nyilván ezen körülmény jelentős szerepet játszik abban, hogy a két ország közötti kapcsolatok megjavítását egyik fél sem szorgalmazza.

A kérdésről következtésképpen a jelen helyzetet alapul véve annyit lehet megállapítani, hogy a kapcsolatok javulása egyelőre csak főleg reprezentatív formában mutatkozik, nem látszik valószínűnek, hogy a közeljövőben a hivatalos körök részéről is kezdeményezések történnek a kapcsolatok megjavítása érdekében. Mindenesetre az megállapítható, hogy a török-jugoszláv viszony alakulását kétségkívül befolyásolja, attól függően, hogy Jugoszlávia kapcsolata a szocializmust építő országokkal javuló vagy csökkenő tendenciát mutat. Ha Jugoszlávia kapcsolatai rosszabbodnak a Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal, akkor bizonyos, hogy a törökökkel való kapcsolataik javulnak.

[ÁBTL 3.2.6. 8-020. Törökországi rezidentúra levelezési dosszié 5. A dokumentum végén az aláírás kézzel, golyóstollal átfestve.]

4. „Dénes” levele „Donáthnak” az állambiztonság hírigényéről, 1959. március 9.

Budapest, 1959. III. 9.

Kedves Donáth elvtárs!

Tekintettel a közbejött sajnálatos eseményre³³ a személyes kapcsolattartás egy bizonytalan időn belül nem nyílik lehetőség, ezért ugyanúgy, mint a régebbi időben levélen keresztül fogjuk a kapcsolatot tartani

A levélcím marad Gy. J.³⁴ címe, ez annál is inkább aktuális, mert az új beosztással közvetlen kapcsolatban van.

A jelenlegi beosztás az elmúltnál jóval nagyobb lehetőséget biztosít, ismerve régebbi kapcsolatainkat a beosztás személy szerinti betöltésére mi tettünk javaslatot. Nagyon szeretnénk, ha a körülményeket maximálisan kihasználnád az aktív folyamatos munka érdekében.

Az elkövetkező időben az alábbi feladatokat kell végrehajtani.

1. A levelek folyamatos megírása. A felmerült problémákat naponta rögzíteni kell, azt a rejtjelző kazettában elhelyezni úgy, hogy a futárindításnál nem kell plusz munkát végezni.

Futár fordultával kérem pontosan rögzíteni, hogy milyen mód van az anyagok biztos tárolására, amennyiben problémák merülnek fel, javaslatot kérünk azok megoldását illetően.

2. Részletes leírást kérünk az esemény után alakult helyzetre vonatkozóan.

a. SajtóviSSzhang

b. Konzulátus beosztottai

c. Kereskedelmi kirendeltség beosztottai

d. Török személyek, társadalmi kapcsolatok

A leírás részletesen jelölje meg a hírforrást is.

3. Az eddigi istanbuli működésed alatt kialakult társadalmi kapcsolatok részletes jellemzése.

Név, életkor, beosztás, foglalkozás, vagyoni helyzet, befolyás, politikai nézete, aktivitása, őszintesége, vallási beállítottsága, erkölcsi jelleme, családi helyzete, szenvedélyei, kedvenc beszédtemája, hogyan került vele – a konzulátussal – kapcsolatba, milyen a kapcsolat, rendszeres-e, elmélyíthető-e, ki kezdeményezte, milyen vonalon stb.

Természetes a személyre vonatkozó anyagokat nem egyszerre kell leírni, mindig csak annyit, amit megtudunk, a leírás után kiválasztjuk a legmegfelelőbbet.

4. Meg kell keresni, fel kell újítani a konzulátussal meglévő korábbi jó viszony alapján Gricsán Kemálen Velenóra (magyar származású nő)-vel³⁵ a kapcsolatot, az előző kapcsolatban állt vele, egyelőre csak a kapcsolatot kell vele megkeresni.

5. Arató³⁶ viselkedésére és kapcsolataira vonatkozóan folyamatos jelentést kérünk.

Kedves Donáth elvtárs! Amint látod, nem kis feladat hárul Rád az elkövetkezendő időben, mi bizton számítunk munkádra.

A munka módszerét illetően bármilyen problémád van, írd meg, hogy tanácsokat tudjunk adni.

Elvtársi üdvözlettel: Dénes

L. Csécsey

[ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2 170–170/a. A dokumentum jobb felső sarkában kézzel írva „Donáth tm M dosszié” szöveg szerepel. A szöveg végén Dénes aláírás, géppel írt tisztázatot, illetve kézírással L. Csécsey olvasható.]

5. „Dénes” levele „Donáthnak” a társadalmi kapcsolatok kiépítésének fontosságáról, 1959. május 13.

Budapest, 1959. május 13.

Kedves Donát Elvtárs!

1959. március hó 30-án kelt elég terjedelmes leveledet megkaptam, abból arra kell következtetnem, hogy idődet elég jól felhasználod és kezdesz ismerkedni az új környezeteddel, s kezded felmérni munkánkkal kapcsolatos lehetőségeket.

Részletes beszámolóid értékes volt részünkre, annál is inkább, mert sajnos a bekövetkezett események miatt meglehetősen rossz lett hírszolgálatunk, ami pedig a mai nemzetközi helyzetben megengedhetetlen luxus.

Elhiszem, nehezen váltál meg régi munkakörödtől, azonban tudomásul kell vened, hogy jelenlegi beosztásod is bír legalább olyan fontossággal és legalább annyira politikai munka, mint a többi.

Jelenlegi beosztásod összefüggésben van szorosan az emberekkel való foglalkozással. Úgy gondolom, hogy ez követel meg elsősorban alapos politikai felkészültséget, az emberekhez való helyes viszony kialakítását.

Szeretném figyelmedet mindenekelőtt felhívni arra, hogy az új munkaterületeden az egyik legfontosabb feladatnak kell, hogy tekintsd a társadalmi kapcsolatok³⁷ kiépítését. Erre minden lehetőséged megvan, részben azért, mert Istanbul viszonylatában te képviseled a Magyar Népköztársaságot, másodsorban azért, mert a konzulátus erre ügyfélforgalmánál fogva lehetőségeket biztosít.

Ez a feladat nemcsak a közös munkánk érdekében szükséges, de mint diplomatának külügyi feladata is.

A széles társadalmi kapcsolatok kiépítésének különösen a későbbiek során lesz fontos szerepe. A későbbiek során azt a néhány személyt, akikkel neked elsősorban a mi vonalunkon tanulmányozás és a lehetőségeinek a megállapítása miatt kell, hogy foglalkozzál.

Ez a feladat feltételezi a bennünket érdeklő személyekkel való gyakori találkozásokat. Azzal, hogy széles társadalmi kapcsolatokat fogsz kiépíteni a bennünket érdeklő személyekkel, túlmenően meg fogja nehezíteni az ellenséges elhárítás feldolgozó munkáját, s megnehezítsük azt, hogy bennünket érdeklő személyekkel való kapcsolatra felfigyeljen.

Rövid az idő már az általad közölt szabadságod megkezdéséig, azonban azt szeretnénk, ha hazajövedeled alkalmával részletesen be tudnál számolni társadalmi kapcsolataidról, s hogy visszameneteled előtt kiválaszthassuk majd azokat a személyeket, akikkel súlypontként kell, hogy foglalkozzál. Ezek a személyek lehetnek idegen állampolgárok, de ugyanúgy volt magyar állampolgárok is. Meg kell vizsgálni a meglévő társadalmi kapcsolataid közül, kik lennének alkalmasak arra, hogy őket a későbbiek során a velünk való együttműködésre megtalálva a helyes alapot bevonjuk.

Az ilyen személyek kiválasztásánál azonkívül, hogy lehetőségeiket a munkádban megállapítottad, meg kell állapítani azt is, hogy milyen érdekei fűződnek ahhoz, hogy Magyarországgal a kapcsolatot tartsa (rokon, baráti vagy esetleg anyagi érdek).

Ha ebből a szemszögből fogod vizsgálni a meglévő társadalmi kapcsolataidat, és ezeket a szempontokat fogod elsősorban figyelembe venni a személyekkel való foglalkozás során, meglátod, rövid időn belül értékes kapcsolatokra fogsz szert tenni, és eredményét fogod látni az egyébként nem könnyű munkádnak.

Változatlanul fontos feladatnak tekintsd a követség és a kereskedelmi kirendeltség beosztottjainak állandó tanulmányozását már megadott szempontok szerint.

Ami a munkával kapcsolatos módszereket illeti, azt a szabadságod ideje alatt idehaza részletesen megbeszéljük.

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2 38–39. A dokumentum jobb felső sarkában kézírással szerepel a „Donáth M dosszié” szöveg, gépi tisztázat nélkül. A dokumentum végén aláírás nem szerepel.]

6. „Donáth” levele „Dénesnek” Törökország bel- és külpolitikai helyzetéről, 1959. május 20.

Istanbul, 1959. V. 20.

Kedves Dénes elvtárs!

Május 13-án kelt leveledet megkaptam, amelyben elég részletes tájékoztatást kaptam a munkámmal kapcsolatban. Nem akarok, főleg ami a társadalmi kapcsolatokat illeti, részletekbe menően foglalkozni, igyekszem tömören vázolni az elmúlt három hónap rövid tapasztalatait. Mindenekelőtt előző levelemnek megfelelően első pontként egyes kül- és belpolitikai vonatkozású sajtóvisszhanggal és véleményekkel foglalkozom:

1. Sajtóvisszhangok és vélemények:

Belpolitikai vonatkozásban a legjelentősebb események a CHP³⁸ égei propaganda körútja volt. Inönü³⁹ és kb. 30 tagú képviselői kísérettel propaganda körútra indult, abból a célból, hogy a környéki lakosság előtt vázolja a török belpolitikai helyzet jelenlegi problémáit. A látogatás főbb állomásai: Izmir, Usak és Manisa volt. Inönüt mindenütt jelentős számú tömeg fogadta, ami annál inkább is érdekes, hogy ezen terület elsősorban a DP⁴⁰ erős bázisai közé tartozik. A DP-kormány minden lehetséges intézkedést elkövetett, hogy a propaganda körút sikertelenül végződjék, ezen kísérletek azonban eléggé visszajára sülték el. Latba vetették a rendőrséget [sic!], sőt a katonaságot is abból a célból, hogy lehetetlenné tegyék a gyűlések megtartását. Szándékos provokációt rendeztek, pl. Usakban, ahol az összegyűlt tömeget igyekeztek széjjelverni – nem sok sikerrel –, egy kb. kétszáz főből álló demokrata párti csoport nyilvánvalóan felsőbb utasításra támadást intézett Inönü ellen, a fején meg is sebesítették. A rendőrségi szervek semmit sem tettek annak érdekében, hogy ezt megakadályozzák, ellenkezőleg néma szemlélői voltak a provokációnak. Diplomáciai körök véleménye szerint szándékosan megrendezett provokációról volt szó, hogy alapot és lehetőséget keressenek arra, hogy a CHP és a többi ellenzéki pártok ellen már régóta a nemzetgyűlés előtt fekvő törvénytervezetet törvényerőre emelhessék, más szóval az ellenzéki pártok és a sajtó működési területét a legszűkebbre korlátozhasák. Ugyanakkor gyakorlatilag is foganatosítottak olyan intézkedéseket az újságírók megfélemlítésére, és bezárására, valamint az ellenzék sajtójának időszaki betiltására. Az elérni kívánt cél mindmáig realizálni nem tudták, sőt a hírek szerint számos demokrata párti kilépett a DP-ből, és Inönü személyéből akarva nem akarva szinte „nemzeti hőst” kreáltak. Változatlanul az a helyzet, hogy a belpolitikai feszültség továbbra is érezhető, és most már konkrétan számítani lehet arra, hogy a kormányzat erős rendszabályokat fog életbe léptetni az ellenzéki tevékenység megfékezésére. Az ezzel kapcsolatos törvénytervezet a hírek szerint szigorúbb lenne, mint bármikor azelőtt, s már a nemzetgyűlés előtt van.

Külpolitikai vonatkozásban a legnagyobb sajtóvisszhangja Szukarno⁴¹ indonéz elnök és Karamanlisz⁴² görög miniszterelnök látogatásának volt. Emellett a sajtó elég részletesen foglalkozott a genfi külügyminiszteri értekezlet előkészítésével, és a jelenleg folyó tárgyalásaival. Különösen az elmúlt hetek folyamán igen élénk diplomáciai, politikai mozgólódás észlelhető, amire például szolgál a jordán király⁴³ istanbuli látogatása, Erhág⁴⁴ nyugatnémet gazdasági miniszter a török pénz stabilitásával kapcsolatos, esetleges nyugatnémet hitelnyújtással kapcsolatos látogatásával, valamint Menderes⁴⁵ spanyolországi látogatása.

E látogatások közül most csak Szukarno elnök és Karamanlisz látogatásával kívánok foglalkozni, tekintettel arra, hogy a fenti kérdésekről jelentés ment, így csak a lényegét kívánom elmondani.

Szukarno látogatása: Szukarno elnök négynapos látogatása folyamán a török kormánykörök szélsőséges közeledést fejtettek ki irányában, és azt akarták elérni, hogy Szukarno elnök megbélyegzően nyilatkozzon a tibeti eseményekről,⁴⁶ úgyszintén a kommunista „terjeszkedési veszély”⁴⁷ ismert imperialista felfogását is támogassa. Hírek szerint ezt Szukarno határozottan visszautasította, és ugyanakkor itt elmondott beszédei bizonyos sajnálkozást váltottak ki tekintettel arra, hogy igen erélyesen foglalt állást a hollandok ellen, valamint Új-Guinea kérdésében⁴⁸ is. Szukarno határozottan síkraszállt az indonéz semlegességi politika mellett. Belpolitikai vonatkozásban az irányító demokrácia téziséét védelmezte. A törökök szintén nem voltak hajlandók Hollandia megbélyegzésére és Új-Guinea kérdésében az indonéz álláspont támogatására. A látogatás egyetlen pozitívumának tekintik, hogy a két tárgyalófél elismerte annak szükségességét, hogy gazdasági és kulturális vonatkozásban szorosabbá tegyék a két ország együttműködését. A kommunikációban homályosan utaltak egy későbbiekben felállítandó vegyesbizottság létrehozásának szükségességéről [sic!]. Ezen okoknál fogva a látogatást elsősorban protokolláris jellegűnek tekinthetjük.

Görög kormányküldöttség látogatása. A két tárgyalófél igen zsúfolt napirendet állapított meg, így többek között szóba került a két ország NATO-n belüli együttműködése, a közel-keleti és bagdadi paktummal⁴⁹ kapcsolatos vélemény, Balkán paktum,⁵⁰ ciprusi egyezmény⁵¹ alapján részlet problémák kérdése, halászati és a kisebbségek kérdése.

E kérdések közül, annak nagy többségében nem tudtak közös nevezőre jutni. Általában az a vélemény, hogy a látogatás egyetlen pozitívumának az tekinthető, hogy a két fél a sokévi viszály után kölcsönösen jóindulatú megértést tanúsított a problémák megoldása irányában, és ugyanakkor a tárgyalások során törekedtek jó légkör kialakítására, és állítólag türelemmel hallgatták egymás véleményét. A közleményben egyetlen konkrét pontnak az tekinthető, hogy a NATO-n belül szoros együttműködést kívánnak folytatni a közös védelem fontossága szempontjából, amelynek első megnyilvánulási jelének tekintik görög tisztek izmiri NATO parancsnokságra való visszatérését. Alá kell húzni még, hogy a két országot érintő fontos kérdésekben, mint a ciprusi kérdés részletproblémáinak, a halászati kérdés és a kisebbségek kérdésében minden bizonnyal egyáltalán nem tudtak megállapodni, sőt a nézőpontok közeledését sem lehetett megállapítani a tárgyalásokat általában eredménytelennek minősítik, különösen az utóbbi kérdések alapján, és itteni diplomáciai körök sem gondolnak arra, hogy a közeljövőben e kérdésekben még az amerikai nyomás ellenére is előbbre tudnának jutni. A látogatásnak egyik érdekessége közé tartozik, hogy a török kormány óhaja ellenére Karamanliszék látogatást tettek Inönü lakásán, bár nem találták ott Őt, így csak névjegyüket adták le. Ennek előzménye több helyről nyert megerősítés szerint, hogy Inönü Pasmazoglu görög nagyköveten keresztül felhívta többek között Karamanliszék figyelmét arra, hogy a jelenlegi török kormány nem képviseli valóban a török nép érdekeit, másrészt hivatkozott Inönü arra, hogy az 1961-es választásokon biztosra veszi a DP bukását, így a jövőbeni görög-török viszony kialakításában szerepet játszhat, ha ezt figyelembe veszi. Inönü azt is aláhúzta, hogy a török-görög viszály lényegileg a Menderes-kormány uralomra jutása után romlott meg. Ezért az Inönünél tett látogatást úgy tekintik, hogy azzal a görög kormány azt kívánta aláhúzni, hogy fontosnak tartja a török ellenzék véleményét a felmerült görög-török vitás kérdésekben.

A kereskedelmi kirendeltség helyzete:

Arató⁵² elvtárs végleges hazarendelése után az ottani feszült helyzet látszólagosan megjavult. Úgy látom Rédei elvtárs komoly gondot fordít arra, hogy jó kollektív szellem alakuljon ki, a kirendeltségen ennek máris bizonyos jelei kezdenek megmutatkozni. A munkát illetően Arató eltávozásával mutatkoznak bizonyos nehézségek, de ezek korántsem olyan jelentősek, mint ahogyan kezdetben látszottak. A konzulátus a maga részéről ebben igyekszik segítséget nyújtani, úgy a jó kollektíva kialakításában, mint a hivatali munkához. Röviden viszont ki szeretnék térni arra, hogy az éberség területén elég súlyosnak látszó hiányosságok voltak tapasztalhatók Rédei et. erről írt jelentést az illetékes szervek felé, de én már most határozottan felhívtam a figyelmet arra, hogy bizonyos rendszabályok azonnali megtétele szükséges. Arról van szó, hogy Ilhami gépkocsivezető, de főleg Nóra nevezetű török állampolgárságú alkalmazottak[nak] viszonylag könnyű lehetőségei voltak a munka betekintésében, annál is inkább, mivel Nóra elég jól megtanult magyarul. Mint az elvtársak elmondották, több alkalommal tapasztalták, hogy még a jelentéseikbe is betekintett, emellett mindig talált valami ürügyet, hogy a tárgyalások folyamán az irodahelyiségekbe bemenjen és hallgatózzon. Bizonyosnak látszik, hogy mindkettő a török rendőrség által be van szervezve, s az a feladatuk, hogy a lehetőségekhez képest minél többet megtudjanak a kirendeltség munkájáról, valamint hogy követni tudják, ki azok, akikkel a kirendeltség bizalmas ügyekben tárgyal. Továbbá szekrények hiánya következtében és helyelég telenség miatt a bizalmas iratoknak a biztonságos tárolását egyáltalán megoldani nem tudják. E kérdésekben úgy igyekeztünk segítséget nyújtani, hogy megmondtam Rédei et.nak, hogy bizalmas iratok őrzését a konzulátuson tárolhatják, másrészt különös figyelmet fordítanak arra, hogy a két török alkalmazottat a legmaximálisabb mértékig elszeparálják. Ilyen és hasonló rendszabályok foganatosítását máris megkezdték és így

remélhető, hogy legalábbis részben az eddig ott tapasztalható lazaságokat felszámolják. Egyébként a dolgok csak néhány nappal ezelőtt jutottak a tudomásomra. Feltétlenül javaslom, hogy a kérdésről teljes betekintést nyerjetek valamilyen formában, a kirendeltség biztonsági helyzetéről szóló jelentést tanulmányozzátok át. Amennyiben szükségesnek találjátok, úgy a legközelebbi alkalommal részletesebb tájékoztatást is adhatok a probléma egészéről.

3. Társadalmi kapcsolatok.

E kérdéssel kapcsolatban röviden csak annyit szeretnék elmondani, hogy igyekeztem megismerkedni az itteni magyarokkal, és a bemutatkozó diplomáciai látogatások mellett főleg kulturális vonatkozásban kapcsolatokat kiépíteni. Most egyes személyekkel való beszélgetésekre nem kívánok kitérni, úgy gondolom, hogy mivel jún. 18-án indulok haza szabadságra, helyesebb, ha otthon alaposan felkészülve tájékoztatlak benneteket e kérdéssel kapcsolatban, egyben közölném azon elgondolásomat, amelynek révén e munkaterületen eredményesebb tevékenységet tudnék kifejtetni. Most csak egy beszélgetésről küldök tájékoztatót Gökbilgin⁵³ török professzorral. Végül közlöm, hogy jún. 20-án érkezem Pestre, és akkor lesz lehetőség sok kérdés megtárgyalására.

Eltársi üdvözlettel:

Donáth

[ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2 „Donát József” 111–113. A dokumentum elején „Vadász et.⁵⁴ beszámoltatásról gondoskodni kell megfelelően VI.2.” kézírásos szöveg szerepel olvashatatlan aláírással, géppel írt tisztázat nélkül. A dokumentum végén kézírással: „Eltársi üdvözlettel: Donáth”.]

7. „Donáth” levele „Antalnak”⁵⁵ az ankarai követség helyzetéről és a törökországi kapcsolatairól, d. n.

Kedves Antal Elvtárs!

Hosszas várakozás után végre levelet kaptam tőled, ami eléggé váratlanul ért. Remélem a jövőben meg tudjuk oldani az ilyen problémákat és az otthoni személyes beszélgetés alapján végleges álláspontot tudunk kialakítani.

Rátérve ez általad felvetett kérdésekre az alábbi tájékoztatást tudom adni.

A bekövetkezett változás bizonyos mértékig megnyugtatta a kedélyeket, sokkal kevesebb az egymással való civódás, mint szeptember előtt volt. Kezd egy jónak mondható kollektív szellem kialakulni, bár meg kell mondanom, hogy nem is annyira a dolgozók között voltak viták, hanem elsősorban a vezető és helyettese között, melyet ők igyekeztek az egész követségre kiterjeszteni.

Bizonyos klikket igyekeztek kialakítani maguk köré, azért alkalomadtán mindkettő a saját igazát, ha szükséges bizonyíthassa. Erről röviden ennyit, amennyiben érdekel részletesebben, a véleményem, hogy ezt szeretném inkább személyesen elmondani. Megjegyzésem mindkettőjükről, hogy mindkettő hibás a történetekben, és nehéz természetű emberek.

A biztonsági helyzetet illetően, ami a követség biztonsági helyzetét illeti, az kielégítőnek tekinthető. A biztonsági munkák elvégzése után különösebb problémák nem merültek fel. Az ügyeleti szolgálatot rendszeresen megtartjuk, úgyszintén az előírt követelményeket is betartjuk. A ház állandó őrzése biztosítva van. Probléma legfeljebb csak azután lehet, ha a terv szerint a házat eladjuk, és újat építünk, mert akkor kénytelenek leszünk az összes

berendezést a székházba felvinni, és ott dolgozni addig, amíg az új el nem készül. Persze ez egyelőre csak terv, bár igen közelinek látszik a megvalósítása. Ami a személyi és más jellegű biztonságot illeti, abban változás nem igen tapasztalható. Változatlanul erős figyelem alatt tartjuk a személyek mozgását, úgy a mieinket, mint azokat, akik bejárnak a követségre. De én is tapasztaltam, hogy kísérnek felváltós módszerrel.

A török kül- és belpolitika irányvonalában eltérésről nemigen beszélhetünk. Változatlanul merev és ellenséges a szocialista országok irányában. A török kormánykörök egyelőre várakozó álláspontot foglalnak el a nagy nemzetközi kérdések irányában, ez alatt azt értem, hogy még nem hajlandók tudomásul venni a nemzetközi helyzet enyhülő légkörét, a gyakorlatban változatlanul a hidegháborús politika irányvonalát követik. Egyelőre csak szavakban létezik az enyhültebb politika elismerése, tettekben nem. Feltehetően a csúcsértekezlet után akarják véglegesen kialakítani álláspontjukat, azaz az imperialista politika utáni igazodást.

Belpolitikai vonatkozásban – a legjellemzőbb a két párt DP és CHP közötti éles szócsata, amely az utóbbi időben élesedett éppen emiatt, mivel valószínűen ez évben választások lesznek. Ez egyben meghatározza a kormány mind erősebbé váló terrorpolitikájának folytatását.

Ami megmutatkozik az élet minden területén. A gazdasági helyzet továbbra is súlyos és labilis. Mivel a török kormánykörök további gazdasági segélyeket egyelőre még biztosítani nem tudtak, így a maguk számára hasznosabbnak vélik, ha választások időpontját előbbre hozzák, mert további segélyek nélkül a jelenlegi gazdasági helyzet rosszabbodását megakadályozni, a későbbiek folyamán még kevésbé tudják. Úgy néz ki, más kiutat találni nem tudnak, mint a választások kiírását, tudniillik a jelen helyzetben több esélyük van a választások megnyerésére, mint később. A választások időpontja május, de az idő rövidege miatt inkább szeptember, október hónapra várható reálsan.

A kapcsolataimat illetően azt tudom mondani, hogy hivatalos kapcsolataim lényegileg 3 csoportra osztható.

1. A baráti diplomaták hasonló beosztottjaival jónak mondható kapcsolataim vannak. Ezen kapcsolatok a munkából eredendően politikai és gazdasági vonatkozásúak.

2. A kapitalista országok diplomatái közül jó kapcsolatoknak nevezhető a politikai információszerzés szempontjából az iraki II. titkár, a tuniszi ügyvivő, görög tanácsos [...], indonéz tanácsos [...] és japán tanácsos [...], ezeken kívül jónak mondható még osztrák titkár [...] és Egyesült Arab Köztársaság tanácsosa, volt szír ügyvivő [...], a többiekkel a kapcsolat szinte kizárólag protokolláris jellegű.

3. A törökökkel való kapcsolat főleg protokolláris jellegű. Ilyen kapcsolatom van a munkából adódóan a Külügyminisztériumban. [...] protokollfőnök-helyettes, [...] III. főoszt. vezetőhelyettes, [...] kulturális oszt. vezetője, [...] magyar referens és útlevélosztály helyettes vezetője. Ezekkel egy-egy konkrét kérdés kapcsán, illetve udvariassági látogatás alkalmából volt alkalmam több ízben beszélgetni.

Ezen kívül főleg kulturális területen működő törökkel van ismeretségem.

[...] zeneszerző (felesége magyar)⁵⁶

[...] zenekonzervatóriumi tanár

[...] színházi kritikus és rendező

[...] orientalista egyetemi tanár (iskoláit Magyarországon végezte)

[...] egyetemi tanár (beszél magyarul)

Fuat Köprülü egyetemi tanár (volt külügyminiszter 1954-55-ben)⁵⁷

4. Magyarokkal nincs kapcsolatom, mindössze két személy ismerem, Kemalné özvegy /férje a Merkez bank volt igazgatója, 70 éves, Kerekesné, aki Osmenliben [Osmaneli?] lakik, időközönként jár Ankarába.

Ezzel zárom leveletemet, és közlöm, hogy május 15-én indulok szabadságra és kb. 18–19-én érkezem Budapestre vonattal. Remélem, ha vázlatosan is, válaszoltam az általad feltett kérdésekre.

Eltársi üdvözlettel:

Donát

U.i. Jó lenne, ha legközelebbi alkalommal az otthon megbeszélte jelszó alapján kapnám meg a leveleket.

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2. „Donáth József” 43–43/a. Kézírástos dokumentum. A dokumentum elején a jobb felső sarokban kézírással a következő olvasható: „47-49-ig azonos volt, 1 pld megsemmisítve 63. V. 23.” Olvashatatlan aláírás. A dokumentum végén a Gémesi aláírás átfestve, Donát aláírásra javítva.]

8. „Donáth” levele Ankarába való áthelyezéséről, 1959. október 20.

Kedves Dénes Elvtárs!

Az elmúlt hetek folyamán igen sok dolog futott össze, hogy mást nem említsek, mint a Béke hajó elsüllyedése, 58 izmiri vásár stb., így ez alkalommal nem tudok írni. Nem felejtkeztem el az általad kért két személyre (Gyenis 59 és Fogel Alíz 60) vonatkozó adatok leírásáról. A legközelebbi alkalommal ezt megküldöm. Most arra kérek, hogy ti is válaszoljatok alábbi kérdéseimre. Mint tudjátok, hivatalosan vissza vagyok helyezve Ankarába, így az otthon megbeszélte feladatoknak nem tudok olyan formában eleget tenni. Ezért szükségesnek tartottam, hogy a megváltozott helyzetnek megfelelően (Várkonyi) határozzatok meg esetleges ankarai feladatokat. Én egyébként szeptember végén vagy október első napjaiban megyek át Ankarába, úgyhogy ezen időn belül konkrét válaszra lenne szükségem.

Eltársi üdvözlettel:

Donáth

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2 Donát József 39. Kézírástos dokumentum, dátum nélkül. A 40. lapon található gépi tisztázata szerint a jelentés 1959. október 20-án készült. A papíron jól látható, hogy négyréte hajtották.]

9. „Antal” levele „Donáthnak” új feladataival kapcsolatban, 1960. március 9.

Szigorúan titkos!
Bp. 1960. március 9.

Kedves Donáth Elvtárs!

Ne haragudj, hogy levelemmel zavarlak. Hogy ez ideig nem kerestünk, annak okát nem akarom vázolni, egy bizonyos mértékig közrejátszott a Te áthelyezésed is és egyéb problémák.

Megkérlek arra, hogy a jelenlegi állomáshelyeden észlelt eseményekről levél formájában légy szíves tájékoztass bennünket. Először is a kinti biztonsági helyzettel kapcsolatban, ennél a kérdésnél kérem, részletesen írd le, hogy áll a kinti biztonság helyzete. A kinti

helyzetet figyelembe véve kül- és belpolitikai helyzettel kapcsolatban írd le észrevételedet, továbbá hivatalos kapcsolatodról, akik minket érdekelnek, részletesen tájékoztass.

A levél átadójának bizalommal add át leveledet, az el fogja hozzánk juttatni. A jövőt illetően ilyenformán kívánjuk megoldani a levelezéssel kapcsolatos problémákat. Azt hiszem, ez részedre is megfelelő.

Eltársi üdvözlettel:

Antal

U.i. Leveleidet, melyet részünkre küldesz, Antal elvtársnak címezd. A levelet mindig annak az elvtársnak add át, akitől mi küldünk levelet, mindaddig, amíg mi más levelezési formát nem eszközölünk.

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2 Donát József 42. A dokumentum végén az aláírás kézzel, gépi tisztázattal.]

10. „Antal” levele „Donátnak” azokról a témakörökről, amelyekről beszámolót várnak tőle a budapesti szabadsága idején, 1960. április 29.

Budapest, 1960. április 29.

Kedves Donát Elvtárs!

Leveledet rendben megkaptuk, melyből érthető, hogy május 15-én érkezel szabadságra. Kérem, hogy a 111-461 vagy a 111-498 telefonszámon jelentkezzél.

Mivel szabadságra érkezel haza, így különösebb szempontokra nem kívánok részedre küldeni, ellenben megkérlek arra, hogy készüljél fel az alábbiakra:

1. Törökország politikai helyzete, ezen belül egyes pártok politikai állásfoglalása a kormánnyal vagy egyes pártokkal szemben.
2. Gazdasági szakemberek állásfoglalása a kormánnyal vagy egyes pártokkal szemben
3. Az országon belüli általános politikai és gazdasági helyzet, beleértve a tömegek és egyéb intellektuális elemek magatartását.
4. Törökországgal szövetségben lévő országok gazdasági, politikai, katonai értesülések konkretizálva (jugoszláv vagy egyes NATO szervek)
5. Egyes személyek jellemzése, melyekkel kapcsolatban áll, hivatali munkáját vagy magánjellegű kapcsolatokat beleértve.
6. Általános helyzet a be- és kiutazókkal kapcsolatban
7. A követségen, illetve külképviseleteinken kint dolgozó magyar és idegen állampolgárságú alkalmazottak részletes jellemzése.

A fenti pontok szerint kívánom részletesen átbeszélni veled a kint léted alatt tapasztaltakat, illetve a fenti pontokra készítsd el beszámolódat.

Eltársi üdvözlettel:

Antal

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2. „Donáth József” 50. A dokumentum végén az aláírás kézzel, gépi tisztázattal.]

11. „Donáth” levele „Antalnak”, amiben beszámol az 1960-as törökországi katonai puccsról, d. n.

Kedves Antal Elvtárs!

Leveledet rendben megkaptam. Megbeszélésünk értelmében rögtön rátérnék a tárgyra. Bevezetőként kihangsúlyozom, hogy elsősorban olyan momentumokat ragadok ki, amelyek egyrészt a jelentésekben nem igen szerepeltek, másrészt a belpolitikai helyzet megértéséhez véleményem szerint lényegesek. A török belpolitikai helyzet ismertetésének keretében 3 kérdés csoport alapján kívánom azt tagolni.

1. A katonai puccs előzményei. (Főleg barátoktól szerzett információk alapján.)

A Menderes-kormány bukásának oka elsősorban abban keresendő, hogy a gazdasági helyzet katasztrofális volta miatt nem áll[t] rendelkezésre olyan eszköz, amelyből kiutat tudott volna találni. Ehhez még hozzájöttek a nagyarányú terrorintézkedések, melyek általános felháborodást váltottak ki, főleg a városi lakosság, értelmiség részéről. Zorlu⁶¹ Párizsból⁶² üres kézzel tért vissza éppen abban az időben, amikor a választások elhalasztása miatt a két párt között a harc annyira kiélesedett (CHP-DP), hogy félt lehetett egy esetleges fegyveres összecsapás a két párt hívei között. Ebben a kétségbeesett gazdasági helyzetben határozták el Menderesék, hogy a csúcskonferencia kudarc ellenére elmennek Moszkvába. Az amerikaiak a csúcskonferencia bukása után természetesnek vették, hogy hú csatlósuk, Menderes lemondja moszkvai útját, mivel ennek ellenkezőjéről meggyőződte, elhatározták, hogy azt minden áron megakadályozzák. Sok jel mutat arra, hogy a diáktüntetések mögött az amerikaiak állottak a célból, hogy Menderesék figyelmét teljesen lekössék a belpolitikai események, és ne tudjon foglalkozni a moszkvai tárgyalások előkészületével.

A Menderes-kormány legnagyobb baklövését akkor követte el, amikor az ostromállapotot kihirdette, mert ezzel lényegileg átadta a hatalmat a katonaságnak, amely akkor már komoly előkészületeket tett a puccs megszervezésére. Az ostromállapot alapján az összes hírközlési eszközök [sic!] a katonaság kezébe kerültek, így ellenőrzésük alá vonták a kormány intézkedéseit. A katonai puccs szervezőinek nagy segítséget jelentett az is, hogy a U2 kémrepülés⁶³ nyilvánosságra kerülése után 3 nappal hadiállapotot rendeltek el Törökországban, ezáltal a katonák nem mehettek el szabadságra. Az amerikaiak tudtak a szervezkedésről, ha nem is pontosan, mert állítólag a puccs megszervezését a NATO izmiri parancsnokságáról irányították Gürselék⁶⁴. Ugyancsak tudott a katonai szervezkedésről İnönü is. Félt tőle, de az események túlzottan kifejlődött menete [sic!] miatt nem tudott ellene fellépni, mert ez tekintélyét és népszerűségét erősen lecsökkentette volna. Félelme abból adódott, hogy így – akkor kevesebb lehetőséget látott arra, hogy pártja legális úton hatalomra kerüljön, mint rendes választások esetén. Mint ez a későbbiekben kiderül, aggályai nem voltak alaptalanok. Egyes értesülések szerint még az ostromállapot kihirdetése előtt azt sugalmazta Menderesnek, hogy belpol. kérdésekre ne használja fel a katonaságot. Ezen intelmét Menderesék elvetették, mert túlságosan bíztak a saját erejükben. Az előzményekről röviden ennyit, ismétlem, csak azon kérdéseket ragadtam ki, melyek jobban megvilágítják a Menderes-kormány bukásának okait, és a küldött jelentésekkel együtt teljesebb képet nyújtanak.

A puccs után kialakult belpolitikai helyzet

E kérdésnél szintén csak a lényegét kívánom érinteni, részletekbe nem bocsátkozom. Az ún. forradalmi kormány a hatalom átvétele után mint ismeretes a Menderes-kormány tagjait és a DP képviselőket letartóztatta és internálta Yassi szigetére. Ezt követően fő feladatának tekintette többek között az ország tényleges gazdasági és politikai helyzetének felmérését, ebből adódóan intézkedéseket fogantatosított a hatalom megtartásának biztosítására. Úgy is mondhatjuk, hogy megtette a szükséges előkészületeket egy huzamosabb ideig tartó uralmon maradás érdekében. Ennek megvalósítása azonban számos akadályba ütközik. Mindenek előtt megállapítható, hogy a

forradalmi kormánynak nincsenek kapcsolatai a széles tömegekkel, ebből kifolyólag a helyzete meglehetősen labilis. Ezért a kormány fő feladatának tekinti a kapcsolatok kiépítését a tömegekkel, amely azonban főleg vidéken komoly akadályokba ütközik. Már uralkodásának két hónapos uralma alatt Törökország számos részén kormányellenes megnyilvánulások és szervezkedések voltak. (Izmir és környéke, Diarbakir stb.) Ezeknek jelentőségét mutatja, hogy a kormány az ország különböző rezsiójában [régiójában] kénytelen volt forradalmi bíróságokat létrehozni. A gazdasági helyzet változatlanul katasztrofális, az e téren hozott intézkedése csak még jobban növeli az elégedetlenséget, mert nem kisebb dolgot követelnek a néptől, mint a nadrágszíj meghúzását akkor, amikor már nemigen lehet húzni. A kormányon és a NEB-en⁶⁵ belül nincs egyetértés, de ami még súlyosabb, a hadseregen belül sem. A kérdés lényege abban foglaltatik [sic!] össze, hogy a NEB-en belül az ún. fiatal tisztek csoportja (akik közül számos[nak] nacionalista felfogása van) ragaszkodik a hatalomhoz és a CHP és Inönüék ellen dolgozik. Éppen az elmúlt hetekben a hadseregen belül[i] tisztogatás, és főleg a tábornoki karon belül azt jelenti, hogy a fiatalok elképzelései diadalmaskodtak, mert a tábornokok nagy része, akiket nyugdíjaztak, Inönüvel szimpatizál, de jócskán található köztük Menderes hívei is. Egyébként a helyzetet még csak bonyolítja, hogy a Türkes⁶⁶ vezette csoport éppen Norstad tábornok⁶⁷ látogatása idején olyan kívánságokat terjesztett elő az amerikaiaknak, amelyek azelőtt nemigen történtek. Így többek között a NATO fennhatósága alá tartozó török egységek csökkentését is ezzel kapcsolatos katonai kiadások átvállalását és támaszpontokon lévő amerikai hatáskörének megnyirbálását (kissé De Gaulle-féle elképzelések). De ehhez kell tudni, a félreértések elkerülése végett, hogy a Türkes-csoport ugyanúgy amerikai nyugatbarát, mint Inönüék, és ugyanakkor élesen kommunistaelenes, csaknem annyira feltétel nélküli kiszolgálóivá akarnak válni az amerikaiaknak, mint Menderesék voltak. Ezek a dolgok persze nem nagyon tetszenek az amerikaiaknak, ezért véleményem szerint azt szeretnék elérni, hogy a forradalmi kormány mielőbb tartsa meg a választásokat, és adja át a hatalmat a politikai pártoknak, azaz Inönüéknek, mert az az ő szempontjukból talán megfelelőbb lenne. Ebből kifolyólag mutatkozik egy másik probléma – tudniillik, ha ezen elképzelés helyes – akkor az amerikaiaktól a közeljövőben jelentősebb kölcsönre nem számíthatnak, e nélkül pedig a kormány helyzete változatlanul igen labilis és ingatag marad. Kérdés az, hogy az amerikaiak merik-e vállalni ezt a kockázatot, hogy a kölcsön elodázását a végtelenségig húzzák, mert esetleg arra kényszerítheti a kormányt, hogy másfelől jövő kölcsönt is elfogadjon, ez pedig nem vitás, hogy az USA itteni pozíciójának gyengülését eredményezheti.

Röviden összefoglalva tehát a helyzetet, a központi kérdés a jelenlegi gazdasági helyzet fenntartása (nem javítása) mely csak újabb és jelentősebb gazdasági kölcsönökkel, illetve segélyekkel képzelhető el. E nélkül nem tudják az inflációt megakadályozni.

A kormánynak mivel nincs kapcsolata a tömegekkel, azok megnyeréséért a szavakon kívül adni kellett valamit, erre sok lehetőség nem mutatkozik. Nyilván ezen meggondolásból vetődött fel egy földreform végrehajtásának kérdése, amely a paraszti tömegek részéről szimpátiával találkozna. Fő probléma, ami még az egészhez kapcsolódik, hogy választások esetén is miképpen tudja a kormány a hatalmat biztosítani a hadsereg számára. Talán kétkamarás rendszeren keresztül és a szenátusban megszerzendő többség révén kívánják elérni, továbbá a többi pártok megerősödését a CHP ellen. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy számos kérdés még feleletre vár, és azoknak megoldását ma még nem látni világosan. Egy bizonyos, hogy a kormány helyzete eléggé labilis és az egész belpolitikai helyzet zavaros, amely bővelkedhet az elkövetkező időben különböző fordulatokra [sic!]. A kormánynak igen erős és határozott magatartást kell tanúsítania ahhoz, hogy a hatalmát biztosítsa.

Külpolitikai vonatkozásban: Jelentős változás nem tapasztalható, vagy nem várható az előző kormány külpolitikájával szemben. Egyelőre csak szavakban fejlődik ki bizonyos ésszerűbb külpolitika folytatásának igény, mely azonban inkább a belpolitikai gyengeségből adódik. Eddig mindössze az arab országokkal kapcsolatban fejeztek ki

nagyobb megértést, mint Menderesék. Erre példaként említhető Gürsel nyilatkozat az algériai kérdést⁶⁸ illetően. Továbbá az arab országok követeivel folytatott megbeszélés. Amennyiben szükségesnek tartjátok, hogy ezzel a vonatkozással is részletesebben foglalkozzak, úgy írjátok meg, és elgondolásaimat, valamint értesüléseimet igyekszem érthetően és világosan kifejtetni.

Ezek után megemlítem, hogy a biztonsági helyzetben változás az otthoni megbeszélés óta nem történt. Változatlanul kielégítőnek tartom az eddig alkalmazott rendszert. Az új követségi épület építésével kapcsolatban nem hiszem, hogy jövő év tavasza előtt arra sor kerüljön, annál is inkább, mert a telek eladásának kérdése tárgytalanná vált, mivel az ETI Bank a rendszerváltozás után visszalépett. Új vevő eddig még nem akadt, és úgy néz ki, egyhamar nem is találunk. Ezzel szemben viszont a követség kőkerítését javítják, így török munkások dolgoznak rajta az itteni „Villayet”⁶⁹ megbízásából, ezáltal a követség épületén kívüli területeken tartózkodnak napközben, sőt a hátsó kapu nyitva van éjjel is addig, amíg a munkálatokat el nem végzik. Remélhetőleg két héten belül befejezik. Addig is a ház körül fokozottabb ellenőrzést gyakorolunk, és magam is, gyakrabban személyen meggyőződöm az ügyeleti szolgálat pontos betartásáról, mint azelőtt.

Az itt élő magyarokkal kapcsolatban a már említett Kurtisnén kívül még két személlyel sikerült beszélnem a célból, hogy mielőbb pontosan felmérjük azt, hogy mennyi magyar él Ankarában. Remélem, hogy októberben el tudok a jelentéssel készülni.

Más egyéb kérdésről nem írok, de feltétlenül kérek, hogy a legközelebbi alkalommal írjátok meg, mi az ami téged elsősorban érdekel, megfelelő-e számotokra, a belpolitikai jelentés, és azt a jövőben is ebben a formában írom-e.

Ezzel zárom leveletemet, válaszodra várva.

Eltvársi üdvözlettel:

Donáth

U.i.: Írógépem Istanbulban van, megpróbálom áthozatni, és legközelebb géppel írom leveletemet.

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2 „Donáth József” 59–60. Kézírással készült dokumentum, dátum nélkül.]

12. „Donáth” jelentése „Antalnak” a törökországi magyar emigrációról, 1961. január 16.

Fotómásolat a tájékoztató alónak [alosztálynak] átadva

Adta: „Donáth”
Vette: Benczik r. szds.⁷⁰
Idő: 1961.I. 16.

Kedves Antal Elvtárs!

Leveledet rendben megkaptam. Az abban felvetett problémákra levelem harmadik és negyedik pontjában válaszolok.

1. Mindenekelőtt örömmel közlöm veled, hogy Ankarában régóta kint élő két magyarral sikerült összejönnöm (Zsiák Pálné és Kubicsár László⁷¹), akiknek segítségével elég pontosan össze tudtam állítani az Ankarában élő magyarok névsorát, amelyet a levelemmel együtt csatoltan megküldök. Ankarában 59 olyan személy él, akik a török állampolgárságot nem vették fel és mint hontalanok vannak nyilvántartva. E magyarok majdnem kivétel nélkül 1922 és 1930 közötti időben vándoroltak ki Törökországba.

Néhány személy, mint Steflóvics József és neje, Grósz Etel 1959 után jött ki szabályos magyar útlevelel. Az 1956-os ellenforradalom után Törökországba jött disszidensek közül értesüléseim szerint senki sincs már Ankarában. Amennyiben e kérdéssel kapcsolatban további kérdés vagy probléma felmerül, kérlek légy szíves, írd meg.

2. A jelenlegi külügy[i] postában jelentést írtam a törökországi magyar emigráció kérdéséről, úgy gondoltam, talán Te is hasznát veszed, azért egy példányt küldök Neked is. (Én magam külön gépeltem le.)

3. Köves Lothárral⁷² kapcsolatban közlöm, hogy én személyesen nem ismerem, de istanbuli tartózkodásom alatt egynéhány dolgot hallottam felőle. Lehet, hogy újat nem írok, de mivel kéred, hogy [sic!], így amit tudok róla, elmondom: Köves állandó lakóhelye Istanbulban van. Nincs tudomásom róla, hogy Ankarában vagy más városban is tartózkodni szokott. Úgy tudom, hogy állítólag az ellenforradalom előtt tengerészkapitány volt. Az ellenforradalom után 1956 decemberében érkezett Istanbulba a disszidensek egy csoportjával. Az itteni magyar szabadságharcos szövetség szervezésében Somogyvári Károllyal⁷³ és Nagy Bélával aktívan részt vett, nyugati szervezetek sugallatára két társával együtt kezükbe akarták kaparintani a magyar klub vezetését Istanbulban, de a magyar klub józanabb gondolkodású vezetői és tagjai megakadályozták, sőt 1958-ban a klub tagjai sorából kizárták. Ha jól emlékszem Ő volt az, aki Kovács László volt alkonzulnak (1957 májusától 1958. júniusig volt Istanbulban) felajánlotta szolgálatait. MSZH szervezeti szabályzatát és e szervvel kapcsolatos egyéb iratokat is pénz ellenében átadott Kovács Lászlónak. Úgy tudom, hogy Központ megtiltotta Kovács Lászlónak, hogy Kövessel továbbra is kapcsolatot tartson. Kövest Somogyvárival együtt az istanbuli magyarok utálják, szélhámosnak tartják, és a régi emigráció nagy része szóba sem áll vele. Azóta Kövesről én nem hallottam semmit. Köves személyéről Ankarából nem tudok tájékozódni bővebben, mert mint mondtam, állandóan Istanbulban tartózkodik.

Amennyiben tudomásomra jutna, hogy esetleg átjár Ankarába vagy bejönne a követségre, azt természetesen figyelemmel kísérem, és az adandó első alkalommal arról tájékoztatnálak, bár azt magam nem igen tartom valószínűnek. A Köves-üggyel kapcsolatban még annyit, hogy Követünk megkapta a levelet Kövesről, arról engem tájékoztatott, de a többieknek az ügyről mindaddig nem szólt. Én pedig erre nem akarom felhívni külön a figyelmet – amit azt hiszem érthetőnek tartotok.

4. Lányival⁷⁴ kapcsolatban még sajnos nem tudtam megszerezni Magyarországon élő rokonai nevét és címét, és itteni ismeretségi körét [se] sem. Bár a fent említett két régen itt élő magyar emigránsnál ez irányban már tapogatóztam, ha e kérdésben előre jutok, adandó alkalommal közlöm.

5. Egyébként tájékoztatásképpen közlöm Veletek, hogy személyes levelet írtam Szarka elvtársnak, amelyben kértem végleges hazarendelésemet legkésőbb június-július hónapra. A levélben hivatkoztam arra, hogy májusban lesz négy éve, hogy külföldön teljesítek szolgálatot, és ezért indokoltnak tartom hazameneteletem.

Kérlek, ha lehetséges, ebben a kérdésben támogassatok.

Mellékletek:

1 oldal levél Ankarában élő magyarok névsora.⁷⁵

4 oldal levél A törökországi emigráció kérdéseiről.

Ezzel zárom leveletem, és a fent elmondott kérdésekben várom válaszodat.

Ankara 1961. I. 12.

Elvtársi üdvözlettel: Donáth

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2. „Donáth József” 75–75/a. Géppel írt dokumentum, a végén az aláírás kézzel gépi tisztázat nélkül.]

13. „Donáth” levelének melléklete a törökországi magyar emigrációról

A törökországi magyar emigráció

1. Az emigráció összlétszáma, kialakulása és politikai megoszlása.

Törökországban élő magyar emigráció túlnyomó része az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után, a fehérterror időszaka alatt, majd 1922–39-ig terjedő időig súlyos gazdasági helyzete miatt emigrált Törökországba (kb. 1200-1300 személy). Ebből kb. 450-en felvették a török állampolgárságot. Kb. 100 személy időközben továbbvándorolt és meghalt, Törökországban 660 olyan személy él, aki megtartotta a magyar állampolgárságát, illetve nem mondott le róla, és a török hatóságok mint hontalanokat tartja nyilvántartásban. E magyarok Törökország különböző városaiban élnek, városenkénti megoszlásuk a következő:

Istanbul és környéke:	483
Ankara (60) és környéke (61):	121
Izmir	17
Mersin	11
Eskisehi[r]	7
Adana	5
Bursa	5
Malatya	3
Iskenderun	3
Trabson	2
Balikesir	2
Antalia	1
Összesen:	660

Az 1956-os ellenforradalom után 1957 januárjától 1957. március végéig 523 disszidens jött Törökországba. Ebből 1957 végéig Argentínába, Kanadába és más nyugati országokba 327 személy vándorolt tovább, 145 hazatért és 51 maradt Törökországban. Azóta az itt maradottak száma tovább csökkent, és jelenleg 20–25 disszidens maradt, akik Istanbul[ban] és környékén élnek.

Az 1919 és az 1922–39 között kivándorolt emigránsok túlnyomó része Istanbul[ban] és környékén él, ezek rendszerünkkel szemben nem ellenséges módon viselkednek. Rendszerünkkel kimondottan ellenséges érzületűek az itteni cionista magyar club vezetőségének nagyobb része és a tagság egy része, továbbá az ellenforradalom után kijött és itt maradt személyekből tevődik össze.

2. A reakciós magyar emigráns szervezetek tevékenysége, létszáma, befolyási területe és anyagi támogatása.

A II. világháború előtt egészen az 1956-os ellenforradalomig csak egyetlen szervezet működött, a magyar klub. Az 1956-os ellenforradalom után Törökországban megalakult a Magyar Szabadságharcos Szövetség istanbuli csoportja, a magyar Egyetemi Diákszövetség, a Cionista csoport és a Katolikus Egyházi Szervezet c. csoport, amelyek tevékenysége Istanbulra korlátozódott. Az itt felsorolt reakciós emigráns szervezetek tevékenységét, illetve célkitűzéseit néhány sorban kívánom jellemezni:

Magyar Szabadságharcos Szövetség: MSZH 1957 márciusában alapították meg. E szervezet munkájában kizárólag az 1956-os ellenforradalom után kimenekült disszidensek vettek részt. A szervezet megalakításának fő szervezője Somogyvári Károly és Nagy Béla voltak. A szervezet rendezvényeire a disszidensek nagy része kezdetben eljárt, elsősorban azon megfontolásból, hogy így több segélyhez és munkaalkalomhoz juthatnak. Másik része viszont úgy gondolta, hogy tagságuk révén a tovább vándorlásukhoz több konkrét segítséget kaphatnak. Amikor mind többen látták, hogy sem egyik, sem másik kérdésben a szavakon és ígéreteken kívül mást nem kapnak, és helyzetük igen nyomorúságos, akkor csak egy cél érdekelte őket, hogy mielőbb tovább mehessenek. Tekintve, hogy a tagság túlnyomó része tovább vándorolt, a másik része hazatért, a szervezet magától automatikusan 1958 márc.-ápr.-ban feloszlott. A szervezet eredeti célkitűzése az volt, hogy a magyar klubot az MSZH-ba beolvasszák, és régóta itt élő magyarokat a céljainak megfelelően hazánk elleni tevékenységre felhasználják. E célt sem kezdetben, sem később elérni nem tudták. Az MSZH szervezte lényegileg az 1958. VII. 17-én a konzulátusunk elleni támadást,⁷⁶ és ugyancsak 1958 okt. 22-én a koszorúzási ünnepségre való toborzás[t]. Az MSZH 1958 májusától ténylegesen nem létezik Törökországban.

A Magyar Egyetemi Diákszövetség: E szövetség megszervezését 1957 márciusában Nagy Béla disszidens szervezete. A szervezet fő célkitűzése az volt, hogy a 16–24 év közötti fiatal disszidenseket a pendiki táborban kém- és diverzáns feladatokra beszervezze. Rendszeres kiképzésben részesítették őket. Nagy Béla az erre a célra kiutalt összegek jórészét elsikkasztotta. Ez köztudomásúvá vált, majd a kiképző tábort 1957 novemberében felszámolták, és a kiképzésben részt vett fiatalokat állítólag nyugat-németországi kiképzőtáborba vitték. E szervezet 1957 decembere óta nem létezik Törökországban.

Katolikus Egyházi Szervezet: A Katolikus Egyházi Szervezet éppen hogy megalakult 1957 második felében, néhány héten belül feloszlott. A kb. 30 év óta itt élő Vendel páter állászerzési ígérettel főleg fiatal, 15-18 éveseket akart bevonni a szervezetbe. [...] ⁷⁷ A szervezet nem működik.

Magyar Klub: [A] Magyar Klubot 1930-ban Istanbulban alapították. A klub 1948-ig tagsági díjból és a konzulátus rendszeres támogatásából tartotta fenn magát. Az alapszabály szerint 1948-ig az istanbuli főkonzulátus mindenkor vezetője, ill. megbízottja a klub vezetőségének tagja volt. 1948 után a török hatóságok utasítására a konzulátussal minden kapcsolatot megszakítottak. A magyar klubnak 1948–56-ig politikai jelentősége nem volt, annak ellenére, hogy a vezetőség zöme reakciós beállítottságú, mert ezt részben megakadályozták, a vezetőségben lévő néhány haladóbb gondolkodású személy (Minya, Ürményházi, Kaiser) és a tagság egy része. A magyar klub tevékenysége 1956-ig lényegében arra korlátozódott, hogy az Istanbulban élő magyarokat összefogja. Egy évben mindössze 6-7 összejövetelre került sor, melyek részben családi összejövetelek, délutánok, szüreti mulatságok formájában valósultak meg. Ezen kívül márc. 15 és augusztus 20-án ünnepi estet rendeztek. A szervezet fő célja, hogy a magyarokat a konzulátustól távol tartsa. Az 1956-os forradalom után a magyar klub vezetőségét az újonnan kijött disszidensek akarták a kezükbe kaparintani, és Szabad Magyarok Egyesülete név alatt újjá alakítani. (Somogyvári, Nagy Béla, Köves Lothár) Ebbeli erőfeszítéseikben tevékeny szerepet játszott Hubai Sefet,⁷⁸ a Horthy-rendszer alatti konzul. Ezt ugyancsak a vezetőségben lévő néhány haladóbb és régen kint élő tagság egy része megakadályozta, sőt sikerült Somogyvárit és Vendel pátert kizárni a vezetőségből és az egyesületből. A magyar klub 1960 márciusában újjáavasztotta vezetőségét, melyben fele arányban új disszidensek kerültek (Kálmán mérnök alelnök, Merényi vegyész mérnök, Varga) Ez feltehetően azt jelenti, hogy az egyesület jobbratulódására lehet számítani, bár erről még konkrétumok nincsenek. Az istanbuli főkonzulátus az elmúlt év folyamán kezdeményező lépéseket tett a magyar klubbal való kapcsolatok felvételére. Könyveket, filmeket házi bemutatásra ajánlott fel, továbbá a Magyar Hírek c. újság részükre való megküldését is javasolták. A magyar klub

vezetősége a tagsággal karöltve megvitatta a konzulátus javaslatát, amelyet hosszas vita után elutasítottak. A vezetőség fő érve az volt, hogy amennyiben a magyar klub a konzulátussal kapcsolatot létesít, és a konzulátus ajánlatát elfogadják, akkor a török rendőrség az egyesületet feloszlatja. A vezetőség és a tagság kisebb része ennek ellenére hajlandóságos mutatott a kapcsolatok felvételére. Összességében azonban feltétlenül meg kell mondani, hogy a vezetőség és a tagság nagy része éppen a török rendőrségtől való félelmükben igyekeznek magukat távol tartani a konzulátustól. A vezetőség tagjai általában nacionalista beállítottságúak és nem hívei rendszerünknek. Pozitívnak tekinthető részükről, hogy az 1958. július 17-i konzulátus elleni provokációban és az 1958. okt. 23-án szervezett tüntetésen nem voltak hajlandók részt venni. Az egyesületnek 40-50 fizető tagja van, a rendezvényeken általában 100 személy szokott megjelenni. Az egyesület tagdíjak beszédéséből, klubhelyiségének bérletként való kiadásából, és egy-egy jómódú tag támogatásából tartja fenn magát, de általában igen szűkös anyagi helyzetben vannak.

Cionista csoport: A cionista csoport 30-40 tagból áll. A csoportnak nincs kimondottan egyesületi vagy szervezeti jellege. Tagjai jó anyagi körülmények között élő kisebb üzemtulajdonosok és kereskedők. Egymás üzlethelyiségeiben és lakásokon szoktak időközönként összejönni. E csoport az 1956-os ellenforradalom alatt és után több ezer fontot gyűjtött össze a Törökországba jött magyar disszidensek segélyezésére. 1956 decemberében a magyar klub vezetését át akarták venni, amit a magyar klub vezetősége és tagsága visszautasított, és amelynek oka abban keresendő, hogy magyar klub vezetőségében és tagságában sokan antiszemita beállítottságúak. Azóta a cionista csoport tagjai a magyar klub rendezvényein nem vesznek részt. E csoport tagjaiból az 1956-os ellenforradalom alatt néhányan útra készen álltak a hazatérésre, hogy az otthon államosítások során elvett földjeiket és házaikat visszaszerezzék. A csoport fő hangadói a két Boronkai testvér, az egyik gyáros, a másik vendéglős, és Fogel Iván impresszárió. A csoport tagjai rendszerünkkel szemben igen ellenséges magatartást tanúsítanak.

Törökországban tehát jelenleg két magyar reakciós emigráns szervezet működik: a Cionista csoport és a Magyar Klub. Mint jelentésemből kitűnik a cionista csoport egyértelműen ellenséges elemekből tevődik össze, és rendszerünk nyílt ellenségei. A magyar klub vezetőségében, valamint tagságában találhatunk olyan elemeket, bár ez a kisebbség, amellyel van reális lehetőség az együttműködésre, a konzulátusnak. Természetesen a török rendőri szervek élénken figyelik a magyarok itteni tevékenységét, ezért a legmesszebbmenőig óvatos és körültekintő módon kell velük egyéneként foglalkozni.

A MSZH és a Magyar Egyetemi Diákszövetség, amíg ténylegesen működött, a nyugati nemzetközi segélyszervek, sőt a török hatóságok is anyagilag és erkölcsileg támogatták őket, mert tudták, ezen szervezetekben működő, jobbára fiatalokból álló személyeket felhasználhatják hazánk ellen, és ugyanakkor a régóta itt élő emigránsokat többségében is befolyásolni tudják. A régóta itt élő emigránsokat, többségükben koros embereket, kevésbé lehetséges ilyen szempontból felhasználni, ezért elsősorban a régi emigráció sorainak megosztására és elszigetelésére törekedtek és törekednek. Lojális magyar emigráns szervezet nem működik Törökországban.

3. A reakciós magyar szervek viszonya a befogadó ország politikájához és a rendelkezésükre álló propaganda eszközök.

Az itt élő magyarok túlnyomó része az I. világháború után jött ki Törökországba. Ezeket sikerült betörni, és hozzáidomítani a jelenlegi rezsimhez és az itteni életkörülményekhez. A régi emigráció politikával általában nem foglalkozik, kivéve azon szűk csoportot, melyek az idők folyamán tehetősebbé váltak, és jó anyagi körülmények között élnek. Ehhez még hozzátehetjük a kérdés megértéséhez, hogy a törökországi sajátos viszonyokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Köztudomású, hogy az idegen nemzetiségűeket a rendelkezésükre álló minden eszközzel a legdrasztikusabb módon

elnyomják és megfélemlítik. Mesterségesen és tudatosan elzárják attól a legminimálisabb lehetőségtől is, hogy a világ eseményeiről megfelelően tájékozódjanak, de különösen ügyelnek arra, hogy a szocialista országok, így hazánk életéről is, konkrét ismeretekkel nem rendelkezzenek. A török rendőrségi szervek a legerőteljesebb depresszióval [sic!] tartják mind a régi magyar emigrációt, mind az újonnan kijött és itt maradt magyarokat. Számos olyan esetről tudunk, amikor a rendőrség a magyar klub vezetőségét figyelmeztette, hogy sem ők, sem a tagság az istanbuli főkonzulátussal semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak. A magyar klub rendezvényein állandóan 1-2 magyarul beszélő civil rendőr és beszervezett besúgó vesz részt. A konzulátusra időközönként bejáró magyarokat onnan távozásuk után igazoltatják, a rendőrségre beviszik, kihallgatják, sőt nem egy esetben tetteleg is bántalmazták. Ilyen eszközök alkalmazása után nem meglepő, hogy a magyar emigránsok félelmükben egyszerűen nem mernek bemenni a főkonzulátusra. A fent elmondottakból többek között következtetésként levonható, hogy a török rendőrségi szerveknek a magyar emigrációval szemben az a legfőbb kívánságuk, hogy ne politizáljanak, és a fennálló rezsimit és kormányzatot szavakban és tettekben egyaránt támogassák. A magyar klub vezetősége valójában ezen kívánságoknak megfelelően politizál. A török szerveknek véleményünk szerint a régóta kijött magyar emigrációhoz nincs sok bizalmunk, és őket megbízhatatlannak tartják. Az új disszidensekkel kapcsolatban nincs különösebb problémájuk, mivel mindössze csak néhány maradt itt, s gyakorlatilag felszámolódtak. A kevésszámú disszidens, aki itt maradt, továbbra is rágalmozza, és meg kell mondani, nem sok eredménnyel, mert itteni magatartásuk a legtöbb régi magyarban rossz benyomásokat keltett.

4. A reakciós emigráció viszonya a lojális emigrációhoz, és a jobboldali emigrációs szervezetek közötti ellentétek okai.

Az össz.emigráció számához képest a reakciós emigráció száma nem jelentős. Mint fentebb is elmondottam, az utóbbiak száma a magyar klub vezetőinek és tagságának egy részéből tevődik össze, ami véleményünk szerint kb. 70-80 főre becsülhető. De ezek is meglehetősen különváltva élnek és nem alkotnak egy egységes egészet. Egyrészt a régi emigránsok és az újonnan kijött disszidensek között mély ellentétek vannak, másrészt a cionista csoport és a magyar klub vezetői és tagsága között szintén. Ennek oka a következőkkel indokolható:

A régi magyarok nagy többsége a magyarországi súlyos gazdasági helyzet miatt emigrált Törökországba. Ideérkezésükkor sem a török hatóságoktól, sem más nyugati szervektől erkölcsi és anyagi támogatást nem kaptak. Verejtékes szorgalmas munkájukkal érték el azt, amijük van. Ezzel szemben az új magyarok (disszidensek) megérkezésükkor erkölcsi és anyagi támogatást kaptak. De megérkezésük után pár nappal kiderült róluk, hogy dolgozni nem szeretnek, sok közöttük a szélhámos, huligán, sikkasztó. Mikor látták, hogy Törökországban élni nem tudnak, tömegesen hagyták el Törökországot. Munkájukkal és magatartásukkal megvetést keltettek a régi magyarokban, és a régiek a fent elmondottak miatt nem is titkolták utálatukat irányukban. Nem egy régen itt élő magyar elmondta, hogy a régieknek az a véleményük, hogy 1956 után kijött disszidenseket semmi sem kényszerítette arra, hogy elhagyják hazájukat, egyszerűen szélhámosoknak és munkakerülőknél titulálják őket.

Ami a cionista csoport és a magyar klub vezetősége és tagsága közötti ellentéteket illeti, annak oka egyrészt abban keresendő, hogy a cionista csoport tagjai éppen társadalmi helyzetüknél fogva lekezelően viselkednek és „más világban” élnek, mint az emigráns magyarok zöme. Másrészt főleg a magyar klub vezetőségén és a tagságán belül elég erős az antiszemitizmus. E két tényező határozza meg lényegileg viszonyukat.

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2. „Donáth József” 77-78/a. Géppel írt dokumentum, aláírás nélkül.]

14. „Donáth” jelentése Törökország bel- és külpolitikai helyzetéről, 1961. szeptember 9.

Adta: „Donáth”
Vette: Polgárné
1961. IX. 9.

Törökország kül- és belpolitikai helyzete.

1. Külpolitika

[A] Törökországban bekövetkezett belpolitikai változások[,] a Menderes-kormány katonai puccs útján történt megbuktatása jelentős változást nem eredményezett Törökország külpolitikájának irányvonalában. Törökország külpolitikáját változatlanul a NATO és a CENTO⁷⁹ tagsággal járó kötelezettségek határozzák meg. Az elmúlt egyéves időszak alatt a jelenlegi török vezető körök világosan bebizonyították, hogy változatlanul a Menderes-féle külpolitikai irányvonalat teszik magukévá, azaz feltétlen hűség a NATO-hoz és a CENTO-hoz. Az amerikai hidegháborús politikai irányvonalnak következetes kiszolgálása és parancsainak teljesítése, a Szovjetunió és a szocialista országok elleni szélsőséges kommunistaellenesség.

Bárkinek, akinek illúziói voltak az új török rezsim lojálisabb külpolitikájával kapcsolatban, azok mélységesen tévedtek. A török vezetők ma is legfontosabb feladatuknak tekintik az amerikai katonai szervek maradéktalan kiszolgálását, természetesen a Szovjetunió és a szocialista országok ellen. A hadsereg létszáma változatlanul nagy és talán soha ennyi támaszpontot – köztük rakétatámaszpontot – [kézírással beszúrva: építettek], mint éppen az elmúlt egy év alatt. A jó szomszédságról vallott nézeteik és beszédeik úgy a Szovjetunió, Bulgária vagy az arab országokkal kapcsolatban csak frázisok, mert egyetlen konkrét eset sem volt, amely arra engedne következtetni, hogy megértőbb külpolitikát tanúsítanak a szomszédok irányában. Viszont egy pár lényeges kérdésben elfoglalt álláspontjuk megmutatja, hogy a török kormány továbbra is az amerikai hidegháborús politika aktív támogatója és kiszolgálója. Ezt bizonyítják az ENSZ-ben szinte minden lényeges kérdésben elfoglalt álláspontjuk, az USA melletti szavazataik, még az algériai kérdésben is. Az arab országokkal kapcsolataik egy jottányit sem javultak. Mindebből következtetésképpen levonhatjuk, hogy Törökország külpolitikai irányvonala változatlanul a merev hidegháborús amerikai külpolitikai irányt fogja követni úgy a szocialista országok, mint az arab országokkal kapcsolatban.

Maradéktalanul végre fogják hajtani a NATO és CENTO tagsággal járó kötelezettségeiket. A szocialista tábor országaival való kapcsolatok javítására a közeljövőben sem politikai, sem gazdasági, sem kulturális vonalon [sic!].

Törökországot változatlanul úgy kell tekinteni, mint a legszélsőségesebbek közé tartozó szocialista és haladás elleni országot.

2. Törökország belpolitikája.

Törökország belpolitikai helyzetét lényegileg meghatározza a nemzetközi politikában elfoglalt helye és magatartása. Mint ahogy a külpolitikában nem, úgy a belpolitikában sem következett be demokratikusabb magatartás. Lényegében arról van szó, hogy a hatalmon lévő szélsőséges burzsoá csoportot felváltotta egy másik szélsőséges burzsoá csoport. Az új rezsim semmi újat nem hozott a széles néptömegeknek. Sőt a burzsoá pártok továbbra is élesen hadakoznak egymással a hatalomért. A volt DP-nek most is jelentős tömegbázisa van, főleg feudális urak s a parasztság körében. A katonai vezetők éppen a tömegek támogatásának hiánya következtében nem játszhatják a politikai pártok között a bíró szerepét, más szóval a mérleg nyelvét.

A legfőbb baj, hogy – sajnos – Törökországban, hogy nincs baloldali, de még haladó párt sem, amely kihasználhatná a pártok közötti viszályt, és programot adna. A C.H.P. Inönü pártja nem valószínű, hogy abszolút többséggel kerül ki az új választásoknál, így a parlamentben sem. Bár ezt a katonai vezetők fő csoportja szeretné, mert félnek attól, hogy az Igazság Párt (Gümüşpala tábornok⁸⁰) és az Új Törökország Pártja (Alicán) több szavazatot nyert, mint Inönüék. Ez pedig sok volt D.P.-s bekerülését jelentené a parlamentbe. Ez pedig igen veszélyes, – mondhatnám életveszélyes a hatalmon lévő magas rangú katonatisztek számára.

A belpolitikai helyzet politikailag tehát annyira zavaros és bonyolult, hogy maguk a jelenlegi vezetők sem tudják, hogy mi lesz holnap a hatalmon maradás szempontjából, ezért félnek a választásoktól, félnek a volt D.P. vezetők súlyos elítélésétől (Yassiadaiaktól⁸¹). Még az sem elképzelhetetlen, – a választások kimenetelétől függően –, hogy a C.H.P. esetleges vesztese esetén egy újabb katonai puccs következik be, amely azonban csakis egy nyílt fasiszta katonai diktatúrát jelentene.

Gazdasági vonatkozásban.

A gazdasági helyzetre súlyos teherként nehezedik a belpolitikai válság. A Mendereséktől átvett súlyos örökség, a teljes eladósodás, kb. egymilliárd-háromszázötvenmillió dollár tartozás, az USA és szövetségesei felé. A hatalmas katonai kiadások, a pénz értékének szünet nélküli romlása, a széles néptömegek nyomora. Ma is ez fennáll, a gazdasági helyzet nem javult, hanem tovább rosszabbodott. A bajokat még csak tovább növelte, hogy Menderesék megbukása után kialakult helyzeten az új rezsim semmit sem tudott változtatni, sőt ehhez még hozzájött a katonai kiadások újabb növelése, a munkanélküliség növekedése, a piac pangása, amely éppen a beruházások leállításából adódott. Minderre eddig nem tudtak gyógyírt találni.

A jövőt illetően egy dolog bizonyosnak látszik, bármilyen párt vagy kormányzat kerül hatalomra a súlyos bel- és gazdasági helyzetet saját maguk képtelenek megoldani. Csak abban reménykedhetnek, hogy az USA-tól és szövetségeseiktől újabb jelentős segílyt kapnak azért, hogy fennmaradásukat szövetségeseik biztosítani tudják. Ez persze azt jelenti, hogy a belpolitikai helyzet csak abban a helyzetben enyhülhet, ha súlyos gazdasági problémáikat valamelyest javítani tudják. Erre pedig az eddigi ismereteim alapján nem sok reményt látok.

[...]

A követség és a követségi dolgozók figyelése

Az elmúlt négy év alatt szerzett tapasztalatok alapján röviden és tömören szeretném összefoglalni azokat a módszereket, amellyel követségünket és a követségen dolgozókat a török hatóságok figyelték. A követség figyelésének kétféle módját tapasztaltam.

1. a követség előtt civil személyek főleg a reggeli és az esti órákban figyelték a követséget felváltott módszerrel.

2. Fogadásainkon és rendezvényeinken meghívás nélkül fotósok, újságírók vetek részt, akiknek az volt a feladatuk, hogy egyrészt megfigyeljék, kik azok a török személyek, akik a követség rendezvényeire eljárnak, másrészt a fotósok révén fényképfelvételeket készítsenek a fogadáson résztvevő személyekről.

Ezen kívül természetesen a felszolgáló pincérek is a rendőrség emberei. Ilyen konkrét példa volt, amikor ez év májusában kb. 20 ún. török kulturális szakembert meghívtunk beszélgetésre. (Az egyik fotós annyira feltűnően fényképezett, hogy én magam kénytelen voltam az illetőt kidobni a fogadásról.)

3. A követségi dolgozók mozgásának megfigyelése.

A figyelés különböző formái nyilvánultak meg, így pl. engemet a hivatalba való bemenet előtt úgy figyeltek, hogy a lakóház előtt lévő főútvonalon másfél év óta reggel 8 és 1/2 9 óra között ugyanazon személy várt, hogy kilépjek a házból, beszálljak a követségi autóba, és utána ő nyugodtan beszállt egy rendőrségi jeepbe, és ellenkező irányba elment. Ismétlem ez minden nap pontosan ebben az időpontban zajlott le. Amikor a városban mentünk, akkor szembetűnően kísérték, vagy mindig ugyanazon személy, vagy pedig felváltott módszerrel. Ha a városban követségre mentünk látogatóba, akkor általában kocsival kísérték, más esetekben – amikor pl. moziba vagy színházba mentünk, vagy az utcán sétáltunk, egészen addig kísérték, amíg onnan vissza nem tértünk.

Utazások alkalmából: pl. ha vidéki városba vagy pedig Istanbulba mentünk, mindig a közlekedési eszköztől függően történt a figyelés. Ha vonaton utaztunk általában a mellettünk lévő fülkében helyezkedtek el, de arra is volt példa, amikor II. osztályú fülkében utaztunk, hogy hálótársunk egy ilyen rendőrségi megfigyelő tag volt. Ha követségi autóval mentünk, akkor a figyelések egyik formája – mondhatnám durvább formája az volt, hogy katonai jeeppel kísérték. Ez általános tapasztalat volt úgy a követnél, mint a többi diplomatánál. A figyelés másik formája, hogy amikor autónk egyes helyek előtt, illetve helyiségek előtt elment, akkor a csendőr megnézte a kocsi rendszámát, sietve bevonult fülkéjébe és nyilván telefonon értesítette a következő helységet, illetve csendőrörsöt, hogy kocsink tovább ment. Erről nem egyszer meggyőződtem az Ankara-Istanbul vonalon és egyszer Ankara-Izmir vonalon.

4. Provokáció.

Két ilyen konkrét esetet tudnék elmondani, az egyik 1960. augusztus 28. és 30. között zajlott le, amikor követséget éjjel 2 órakor felhívták azzal, hogy Ankarától 10 km-re a katonai repülőtér közelében a követség első titkárát autóbaleset érte. Mózes elvtárs vette fel a telefon[t,] és annak ellenére, hogy többször elmondotta, hogy a követség első titkára az itthon van, a telefonálás hajnalig 4 óráig tartott. A telefonálással azt akarták elérni, valószínűleg, hogy Mózes elvtárs kimenjen a katonai reptér közelébe és ott engem keressen. Ezzel talán az is volt a céljuk, hogy – bár erről nem vagyok meggyőződve – hogy rajtakapják, amikor katonai objektum közelében tartózkodik. Persze Mózes elvtárs nem dőlt be, mert tudta, hogy a belső szabályzatunk szerint, hogy én nem lehetek kívül a városon, mert azt jelenteni kellett volna nekem. Reggel megpróbáltunk utánanézni a dolognak, és érdeklődni a megadott számon, ahol meglehetősen zavaros, értelmetlen válaszokat adtak, és mindössze annyit mondtak, hogy egy sajnálatos tévedésről, illetve félreértésről van szó.

A másik konkrét ilyen eset volt, amikor – dátumra nem emlékszem – a saját kocsim ablakát a követség előtt 1/2 8 és 1/2 9 között betörték, és mivel a kocsiban csak egy retikült és 100 lírát találtak, azt elvitték. Amikor a rendőrségen bejelentettük, nevetve megjegyezték, hogy ilyen esetek naponta tömegével fordulnak elő, és nyilvánvaló, hogy egyszerű betörésről van szó. Megjegyzem, hogy a követség utcája egyik legforgalmasabb és legjobban kivilágított utca, rengeteg ember mászkál az utcán és lényegileg még világos volt, amikor ez megtörtént. De ugyanakkor a követet is vidéki autóúttjai során nem egy ízben igen feltűnő módon kísérték, sőt még az autót az előrehaladásában is akadályozták.

Összefoglalva:

A fent elmondottakból azt hiszem elég világosan kitűnik, hogy a követség, mint a követség dolgozó [sic!] erős megfigyelés alatt állnak. A figyelés feltűnő, nem is leplezik. A személyekre vonatkozóan elmondottakat a román és a szovjet elvtársaktól hallottam.

Még annyit szeretnék hozzátenni, hogy közismert a török kormányban szinte minden második-harmadik ember rendőrspicli, és így igen nehéz becsületes embernek a

szocialista országok követségeivel kapcsolatot tartani. Nem egy olyan esetet hallottam, amikor az autóbuzson két ember halkán beszélgetett és a beszélgetés során bírálta a kormányt, vagy annak valamelyik személyiségét, még ott az autóbuzson egy mögötte ülő ember – nyilván rendőrségi ember – felszólította, hogy kövesse, és azonnal elvitte. E példával is a témát kívántam alátámasztani.

Donát

[ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2. „Donát József” 89–92.]

¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József” 67–71.

² Gémesi Ferenc (Budapest, 1924. július. 10. – n. a.).

³ ÁBTL 3.2.4. K-927 Imperialista országokban magyar követségen dolgozók 159. és 166.

⁴ 1951-ben az állambiztonsági szervekhez – az alakuló hírszerző osztályra – helyeztek. ÁBTL 2.8.1.-11547 dr. Pásztor György 27.

⁵ „1950. április 15-től teljesít szolgálatot a Hatóságnál. Először I/5. osztályra került, mint nyomozó, innen került 1950 szeptemberében a VIII/5-ös osztályra, ahol jelenleg is van.” ÁBTL 2.8.1. 5390. Szerdahelyi Ferenc 13.

⁶ K-lakás vagy konspirált lakás: Az államvédelmi szervek által operatív célokra használt objektum. Felhasználási terület szerint lehet: kiképző, munka- és technikai lakás.

⁷ Horváth Árpád (Budapest, 1922. október 20. – n. a.). A dokumentum keletkezésének idején a Hírszerző Osztály Követségi Elhárító Osztályának volt a vezetője. ÁBTL 2.8.1. 11156 Horváth Árpád 1.

⁸ ÁBTL.3.2.1. Bt-152/2 „Donát József” 71.

⁹ „*Javasolom »Donát József« fn. tm. pihentetését, anyagainak irattározását. Nevezett ez év nyarán tér vissza Kairóból, ahol diplomata beosztásban konzuli ügyekkel foglalkozott. Munkaköri lehetőségeit kihasználva információszerezésre, tippkutatásra kívántuk felhasználni. Próbálkozásaink részben nem megfelelő szintű nyelvtudása, részben hozzáállása miatt totális kudarcot vallottak. Emiatt a kapcsolatot 1979 nyarán megszüntettük. Czako elvtárs közölte vele, hogy a jövőben nem tartunk igényt a munkájára és a szükséges titoktartásra eligazította 1951-től áll kapcsolatban az ÁB szervekkel. Munkájára mindig a kezdeményezőkétség hiánya volt jellemző. Jelentései felszínesek, nem átgondoltak. Csak akkor produkált valamit, ha nagyon megszorították. Kairóban már ezt sem tudta produkálni, teljes mértékben eredménytelen volt.*

Mivel kora miatt újabb kihelyezése nem várható, itthon foglalkoztatni nem tudjuk, nem célszerű anyagát élőben tartani.” Javaslat. Budapest, 1980. március 19. ÁBTL 3.2.1. „Donát József” 182–183.

⁹ ÁBTL 3.2.6. OL-8-007/2 Párizsi rezidentúra operatív levelezési dosszié. 8.

¹⁰ Uo.

¹¹ Szántó Zoltán (Nagykanizsa, 1893. december 17. – Budapest, 1977. március 26.): politikus, 1949 szeptembere és 1954 márciusa között Párizsban követ. ÁBTL 3.2.4. K-924 Imperialista országokban magyar követségen dolgozók.

¹² ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József” 105.

¹³ Murai István (Budapest, 1907. május 1. – Budapest, 1974. április 10.) diplomata, aki több országban is képviselte Magyarországot, így 1954 és 1958 között Magyarország ankarai követe volt.

¹⁴ ÁBTL 2.8.2.1. 86. Csécei Kálmán.

¹⁵ ÁBTL 3.2.4. Bt-152/2. „Donát József” 34–35.

¹⁶ ÁBTL 3.2.6. 8-020. Törökországi rezidentúra levelezési dosszié. 1.

¹⁷ Törökország 1952 óta a NATO tagja, amin belül a második legerősebb hadsereggel rendelkezik.

¹⁸ „Hírigény: a hírszerző központok a mindenkori politikai, gazdasági és katonai helyzetnek megfelelő információigényt állítanak össze a rezidentúráknak és hálózatuknak. Témájuk szerint lehet: politikai, gazdasági-kereskedelmi, katonai-haditechnikai, tudományos-műszaki és operatív vonatkozású. Típusa szerint lehet: hosszú vagy rövid távlatú, sürgős, valamint speciális hírigény.” ÁBTL 4.1. A-3036. Állambiztonsági értelmező kéziszótár.

¹⁹ „Rezidentúra: állambiztonsági tisztekből vagy a hálózat tagjaiból álló, meghatározott állambiztonsági – operatív feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti forma. Vezetője a rezidens.” ÁBTL 4.1. A-3037 Állambiztonsági értelmező kéziszótár.

²⁰ ÁBTL 4.1. A 3743/12. Diplomáciai ismeretek. XII. rész. Diplomáciai testület. Konzuli testület. 23.

²¹ „1 dollár 9 török font, 100 magyar forint 76.66 török font.” ÁBTL 3.2.6. 8-019. Törökországi rezidentúra szervezési dosszié. 19.

²² Sirkeci: Isztambul egyik városrésze. Leghíresebb épülete a sirkeci pályaudvar, ami az Orient Expressz végállomása volt. „*Isztambulba az esti órákban érkezünk. Fényes fogadtatás után autóbusszal a sirkeci lágerbe vittek. Ez egy katonai tábor mellett van. A láger 4 épületből állt, melyből kettőt lebontottak. A megérkezés után kb. 1 hét múlva egy piros igazolványt kaptunk, mellyel szabadon kijárhattunk. A tábort trópusi sisakos tábori*

csendőrök őrizték.” Részlet a Törökországból amnesztiával hazatért Halmai Emil kihallgatási jegyzőkönyvéből. ÁBTL 3.1.5. O-14933 „Muzulmán” 29.

²³ Pendik: Isztambul tartomány egyik, már az ázsiai oldalon fekvő körzete.

²⁴ Helyesen Levent: Isztambul egyik városrésze az európai oldalon.

²⁵ Nagy Béla (Baja, 1925. április 16.): tanár, aki részt vett 1956-ban a bajai forradalmi eseményekben, majd elhagyta Magyarországot. ÁBTL 3.2.4. K-1175. Nagy Béla ügye.

²⁶ Torinói értekezlet: A Király Béla vezette Szabadságharcos Szövetség 1957. június 22–23-án tartott tanácskozásáról van szó, amin a törökországi szervezetet Nagy Béla képviselte. ÁBTL 3.2.4. K-1525/1. Király Béla ügye. 167.

²⁷ *Tercüman*: 1955-től 1993-ig megjelenő napilap.

²⁸ Névelírás történet. Helyesen báró Perényi Lukács György (1903–1988) diplomatáról van szó, aki a Magyar Nemzeti Bizottmány Külügyi Bizottságának képviselője volt Törökországban. ÁBTL 3.2.5. O-8-001 „Farkasok”.

²⁹ Bánd Vilmos: diplomata. Konzul volt Isztambulban a dokumentum keletkezésének idején.

³⁰ Ezt a dokumentumot nem közöljük.

³¹ A Kominform (Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája) bukaresti tanácskozásán 1948. június 20–22-én elítélték Jugoszláviát a titói „külön utas” politikája miatt, majd június 28-án határozatot hoztak a Jugoszláv Kommunista Párt Kominformból való kizárására.

³² Balkán-paktum: Bledben 1954. augusztus 9-én Jugoszlávia, Görögország és Törökország által aláírt politikai és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény, melynek előzménye a három ország által az 1953. február 28-án Ankarában megkötött, a balkáni népek összefogását célzó együttműködés.

³³ Donáth tartója Ligeti István (Füredi Gábor) fn. rezidens volt, aki 1959-ben hunyt el. ÁBTL 2.8.2.1. 146. Füzi Gábor (Füredi Gábor).

³⁴ Gyurcsányi József.

³⁵ Helyesen: Gücsav Eleonóra (Velonóra) Hayek Eleonóra Ella (Budapest, 1914). ÁBTL 3.2.1. Bt-783. „Görög Péterné”.

³⁶ Arató Béla (Sajószentpéter, 1911. július 7.): 1938–48-ig Törökországban mint tervező és kivitelező mérnök dolgozott, majd visszatért Magyarországra, mérnökként különböző beosztásokban dolgozott, majd 1957-ben lett az isztambuli kereskedelmi kirendeltség megbízott vezetője. ÁBTL 3.2.4 K-410 [Arató Béla] 8. sz. boríték. Önéletrajz.

³⁷ Társadalmi kapcsolat: A hálózaton kívüli operatív kapcsolat egyik kategóriáját (hivatalos és alkalmi kapcsolat mellett) képezték azok a hatalomhoz lojális személyek, akik önként vagy külön megkeresésre folyamatosan segítettek az állambiztonság munkáját. Információkat adtak pl. külföldi utazásokon, politikai-társadalmi eseményeken részt vevő személyekről, ellenségesnek tekintett csoportokról stb. Az együttműködő személy központi nyilvántartásba nem került, dossziéja és fedőneve nem volt, együttműködési nyilatkozatot pedig nem írt alá, mivel az együttműködés nem beszervezéssel, hanem megbízással történt. A társadalmi kapcsolatok között nagy számban találunk pl. idegen állampolgárokat, illetve külföldön élő magyarokat, akik baloldali érzelmeik alapján, esetleg anyagi érdekeltségből vállalkoztak a magyar állambiztonsággal való együttműködésre. – A szövegből egyértelműen nem derül ki, hogy állambiztonsági vagy hétköznapi értelemben használja a jelentésteve a társadalmi kapcsolat kifejezést.

³⁸ CHP (Cumhuriyet Halk Partisi): Köztársasági Néppárt, amelyet 1923-ban Mustafa Kemal Atatürk alapított Néppárt néven.

³⁹ Mustafa Ismet İnönü / Ismet pasa (1884. szeptember 24. – 1973. december 25.). Ismet pasa az İnönünél aratott katonai győzelmei után vette fel az İnönü nevet. Politikus, államférfi, a Török Köztársaság második elnöke (1938. november 11. – 1950. május 14.). A dokumentum keletkezésének idején a török ellenzék vezető személyisége volt.

⁴⁰ DP (Demokrat Parti): Demokrata Párt. 1946-ban alapították a Köztársasági Pártból kivált vagy kizárt politikusok.

⁴¹ Sukarno/Szukarno (1901. június 6. – 1967. március 12.): politikus, államférfi, a független Indonéz Köztársaság első elnöke (1945. augusztus 18. – 1967. március 12.).

⁴² Konsztantinosz Karamanlisz (1907. február 23. március 8. – 1998. április 23.): politikus, államférfi. Görögország miniszterelnöke 1955 és 1963, valamint 1974–1980 között, illetve elnöke 1980 és 1985, valamint 1990 és 1995 között.

⁴³ Husszein/Husszein ibn Talal (1935. november 14. – 1999. február 7.): Jordánia királya 1951-től haláláig.

⁴⁴ Helyesen Erhard. Ludwig Erhard (1897. február 4. – 1977. május 5.): politikus, államférfi. Az NSZK gazdasági minisztere 1949 és 1963 között, majd 1963-tól 1966-ig az ország kancellárja.

⁴⁵ Adnan Menderes / Ali Adnan Ertekin Menderes (1899 – 1961. szeptember 17.): politikus államférfi, a török Demokrata Párt (1946) egyik alapítója, Törökország miniszterelnöke 1950. május 22. és 1960. május 27. között. Az 1960-as katonai puccs után halálra ítélték és kivégezték, majd 1990-ben rehabilitálták.

⁴⁶ 1959. március 10-én lázadás tört ki a Kínai Népköztársaság által megszállt Tibet függetlenségéért. A dalai láma elmenekült az országból. A kínai hadsereg leverte a lázadást, az összecsapásokban több tízezen veszítették életüket.

⁴⁷ Az Amerikai Egyesült Államok elnöke által 1957. január 30-án meghirdetett ún. Eisenhower-doktrínáról van szó, miszerint a közel-keleti államoknak katonai segítséget kell nyújtani a „kommunizmus veszélye” ellen.

⁴⁸ A független Indonézia megalakulása után Nyugat-Új-Guinea továbbra is holland fennhatóság alatt maradt.

⁴⁹ Bagdadi paktum: az 1955. február 24-én Bagdadban tartott tanácskozás eredményeként Törökország és Irán szövetségi szerződést írt alá, a későbbiekben csatlakozott a szövetséghez Irak, Pakisztán és Nagy-Britannia is. A szövetség célja az volt, hogy elmélyítse a Törökország, Irak, Irán, Pakisztán és Nagy-Britannia közötti katonai együttműködést.

⁵⁰ Balkán-paktum: Bledben 1954. augusztus 9-én Jugoszlávia, Görögország és Törökország által aláírt politikai és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény, melynek előzménye a három ország által az 1953. február 28-án Ankarában megkötött, a balkáni népek összefogását célzó együttműködés volt.

⁵¹ Ciprusi egyezmény: 1959. február 19-én Londonban megszületett nemzetközi egyezmény (Alapító Okirat), amely alapját képezi Ciprus 1960. augusztus 16-i függetlenné válásának.

⁵² Arató Béla lásd 22. sz. lábjegyzet.

⁵³ Mustafa Tayyib Gökbiğgin (1907–1981): egyetemi tanár, az ankarai egyetem történészprofesszora.

⁵⁴ ÁBTL 2.8.2.1. 215 Vadász Ferenc.

⁵⁵ „*Utasításainkat »Antal« aláírással [...] diplomáciai postában kapja, illetve jelentéseit ugyanígy küldi.*” ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2 „Donát József” 137. A dokumentum keletkezésének idején „Donáth” kapcsolattartója Benczik József (Nagylók, 1921. május 31. – Budapest, 1988. december 16.), a hírszerzés operatív tisztje volt. ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2 „Donáth József”.

⁵⁶ Mivel a szöveg kézírással készült a nevek nem olvashatóak pontosan, így azokat kihagytam, csak a személyek státuszát adta meg, kivéve Fuat Köprülü, aki mint közszereplő a foglalkozása alapján egyértelműen beazonosítható.

⁵⁷ Fuat Mehmed Köprülü (Konstantinápoly, 1890. december 5. – Isztambul, 1966. június 28.). történész, politikus, államférfi. 1936-tól vett részt a politikai életben, parlamenti képviselő lett, majd 1950 és ’54 között Törökország külügyminisztere volt.

⁵⁸ A „Béke” tengerjáró hajó 1959. augusztus 4-én hajnalban süllyedt el, miután ütközött az olasz felségjelzésű „San Giorgio” személyszállító hajóval a Dardanellák Égei-tenger felőli bejáratánál. A nemzetközi vizsgálat egyértelműen az olasz hajót tette felelőssé a balesetért. Lásd erről bővebben: http://www.uskok.eoldal.hu/cikkek/cikkeim_-_irasaim/hajoszerencsetlensegek_-_hajokatasztrofak.html

„*A »Béke« elsüllyedéséről írtak a török újságok, általában a mi pártunkat fogták, és az olaszokat hibáztatták. A Zentai állítólag nagyon helyesen viselkedett, észnél volt, és mint parancsnokhoz illően, helyt állt, a II. ti[szt] állítólag a személyi holmijával törődött inkább.*” ÁBTL 3.1.2. M-28533 „Nagy Pál” 27–27a.

⁵⁹ Gyenis Jenő (Sósvertike, 1930. szeptember 28. – Budapest, 2008. október 28.): diplomata, az ankarai követségen attasé, illetve követségi titkár. „...*a katonai hírszerzés egyik beosztottja*”. ÁBTL 3.2.6. 8-019 Törökországi rezidentúra szervezési dosszié 17.

⁶⁰ Fogel Alice: „*Az 1930-as években szüleivel együtt jött el Magyarországról, itt egy török kerekedőhöz ment feleségül, akitől később elvált. Házasságából egy leány gyermeke van, Aila, aki egy török színházi tervezőnek a felesége. Apja Fogel Iván, kereskedéssel foglalkozik, és impresszáriós irodája van, Alice és szülei jó anyagi körülmények között élnek. Alice politikailag ellensége a népi demokratikus rendszerünknek.*” ÁBTL 3.2.6. 8-020 Törökországi rezidentúra levelezési dosszié 44.

⁶¹ Fatin Rüştü Zorlu (Isztambul, 1912 – Imrali, 1961. szeptember 16.): politikus, 1957–1960 között külügyminiszter volt. 1961-ben Imrali börtönszigeten kivégezték.

⁶² A Párizsban 1960. május 16-ára összehívott kelet–nyugati csúcsról van szó.

⁶³ 1960. május elsején a Lookhead U-2-es típusú kémrepülőgépet a szovjet légtér felett lelőtték.

⁶⁴ Cemal Gürsel (1895. október 13. – 1966. szeptember 14.): katonatiszt, a török hadsereg tábornoka, az 1960-as katonai puccs után Törökország negyedik államfője.

⁶⁵ Az 1960-as katonai puccs után az országot ténylegesen irányító szervezet.

⁶⁶ Alpaslan Türkeş (Nicosia, 1917. november 25. – Ankara, 1997. április 4.): török nacionalista politikus.

⁶⁷ Lauris Norstad (Minneapolis, 1907. március 24. – Tucson, 1988. szeptember 12.): katonatiszt, NATO-tábornok.

⁶⁸ Algéria Franciaországtól való elszakadásának ügye, ami 1954 és 1962 között véres fegyveres konfliktushoz vezetett.

⁶⁹ Vilajet: Törökországban a legnagyobb közigazgatási egység.

⁷⁰ Benczik József (Nagylók, 1921. május 31. – Budapest, 1988. december 16.) 1954-től a hírszerzésnél teljesített szolgálatot. ÁBTL 2.8.2.1. 239. Benczik József.

⁷¹ „Kubicsár László 1905. március 24-én született Galgamácsán. Apja kovácmester volt. Hat gimnázium elvégzése után tanulmányait abbahagyta, hat évig a budapesti Margitszigeti kertészetben tanul, 1930-ban Törökországba utazik, ahol Kemál Atatürk mintagazdaságának a vezetője volt, majd Atatürk halála után a török földművelési minisztérium különböző tervek elkészítésével bízza meg. 1936-ban orvosi kezelésre Magyarországra jött, s 1937 januárjában utazott vissza Törökországba, s Ankarában egy iparművészeti üzletet nyitott. Kubicsár a magyar nyelven kívül jól beszél törökül, franciául, németül és angolul. Az üggyel 1953. szeptember óta foglalkozunk [...], mert Kubicsár velünk szimpatizáló személy, akinek széles társadalmi köre van Törökországban, s fel tudnánk használni kutató munkára törökországi viszonylatban.” Feljegyzés. Budapest, 1954. szeptember 20. – ÁBTL 3.2.4. K-568 [Kubicsár László] 103.

⁷² Köves/Kövess Lothár: Hátszegi (Hatz) Ottó egykori isztambuli katonai attasé bizalmi embereként dolgozott Törökországban, aki így emlékezett vissza rá: „Unokaöccse neves osztrák-magyar tábornoknak, Kövesházy Kövess Hermannak. Elvégezte a Cs. és Kir. Tengerészishti Akadémiát, majd mint fiatal tengerésztiszt szolgálatot teljesített a Monarchia hadiflottájában. Az első világháború után a Monarchia és flottája megszűnt, és Kövess amerikai szolgálatba szegődött. Hosszabb ideig egy olajszállító hajó parancsnoka volt, majd Standard Oil vállalat tisztviselője lett Istanbulban. Ebben a minőségben szolgált 1941. december 6-ig. Amikor Németország Amerikának hadat izent és ezt Magyarország is megtette, az amerikai vállalat Kövesst állásából elbocsátotta. – Kövess ekkor [1942 elején] Budapestre utazott, s úgy emlékszem, hogy a MFTR vezérigazgatósága őt a szabadkikötő képviselőjével bízta meg Istanbulban. Amikor 1941 márciusában Istanbulba átvette hivatalomat, az ottani magyar Főkonzul révén ismerkedtem meg Kövessel. [...] Mindig jó hazafinak mutatkozott, és a németeket nem szívelte. [...] A későbbiek folyamán kiderült, hogy Kövess állásából való elbocsátása után is – titokban – tovább is fenntartotta kapcsolatait volt hivatalnoktársaival és amerikai barátaival.” ÁBTL 3.2.1. Bt-262/1 „Balatoni” 30–31.

⁷³ Somogyvári Horváth Károly (Szombathely, 1926. április 1.): építésztechnikus. „Horváth alkalmazott családból származik. Apja a szombathelyi gimnáziumban altiszt volt. 1944-ben leérettségizett, majd tisztviselői munkakörben a szombathelyi nyilas pártnál dolgozott [...] Tevékenysége miatt a helyi népbíróság 1 évi börtönre és 10 évi politikai jogvesztésre ítélte [...] csak 3 és fél hónapot töltött le. 1949 januárjában embercsempészsben való részvétel miatt őrizetbe vették és a szombathelyi katonapolitikai osztályon ügynökké besorozták [...] saját hibájából több esetben dekonspirálódott, sőt egyes esetekben dezinformálta tartóit. Ilyen előzmények után 1950 júliusában őrizetbe vették és internálták. Internálása alatt 1953 augusztusáig – szabadulásáig – mint ügynököt továbbra is felhasználták. Szabadulása után ismét felvették vele a kapcsolatot [...] újból több ízben dekonspirálódott. Emiatt 1954. XII. 1-én újból őrizetbe vették, és ügyét átadták a legfelsőbb Bíróság Különleges Ügyek Osztályának, mely Horváthot 6 évi börtönre ítélte. A büntető intézetből múlt év októberében – az ellenforradalmi események alatt szabadult ki. Majd [...] illegálisan Ausztriába szökött.” ÁBTL 3.2.4. K-23 [Somogyvári Horváth Károly] 40–41.

⁷⁴ Lányi László: „1913. VII. 23. született Budapesten. Magyar állampolgár [...] Lányiról csak annyit, hogy 1933-ban jött el Magyarországról Törökországba, és azóta itt él [...] Viselkedésén érződik és nyilván tudja is, hogy nem bízunk benne, ezért rendkívül óvatos és tapintatos. Sajnos az a helyzet, hogy munkájára szükségünk van, perfekt török nyelvtudása és a fordításban szerzett nagy gyakorlata egyelőre pótolhatatlannak látszik, másrészt különböző protokolláris jellegű kérdésekben helyi ismeretek révén vagy adminisztratív jellegű dolgokban komoly segítséget tud nyújtani a követség munkájához [...] Elvtársi üdvözléssel: Donáth. Ankarai objektum dossziéből kigépelve.” ÁBTL 3.2.4. K-1746 Lányi László 41–42.

⁷⁵ A névsort nem közöljük.

⁷⁶ A konzulátus ablakait kövel bedobta. ÁBTL 3.2.4. K.1543 H. Kiss Ernő ügye. 11.

⁷⁷ A 2003. évi III. törvény értelmében anonimizálandó adat.

⁷⁸ Feltételezhetően Hubay Safiyeddin/Safiyedin török állampolgárságú gazdag üzletemberről van szó, aki 1901-ben született, Magyarországon tanult, fordításokat végzett a magyar konzulátusnak, s 1930 óta Isztambulban a Magyar Királyi Külügyminisztérium „szolgálatot nem teljesítő tiszteletdíjasa” volt. ÁBTL 3.2.1. Bt-262/1 98.; ÁBTL 3.1.5. O-12672/1 Horváth Antal 62. Tiszteletdíjas státusz: „...a horthysta hírszerző szervek hírszerzőiket általában ebbe a státuszba helyezték. Volt több olyan eset, hogy pl. 15-20 évig is tiszteletdíjas státuszban dolgozott valaki. Ezzel őrizték a Követség tényleges állományának jó hírét, de nem jelentette azt, hogy minden tiszteletdíjas hírszerző volt, mert hisz a Követségek kis része általában tiszteletdíjasokból állt.” ÁBTL 3.1.5. O-12672/1 Horváth Antal 59–60.

⁷⁹ CENTO, vagyis Central Treaty Organization (Központ Szerződés Szervezete): a bagdadi paktum hivatalos elnevezése 1955. augusztus 18-tól.

⁸⁰ Ragip Gümüspala (Edirne, 1894 – Isztambul, 1964. június 6.): katonatiszt, vezérkari főnök, az Igazságpárt alapítója.

⁸¹ Az 1960-as katonai puccsot követően Yassi Ada szigetén folyt a Demokrata Párt tagjai ellen a bírósági eljárás, s őket nevezték yassidaiknak.

-
K-23	[Somogyvári Horváth Károly]
K-410	[Arató Béla]
K-568	[Kubicsár László]
K-927	Imperialista országokban magyar követségen dolgozók
K-1175	Nagy Béla ügye
K-1525/1.	Király Béla ügye
K-1543	H. Kiss Ernő ügye
K-1746	Lányi László
- 3.2.5. Operatív-dossziék (O-8-as dossziék)
- O-8-001/1. „Farkasok”
- 3.2.6. Rezidentúra dossziék (8-dossziék)
- OL-8-007/1. Párizsi rezidentúra levelezési dosszié
- OL-8-007/2. Párizsi rezidentúra operatív levelezési dosszié
- 8-020 Törökországi rezidentúra levelezési dosszié
- 8-019 Törökország rezidentúra szervezési dosszié
- 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok
- A-3036 Állambiztonsági értelmező kéziszótár
- A-3743/12. Diplomáciai ismeretek. XII. rész

Nyomtatásban megjelent források

Új magyar életrajzi lexikon, 2002

Új magyar életrajzi lexikon, IV. kötet. Budapest, Magyar Könyvklub.

Hivatkozott irodalom

Flesch, 2007

Flesch István: *A Török Köztársaság története*. Budapest, Gondolat.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

Horváth, 2008

Horváth József: Hajószerencsétlenségek, hajókatasztrófák

[http://www.uskok.eoldal.hu/cikkek/cikkeim_-
irasaim/hajoszerencsetlensegek_-hajokatasztrofak.html](http://www.uskok.eoldal.hu/cikkek/cikkeim_-irasaim/hajoszerencsetlensegek_-hajokatasztrofak.html)

Encyclopaedia Britannica

www.britannica.com

<http://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/beke/526>

Pintér, 2004

Pintér Attila: Mecsetek és katonai barakkok között. A politikai pártok evolúciója a török politikai rendszerben. *Külügyi Szemle*, 1. sz. 116–156.

[http://kki.gov.hu/download/3/4c/b0000/Kulugyi_Szemle_2004_01_Me
csetek_és_kato nai_barak_.pdf](http://kki.gov.hu/download/3/4c/b0000/Kulugyi_Szemle_2004_01_Mecsetek_és_katonai_barak_.pdf)

A vasfüggöny utolsó áldozatai

Bevezetés

A vasfüggöny szimbóluma két világrend kibékíthetetlen ellentétét jelképezte. A keleti blokk államai szögesdrót akadályból, aknamezőből és magaslati figyelőhelyekből álló műszaki zárat építettek ki, amely az átjárást mindkét irányból ellehetetlenítette. Magyar szakaszának telepítését az ország nyugati és déli határán 1949 kora tavaszán kezdték meg. 1950 végére a két határszakaszon 1000 km drótakadályt építettek ki, amelyből 871 km-t elaknásítottak, és emellett 291 magasfigyelőt építettek.¹ A vasfüggöny – a berlini falat és a magyar határszakaszt is beleértve – számos áldozatot követelt. A berlini falra vonatkozóan pontos adatokkal rendelkezünk; 1961-től 1989-ig 268 menekülési kísérletet regisztráltak. Közülük 125 végződött halállal, 62 személy egyértelműen a rájuk leadott lövések miatt vesztette életét. A vasfüggöny magyar szakaszára vonatkozó adatok módszeres feltárása még nem történt meg, noha a Legfőbb Ügyészség Politikai (1970-es évek közepétől: Államelleni ügyek) Osztályának iratanyaga a Magyar Nemzeti Levéltárban hozzáférhető a kutatók számára. Jelen írás néhány, a keletnémet menekültkérdéshez kapcsolódó eset közreadásával a határőrizetet illető fegyverhasználat szabályozásának áttekintésével próbál hozzájárulni a problémakör értelmezéséhez.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1965. május 11-én hozott határozata nyomán Magyarországon eltávolították az aknamezőt, helyette SZ-100-as szovjet típusú elektromos jelzőrendszert építettek ki. Az osztrák–magyar határra telepített technikai eszközök részleges felszámolásáról a nyugatnémet sajtó és televízió is hírt adott. A keletnémet lakosság körében ezen tudósítások nyomán alakult ki a vélekedés, hogy az NDK illegális elhagyása magyar területen keresztül nagyobb rizikó vállalása nélkül kivitelezhető. Egy 1972-ben készült jelentés szerint az 1960-as évek derekán a keletnémet állampolgárok követték el a határsértési esetek 70%-át. *„...a kifelé irányuló illegális határátlépési kísérletek az NDK kormányának 1961. augusztus 13-án a nyugatberlini határszakasz megerősítésére tett intézkedései kapcsán beállott helyzettel függenek össze. Az említett intézkedés következtében ugyanis a Német Demokratikus Köztársaságban jelentősen csökkentek az embercsempészek és az illegális határátlépők lehetőségei, ennek folytán azok az NDK-állampolgárok, akik valamilyen oknál fogva ki akarnak szökni az országból, tervük megvalósítása érdekében igyekeznek felhasználni a népi demokratikus országokba, többek között hazánkba történő turistautazásokat és az egyre inkább fellendülő idegenforgalom nyújtotta egyéb lehetőségeket”* – áll az 1960-as évtized adatait értékelő jelentésben.² A magyar biztonsági szervek az illegális határátlépések megelőzésére keletnémet tárgyalópartnereiknek azt javasolták, agitációs eszközökkel, például a határsértéssel kapcsolatos perekről írott cikkekkel kellene megcáfolni a téves híresztelést.³

Fellépés a határsértőkkel szemben

A törvénytelen határátlépések megakadályozása a határőrség feladata volt, melybe a befelé és a kifelé irányuló illegális határsértés megelőzése egyaránt beletartozott. A határsértők elleni fellépés leglényegesebb, egyben leginkább vitatott aspektusát az adott esetben visszafordíthatatlan következményekkel járó fegyverhasználat képezte. A határsértőkkel szembeni kötelező érvényű fegyverhasználatot az 1600/1948. számú kormányrendelet rendelte el, melynek elmulasztása büntetést vont maga után.⁴ A rendelet alapján 1949-ben került sor a Honvéd Határőrség Elnökség 46.000. számú katonai határozatának kiadására, amely a határsértők feltartóztatására és a

fegyverhasználatra vonatkozó alapelveket fektették le. A határozat 2. §-a az előző évi kormányrendelettel összhangban határozta meg az indokolt fegyverhasználat eseteit:

„(1) A szolgálatban álló honvéd határvasz köteles fegyverét használni az ellen a személy ellen,

- 1. aki őt tettelesen megtámadja, vagy ilyen támadással veszélyesen fenyegeti;*
- 2. aki másnak életét, testi épségét, személyes szabadságát, vagy vagyonát közvetlenül, jogtalanul és súlyosan veszélyezteti, ha a veszélyt másként elhárítani nem lehet;*
- 3. aki a határvaszt szolgálati ténykedésében – fegyverhasználatval való fenyegetés ellenére – tettelesen akadályozza;*
- 4. aki mint elfogott, vagy elfogandó személy menekül és fegyverhasználatval fenyegető rákiáltás ellenére nem áll meg, ha feltartóztatására más mód nincs;*
- 5. aki személyénél fogva gyanús, vagy viselkedésével gyanút kelt, ha a megállásra vonatkozó felszólításra – kielégítő válasz nélkül – szökésszerűen távolodni igyekszik;*
- 6. aki árukkal vagy más szállítmánnyal megrakodva fegyverhasználatval fenyegető rákiáltás ellenére nem áll meg, hanem szökésszerűen távolodni igyekszik és feltartóztatására más mód nincs;*
- 7. aki vízen, vízjárművön gyanús körülmények között közlekedik, és a fegyverhasználatval fenyegető rákiáltásra nem áll meg, illetőleg ebbéli szándékának kétségtelen jelét nem adja, hanem szökésszerűen távolodni igyekszik.”⁵*

A parancs a konkrét esetek megítélését illetően a határvasz személyes felelősségére hívta fel a figyelmet, és részletesen magyarázatot fűzött a fontosabb fogalmakhoz. A legfontosabb közülük a tetteleges támadás értelmezése volt, melyet a következőkben határoztak meg:

„Tetteleges támadással való veszélyes fenyegetés alatt olyan magatartást kell érteni, amely kétségtelenné teszi a határvasz azonnali tetteleges megtámadásának bekövetkezését. Ilyen magatartás pl. az, ha valaki – akár pusztá kézzel is – a határvasznak nekimegy, fegyverrel célba veszi, ellene követ vagy más tárgyat dobásra vagy ütésre emel, stb. Tetteleges támadással való veszélyes fenyegetésnek kell tekinteni azt is, ha egy vagy több személy támadó szándékkal a határőrizeti közeg ellen nyomul, a határvasz felhívására a fegyverhasználatval való fenyegetés ellenére nem áll meg, és alaposan tartani lehet attól, hogy a határvasz személyes biztonságát veszélyeztetni, szolgálatának ellátásában pedig akadályozni fogja.”⁶

A határozat 5–6. paragrafusai úgy a sérüléssel járó, mind pedig a sérülést nem okozó fegyverhasználat körülményeinek kivizsgálásáról rendelkeztek. A halálos kimenetelű vagy sérüléssel járó fegyverhasználatról jegyzőkönyvet kellett felvenni. A jegyzőkönyv röviden vázolta a tényállást, és felvette a fegyver használójának, valamint a fegyverhasználatot elszenvedett személynek az adatait. Ezen túl a tanúvallomásokat és a kivizsgálás vezetőjének véleményét tartalmazta. A fegyverhasználat helyszínéről készült vázlat, a sebesültről készült orvosi látlet, illetve a boncolási jegyzőkönyv, valamint a bűnjelek és magántárgyak listái a jegyzőkönyv mellékleteit képezték. A rendelet azt is kimondta, hogy a fegyverhasználat nem lehet a megtorlás eszköze, vagyis nem lehet olyan személy ellenében használni, aki már túljutott az országhatáron. A határőrnek különös gondot kellett arra fordítani, hogy amennyiben a fegyverhasználat az államhatár közvetlen közelében történt, a lövedék ne az idegen állam területén csapódjék be. Ez ugyanis határsértést jelentett, és nem kívánatos diplomáciai jegyzékváltáshoz vezetett. Amennyiben a fegyverhasználat egyben a határsértés kérdését is felvetette, a szomszédos állammal közös eljárás menetét a kétoldalú megállapodások szabták meg. A nyugati határszakaszon például a Magyar–Osztrák Határeseményeket Vizsgáló Bizottság hatáskörébe tartozott a fegyverhasználat körülményeinek feltárása.⁷ Amint egy 1968-as eset is mutatja, a fő hangsúlyt a határsértés tényének megállapítására helyezték. Ennek

kapcsán azt vizsgálták, hogy történt-e átlövés magyar területről osztrák földre, a magyar határőrök behatoltak-e osztrák területre, illetve visszahozták-e onnan a határsértőt.⁸

A Honvéd Határőrséget a 4.353/1949. számú Minisztertanácsi rendelet 1950. január 1-től az Államvédelmi Hatóság alárendeltségébe vonta.⁹ Piros László államvédelmi vezérőrnagy, az Államvédelmi Hatóság helyettes vezetője 1953. március 12-én kiadott 013. sz. parancsában foglalkozott az ÁVH Határőrség fegyverhasználatának kérdésével. A szabályozás újdonsága, hogy a kötelező fegyverhasználat két típusát, a felszólítást követő, valamint a felszólítás nélküli fegyverhasználatot különböztette meg:

„A Magyar Népköztársaság államhatárai őrizetére szolgálatba vezényelt á[llam]v[édelmi] h[atár]őr. fegyverét köteles használni.

1. A megállásra és fegyverhasználatra vonatkozó felszólítás után mindazon személy ellen:

- a) aki magatartásánál, viselkedésénél fogva gyanús, és a járőr felszólításának nem tesz eleget, hanem szökni próbál, és szökésének megakadályozására más mód nincs (A vízen közlekedőkre is érvényes),*
- b) aki a határőrt szolgálatának ellátásában bármi módon akadályozza, vagy támadással fenyegeti és ellenállásának megtörésére más mód nincs,*
- c) ha az őrizetbevett személy szökést kísérel meg.*

2. Felszólítás nélkül mindazon személy ellen:

- a) aki a járőrt magyar területen fegyveresen megtámadja, erre kísérletet tesz, vagy bármi más módon közvetlen támadással fenyegeti,*
- b) aki a járőrt a határőrizetével kapcsolatos bármilyen intézkedésekben a honi területről fegyveresen akadályozni próbálja,*
- c) kisebb, vagy nagyobb erejű felfegyverzett csoport támadása, magyar területre történő behatolása esetén,*
- d) azon felfegyverzett személyek, vagy csoportok ellen, akik a határvonalat átlépték, a járőr, a műszaki zár és egyéb határvédelmi berendezések ellen erőszakos támadást hajtanak végre, vagy ilyen cselekmény végrehajtását megkísérik.*

3. Repülőgépek ellen:

Járőrök, vagy járőr csoportok mindazon repülőgépek ellen, amelyek megsértették államhatárunkat.”¹⁰

Az ÁVH Határőrségre vonatkozó parancs fontos szigorítása, hogy a felszólítás és figyelmeztetés nélküli fegyverhasználat kötelezettségét a műszaki zár és a határvédelmi berendezések rongálói is kiterjesztette: *„A járőr felszólítás nélkül köteles fegyverét használni az olyan felfegyverzett személy, vagy csoportok ellen, akik átlépve Népköztársaságunk határvonalát, a műszaki zárat és egyéb határvédelmi berendezéseket rongálni akarják, az ellen robbantással, drót vágással, vagy egyéb módon támadást intéznek, vagy a műszaki zár körül aknát próbálnak felszedni, vagy ezeknek a cselekményeknek az elkövetését bármi módon megkísérik.”¹¹* A szabályozás elsajátítására a tiszthelyettesi és a tisztii állomány részére gyakorlati és módszertani foglalkozásokat tartottak, annak sikerességét vizsgáztatással ellenőrizték.

A Kádár-korszak konszolidációjának idején a rendőrség fegyverhasználatát az 1963. évi 22. számú törvényerejű rendelet szabályozta.¹² Bizonyos mérvű szemléletváltást jelzett, hogy a jogszabály már nem fegyverhasználati kötelezettségről szólt, hanem a rendészeti szolgálat teljesítése közbeni fegyverhasználat joga állt benne. A rongálás kísérletére vonatkozó felszólítás nélküli fegyverhasználat kötelezettségét már korábban, az 1961. szeptember 4-i kollégium ülésén *„politikailag károsnak”* minősítették.¹³ Az 1960-as években érvényben lévő határőrizeti szabályzat 4. pontja a fegyverhasználat eseteit az alábbiakban rögzítette:

„A határőrnek az alábbi esetekben van joga fegyverét használni:

- a) annak a személynek az elfogására, aki tiltott határátlépést követett el, erre kísérletet tesz, illetve ilyen cselekmény elkövetésével alaposan gyanúsítható, ha a megállásra vonatkozó felhívásnak nem engedelmeskedik, hanem menekül;
- b) a szolgálatának ellátását tettelesen akadályozó ellenszegülés leküzdésére, a saját élete, testi épsége vagy személyes szabadsága ellen intézett támadás, illetőleg az ilyen támadással közvetlenül fenyegető magatartás elhárítására;
- c) a mások élete ellen irányuló, vagy mások testi épségét súlyosan veszélyeztető támadás, illetőleg az ilyen támadással közvetlenül fenyegető magatartás elhárítására;
- d) a büntető eljárás vagy büntetés végrehajtása során a hatóság őrizetéből megszökött személy kézrekerítésére.”¹⁴

Amennyiben tehát a határsértők erőszakosan léptek fel az intézkedő határőr ellen, az egyértelműen tettelesen támadásnak minősült, és lőfegyver használatát vont maga után. R. L. 24 éves NDK-állampolgár például 1964. március 24-én, ifjúsági turistacsoporttal érkezett Pécsre. Március 27-én elvált a csoporttól, és a vasúti töltés mentén Jugoszlávia felé indult. A határőrök Villány és Magyarbóly között tartóztatták fel. Rosszullétet színlelt, emiatt a járőr egyik tagja orvosi segítségért sietett. Amikor a másik járőrrel egyedül maradt, dulakodni kezdett vele, és megpróbálta elvenni a fegyverét. Mivel a többszöri figyelmeztetés sem térítette jobb belátásra, a határőr végül rálőtt. A csuklóján sérült férfit a Pécsi Orvostudományi Egyetem sebészeti klinikáján látták el. A katonai ügyészség súlyos testi sértést ügyében indított vizsgálatot. Megállapításuk szerint a határőr a szabályzatok értelmében, jogszerűen járt el, amikor a vele szemben támadást intéző R. L. ellen fegyvert használt. A fiatalembert 1964. április 29-én adták ki az NDK-nak, a Stasi vizsgálati szerve disszidálás kísérlete mellett hatóság elleni erőszak címén is eljárást indított ellene.¹⁵ A szabályozás nem adott helyet a fegyverhasználatnak gyermekek, aggok, rokkant személyek és terhes nők ellen, a szomszédos országgal közös utakon közlekedő személyekkel szemben, valamint ha az a szomszédos állam területére való jogtalan átlövést idézne elő. A fegyverhasználatot megelőzően figyelmeztető intézkedést kellett tenni, amely szóbeli felszólításból, fegyverhasználaton kívüli egyéb kényszerítő intézkedésből, illetve figyelmeztető lövésből állt. A fegyverhasználat alkalmazására vonatkozó fő szabály az volt, hogy kerülni kellett az élet kioltását. Amennyiben a fegyverhasználat elérte a célját, további alkalmazásának nem volt helye, a sérültet azonnal elsősegélyben kellett részesíteni, és gondoskodni kellett orvosi ellátásáról. Mindezeket a módosításokat feltehetően nem a korábbi szabályozás embertelen következményei motiválták, hanem a Kádár-rendszer külpolitikai visszhangjának javítása kényszerítette ki. A rendőrség, a BM Karhatalom és a munkásőrség határőrizeti feladatokra vezényelt beosztottjait feladatuk ellátása során ugyanezen fegyverhasználati jog illette meg.

A fegyverhasználat jogát az 1980-as évtized derekán jelentősen szűkítették. A 20/1984. sz. BM-utasítás szerint a határőr fegyverét csak végső esetben használhatta, amennyiben az feladatának teljesítéséhez elkerülhetetlenül szükségesnek mutatkozott. *„Végső esetnek kell tekinteni, ha a határőr a súlyos bűncselekmény elkövetését csak fegyver használatával tudja megakadályozni, más kényszerítő eszközök alkalmazása nem elegendő, vagy arra nincs lehetősége.”*¹⁶ A jogszerű fegyverhasználat eseteit az utasítás 11. pontja az alábbiakban részletezte:

„A határőr – az utasítás általános rendelkezéseinek megfelelően – fegyvert használ:

- a) nyugati és déli viszonylatban azzal a személlyel szemben, aki kifelé irányuló tiltott határátlépés vagy embercsempészés, illetőleg a külföldre szökés bűncselekményét kísérli meg. Északi és keleti viszonylatban ezen alpont alapján nincs helye a fegyverhasználatnak;
- b) fegyveres határsértővel szemben;
- c) csoportos határsértés esetében (három vagy ennél több elkövető), ha a határőrt támadás veszélye fenyegeti;

- d) a tiltott határátlépés, az embercsempészás, a külföldre szökés büntetett légi eszközzel megkísérlő elkövetőkkel szemben, feltéve, ha a légi eszköz a földön tartózkodik, valamint azon levegőben levő vagy földön tartózkodó légi eszköz személyzete ellen, amelyről a határőrre tüzet nyitnak;
- e) szolgálatának ellátását tettelesen akadályozó ellenszegülés leküzdésére. Tettelesen akadályozó ellenszegülésnek kell tekinteni azt a célzatos, fizikai erő kifejtéssel járó tevékenységet, amely a határőrt jogszerű intézkedésében akadályozza;
- f) mások élete ellen irányuló vagy mások testi épségét súlyosan veszélyeztető támadás, illetőleg az ilyen támadással közvetlenül fenyegető magatartás elhárítására;
- g) saját élete, testi épsége vagy személyes szabadsága ellen intézett támadás, illetőleg az ilyen támadással közvetlenül fenyegető magatartás elhárítására.
Támadással közvetlenül fenyegető magatartásnak kell tekinteni azt a fellépést, amikor a támadó helyzetéből, tevékenységének módjából és eszközéből a határőrnek arra kell következtetnie, hogy a támadás nyomban bekövetkezik;
- h) súlyos bűncselekmény elkövetésének megakadályozására, továbbá ilyen bűncselekmény elkövetésével alaposan gyanúsítható személy elfogására. Alaposan gyanúsítható az, akit tetten értek vagy a határőr előtt nyilvánvaló a súlyos bűncselekmény bekövetkezésének közvetlen veszélye, illetve körözés alapján az elkövetőt felismeri;
- i) a büntetőeljárás vagy a büntetés végrehajtása során a hatóság őrizetéből megszökött személy kézrekerítésére."

A fegyverhasználat módját megszabó előírás fő elveként az élet védelmét fogalmazták meg: „A fegyverhasználat során kerülni kell az élet kioltását. A lövést lehetőleg lábra kell irányítani. A határon történő erőszakos kitörési kísérlet esetén lehetőleg a járművet kell használhatatlanná tenni gumiabroncsba, motorházba lövéssel.” Részletesen szabályozták a fegyverhasználatot megelőző intézkedéseket:

„A fegyverhasználatot meg kell előznie:

- a) felhívásnak, hogy a személy a határőr felszólításának engedelmeskedjék;
- b) más személyek segítségül hívásának (ha van rá lehetőség);
- c) kényszerítő intézkedéseknek (testi kényszer, bilincs, könnygázszóró palack, gumibot, szolgálati kutya);
- d) figyelmeztetésnek, hogy fegyverhasználat következik;
- e) figyelmeztető lövés(-ek)nek.”¹⁷

A függőleges irányba, levegőbe irányított figyelmeztető lövés nem számított fegyverhasználatnak, mert előírászerű alkalmazása esetén a szökevények életét és testi épségét nem veszélyeztette.¹⁸ Tilos volt a fegyverhasználat a 14 éven aluliakkal, a terhes nőkkel, valamint a szomszédos államokkal közös utakon közlekedőkkel szemben, valamint ha az a szomszédos állam területére való átlövést eredményezett volna. A határőrnek a fegyverhasználatot és a fegyverhasználatnak nem minősülő figyelmeztető lövést az erre rendszeresített formanyomtatványon kellett jelentenie. Személyi sérülés, illetve halál esetén az illetékes katonai ügyészt kellett értesíteni.

Az 1984-es utasítást 11/a pontját 1988 novemberében módosították. Mivel a világútlevél bevezetését követően, 1988. január 1-től a magyar állampolgárok nyugati irányba is korlátozás nélkül utazhattak, a rájuk vonatkozó határátlépési korlátozások értelmüket veszítették.¹⁹ Ettől fogva a határőr „nyugati és déli viszonylatban” csak a külföldre szökő katonával szemben használhatott fegyvert. A módosítás a b)–i) pontban felsoroltakat nem érintette, vagyis a fegyveres határsértőkkel szemben, csoportos határsértés esetén, ellenszegülés leküzdésére, illetve a határőrt fenyegető támadás veszélye esetén továbbra is érvényben maradt a fegyverhasználat joga.²⁰ Az 1984-es utasítás c) pontjában

foglaltak érvényét a soproni határőrkerület parancsnoka által 1989. augusztus 18-án, a páneurópai pikniket megelőző napon kiadott módszertani útmutató függesztette fel, amely a csoportokkal szembeni fegyverhasználatot sem engedélyezte. Úgy rendelkezett, hogy amennyiben az intézkedések nem járnak eredménnyel, és a tömeg a határőrök határozott fellépése dacára kijut az államhatárra, az intézkedéseket be kell fejezni, majd haladéktalanul ki kell vizsgálni annak körülményeit.²¹ Ettől fogva csupán fegyveres határsértővel szemben, valamint a járőr személyét ért támadás esetén adtak helyet a fegyverhasználatnak.

A vasfüggöny felszámolása

Az 1980-as évtized utolsó éveiben felvett jegyzőkönyvek a befejezett illegális határátlépéseket a rendelkezésre álló erők és eszközök elégtelenségével, valamint az elektromos jelzőrendszer meghibásodásával magyarázták. A határvédelmi berendezések leamortizált állapotát mutatja az 1989. július 7-én történt eset is, amikor a kópházai határátkelőnél egy keletnémet rendszámú motorkerékpár vezetője váratlanul gázt adott, és sávot váltva elrohogott a határőrök által éppen igazoltatott gépkocsi mellett. A határőrök kézzel próbálták lezárni a sorompót, mivel annak elektromos berendezése alkatrész hiányában már egy hónapja nem működött.²² Az ország nyugati határára telepített elektromos jelzőrendszer rossz állapotára és az ebből fakadó problémákra Székely János vezérőrnagy, a magyar határőrség főparancsnoka már 1987. október 5-ei jelentésében felhívta a figyelmet.²³ 1988. szeptember 26-án a honvédelmi bizottság kihelyezett ülést tartott Győrben. Székely János parancsnok az elektromos jelzőrendszer politikai, erkölcsi és technikai elavultságára hivatkozva itt fogalmazta meg a rendszer teljes megszüntetésének gondolatát. Pozsgay Imre államminiszter Horváth István belügyminiszter társaságában 1988. október 26-án tett látogatást a győri határőrkerületben. Pozsgay a *Népszabadság* újságírójának nyilatkozva a határőrparancsnok által elmondottakból indult ki: *„Ez a jelzőrendszer mind történelmileg, mind politikailag, mind pedig műszakilag elavult. Magyarországnak nem érdeke fenntartani, s nagy valószínűséggel belátható időn belül megtörténhet a felszámolása. Ez közérzetjavító hatású lesz, s minden bizonnyal tovább javíthatja hazánk és Ausztria kapcsolatát.”*²⁴ A határőrség vezetői tisztában voltak a műszaki zár lebontásának várható következményeivel, ezért már előzetesen feladattervet állítottak össze:

„Az MSZMP PB [1989.] febr. 28-i, majd a Minisztertanács áprilisi ülésén várható, hogy a határőrség tevékenységével összefüggésben olyan döntés születik, amelynek alapján számolni kell az alábbiakkal:

- *Az elektromos jelzőrendszer megszüntetésével nem lesz technikai akadály a határ megközelítésének. A nyugati irány aktivitása várhatóan tovább növekszik.*
- *Az összefüggő technikai jelzőrendszer hiányában, a magasabb egységek, alegységek előzetes intézkedési terveinek alapját képező információs rendszerrel nem számolhatunk.*²⁵
- *A határsáv nyugaton és délen történő megszüntetésével a határ megközelítésében sem magyar, sem külföldi számára nem lesz korlátozó jogszabály, növekedni fog az idegenforgalom. Szűkül a jogos feltartóztatások, előállítások lehetősége. Az elfogottak tiltott határátlépési szándékának bizonyítása nehezebbé válik.*
- *Minden valószínűség szerint szűkül a határterület mélysége, a határőrség nyílt erőinek, eszközeinek alkalmazására a határvonaltól számított eddigieknél kisebb távolságon belül nem lesz lehetőség.*
- *Az osztrák, jugoszláv határszakaszon a nyomsáv megszűnik, az események regisztrálására nem lesz lehetőség*
- *A határsáv, a határvízi korlátozások teljes megszüntetésével számolni kell a turizmus növekedésével, új fürdőhelyek, kirándulóhelyek, üdülőterületek*

kialakulásával, a horgászok, halászok nagyobb számú megjelenésével, különösen a Fertő-tó, a Mura és Dráva térségében.

- A különböző korlátozások megszűnése után az állampolgárok jogosultak bármilyen nem bűnös szándékkal az államhatár közelében tartózkodni. Ezért számolni kell a határrendsértések számának növekedésével, árucsempészet kialakulásával az osztrák és jugoszláv viszonylatban is.
- Az új módon jelentkező feladatokat a jelenlegi létszámmal és anyagi, technikai biztosítási feltételekkel kell megoldani.”²⁶

Az elektromos jelzőrendszer lebontását 1989. május 2-án kezdték meg. A korábbi határőrizeti statisztikák ismeretében várható volt, hogy a műszaki létesítmények lebontása és a genfi menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozás hazánk nyugati határára fogja vonzani az NDK-t elhagyni szándékozó keletnémet állampolgárokat. A várható következményekkel kapcsolatban a soproni határőr kerület vezetője. május 11-én az alábbi intézkedést adta ki: „A rendelkezésre álló információk szerint az NDK állampolgárok tiltott határátlépési kísérleteit motiválja, hogy ismertté vált az EJR lebontásának megkezdése, a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásunk, továbbá az NDK-ban elterjedt hír, hogy a magyarországi utazások feltételeit az NDK hatóságok jelentősen szigorítani fogják, ösztönzőleg hat ezenkívül, hogy a nyugati határszakaszon több sikeres tiltott határátlépési kísérlet történt részükről, valamint hogy információkkal rendelkeznek a fegyverhasználattal kapcsolatos korlátozásokról. Számolni kell az NDK állampolgárok nagyobb számban történő megjelenésével és tiltott határátlépési kísérletével. Az elkövetés módjára jellemző, hogy rövid időt töltenek a működési területen, az ellenőrzés kikerülésére felkészülve cselekményüket határozottan, célratörően, rövid idő alatt valósítják meg, határsértő segítő és embercsempész közreműködését vehetik igénybe. Több esetben fordult elő, hogy a könnyített beléptetést kihasználva gépkocsival a közúti határátkelőhelyek területére jutottak, és az ellenőrzést kikerülve gépkocsi kitörést kíséreltek meg.”²⁷ Az intézkedés 3. pontja külön kitért a fegyverhasználatot megelőző figyelmeztetés fontosságára és az 1988-ban kiadott szabályozás betartására.

Az illegális határátlépések száma rendkívül gyorsan növekedett. Míg 1989 júliusában 1482 főt, augusztus első felében pedig 1290 főt fogtak el, addig az augusztus 8–14. közötti héten már 813, augusztus 14-én pedig egyetlen nap alatt 180 személyt tartóztattak fel.²⁸ Az elkövetés leggyakoribb módját az elektromos jelzőrendszer aláásása, átbújás, illetve átmászás pl. létra segítségével, illetve a drótkadály drótvágó ollóval való elmetszése képezte. Olyan is többször előfordult, hogy a drótszálakat egyszerűen szétfeszítették.²⁹ A nyugati határőrizet ellehetetlenülésének körülményeit fogalmazza meg a Határőrség Politikai Főcsoportfőnökségének augusztusi tájékoztatója: „Napjainkra gyakorlatilag minden olyan hatás (büntetés kilátásba helyezése, fegyverhasználat, kényszerítő intézkedés) megszűnt, amely a kiszökni szándékozót cselekménye végrehajtásában visszatartaná. A két fős járőrszolgálat bevezetése, a határsávi korlátozások megszüntetése, az EJR lebontása lényegesen csökkenti az elfogás lehetőségét. Az elkövetők elszántságához, motivációjához képest a figyelmeztetés vagy különlapos tartózkodási engedélymegvonás csak egyszeri, rövid ideig ható gátlást alakít ki, s eddigi tapasztalataink szerint egy-egy elkövető többszöri kísérletével kell számolni. A többszöri kísérlet lehetővé teszi járőrözési rendszerünk kiismerését, növekszik a sikeres elkövetés esélye, lényegesen megnövekedhet a befejezett tiltott határátlépések száma.”³⁰

A vasfüggöny utolsó áldozatai

A fegyverhasználati szabályzatokat és módszertani utasításokat áttekintve megállapítható, hogy az 1980-as évek végén kiadott módosítások egyértelműen a balesetek (halálesetek) elkerülésére törekedtek. Joggal merül fel tehát a kérdés: 1989 júliusában és augusztusában hogyan történhettek kisebb sérüléssel, illetve halállal

végződő balesetek? Az alábbiakban felidézett mindkét eset a keletnémet menekültüghöz kapcsolódik.

1989. július elsején, az éjjeli órákban egy háromtagú keletnémet család indult a határnak Peresznye térségében. A járőr felszólításának nem tettek eleget, hanem szétválva az Ásás patak medrét övező sűrű növényzetbe vetették magukat. A határőrök 20 figyelmeztető lövést adtak le, ám az apának és a 15 éves fiúnak sikerült megszökni, ők épségben lépték át az osztrák határt. Az anya nem volt ilyen szerencsés. Az őt üldöző határőr a nedves árokba csúszott, közben „véletlenszerű lövést” adott le, vagyis a kibiztosított fegyver elsült, és a lövés az asszony kezét találta el. Az ügy szépséghibája, hogy az esetről írott első jelentés a sérülés okát megpróbálta eltussolni: *„A helyszíni szemle eredményeként – és tekintettel arra, hogy a sérültet igazságügyi orvosszakértő nem vizsgálta meg – nem zárható ki, hogy a sérülést menekülés körzetében található éles vadbambusztorzsák esés következtében okozták.”*³¹ A sérült nőt a zsirai körzeti orvos részesítette elsősegélyben, majd a szombathelyi Markusovszky kórházban látták el. Az orvosi vizsgálat minden kétséget kizáróan megerősítette, hogy bal keze mutatóujján érintőlegesen lövéstől származó, 8 napon belül gyógyuló sérülést szenvedett. A határsértőt a Vas megyei rendőr-főkapitányság vette át, ügyészségi meghallgatása során nem élt a panasz jogával. Az ügyet a győri katonai ügyészség vizsgálta ki. Az orvosi szakvélemény egyértelműen alátámasztotta, hogy a *„2 cm hosszú, tátongó szélű cafatos seb”* érintőlegesen lövés következménye. A kivizsgálást követő ballisztikai vizsgálat tanúsága szerint a járőrök az előírások szerint jártak el, vagyis a lövéseket szabályosan, a levegőbe irányozva adták le. Amint ez az eset is tanúsítja, a kibiztosított fegyver mindig komoly veszélyforrást jelentett. Az 1989 nyarán feljegyzett határsértések közös vonása, hogy az eredménytelen felszólítást követően a határőrök és a határőrizetben részt vevő munkásőrök aránytalanul sok, jelen esetben húsz *„figyelmeztető lövést”* adtak le. A vaksötétben, sűrű növényzet közepén leadott figyelmeztető lövések száma azért is elgondolkodtató, mert az adott körülmények között nem sok esélyt adott a menekültek feltartóztatására. Az adott időszak hasonló eseteivel egybevetve még szembetűnőbb az aránytalanság. Július 19-én például az esti órákban 3 keletnémet fiatal próbált a Rábán átúszni Szentgotthárd és Rábatótfalu között. A közelben tartózkodó munkásőr és a határőrök feltartóztatásuk során összesen 62 db éles lőszeret használtak fel. A korábbi évtizedek gyakorlatával ellentétben tehát, amikor a lőszerfelhasználást illetően szigorú elszámoltatás volt érvényben, úgy tűnik, hogy ez a korlátozás is megszűnt. Mivel a határőrök kezében nem volt olyan hatékony eszköz, amellyel a határsértőket vissza tudták volna fordítani, ezzel az erődemonstrációval próbálták megfélemlíteni a menekülteket. A nyomásgyakorlás pszichológiája gyakran *„eredményt”* hozott, és az életüket féltő menekültek inkább visszafordultak.³²

A balesetek bekövetkezésében máskor a menekültek agresszív fellépése is közrejátszott. A régi álmukat valóra váltó emberek a *„szabadság kapujába”* érve nem mindig mérték fel cselekedeteik következményeit, hanem pánikreakciót tanúsítottak, ami permanens veszélyhelyzetet idézett elő. A menekültek agresszív fellépését a *Der Kurier* című osztrák napilap kommentárja az otthon szerzett rossz tapasztalatokkal magyarázta: *„A keletnémet menekültek félnek a katonáktól. Feltehetően minden egyenruhásban azokat a határőröket látják, akik az NDK nyugati határán állnak, és nemrégiben még a menekültekre tüzeltek. A határőröktől való félelem oda vezetett, hogy némelyik menekült még Magyarországon is késsel és gázspray-vel van felfegyverkezve. Ezt a magyar határőrök is tudják, ezért nem érzik jól magukat a bőrükben. Konfrontáció esetén a félelem spirálja könnyen erőszakba csap át. A keletnémet emigránsok gyakran csak Ausztriába érve ismerik fel – amikor már biztonságban érzik magukat –, hogy sok magyar határőr valószínűleg inkább »oda sem nézett«, nem hogy letartóztatni vagy visszatoloncolni akarta volna őket.”*³³ Augusztus 19-én reggel a szombathelyi hétforrási őrs határszakaszán történt, hogy a gazdasági munkát végző határőrt gázspray alkalmazásával akarta harcképtelenné tenni egy határsértő, akit csak a közelben lévő járőr segítségével sikerült harcképtelenné tenni.³⁴ A nőt a Vas megyei rendőr-főkapitányságnak adták át, ahol tiltott határátlépés és hivatalos személy elleni erőszak

miatt kezdeményezték eljárást ellene. Az ügyész azonban nem emelt vádat ellene, így a rendőrség kénytelen volt futni hagyni. A jelentés nem véletlenül hangsúlyozta a büntetés elmaradását, ami demoralizáló hatással volt az állomány tagjaira. A beosztottak mindinkább szükségtelennek, mi több, feleslegesnek érezték a határsértők feltartóztatását. Az állomány körében eluralkodó rossz közhangulatot jelezte, hogy soraikban a menekültek által agyonvert és elhurcolt határőrökről szóló rémhírek kaptak lábra.³⁵

A vasfüggöny utolsó áldozatának esete közismert. Kurt Werner Schulz 36 éves weimari építész élettársával és gyermekével Magyarország nyugati határán keresztül akart a Német Szövetségi Köztársaságba eljutni. Amikor véget ért a balatoni nyaralás, a nyugati határhoz utaztak. Első menekülési kísérletük eredménytelennek bizonyult, a határőrök feltartóztatták, előállították és az ország belsejébe való visszatérésre szólították fel őket.³⁶ Másnap, augusztus 21-én este, Peresznye térségében újabb kísérletet tettek. A járőr ezúttal is észrevette és megállásra szólította fel őket. A férfi elszántságát felszította előző napi kudarcra, dulakodni kezdett a járőrparancsnokkal, és megpróbálta elvenni fegyverét. Eközben osztrák területre kerültek, ahol a figyelmeztető lövések miatt kibiztosított fegyver elsült, és halálra sebezte a német férfit. A balesetet ebben az esetben is a figyelmeztető lövés leadására kibiztosított fegyver idézte elő. Az üggyel a határeseményeket kivizsgáló magyar-osztrák vegyes bizottság soron kívül összehívott ülése foglalkozott. A baleset helyszínén maradt nyomok a két határőr vallomását támasztották alá. A bizonyítékok és a tanúvallomások alapján a győri katonai bíróság felmentette a foglalkozás körében halált okozó testi sértés büntette alól a kiskatonát, ám a 19 éves fiatalember csak nehezen tudta feldolgozni a halálos baleset lelki következményeit. A Határőrség Politikai Főcsoportfőnöksége által kiadott tájékoztatóban ezzel kapcsolatban a következő állásfoglalás olvasható: *„A magyar-osztrák határon rendkívüli helyzetet teremtettek – az elsősorban NDK állampolgárságú – menekülők. Állományunk egy része érzelmileg azonosul a menekülők többségének problémájával és ezért igyekeznek humánus módon intézkedni velük szemben. Azt azonban elfogadhatatlannak tartják, hogy a magyar határ megsértésével – egyesek mindenre elszántan – akarják gondjaikat megoldani. Az NDK menekülőkkel kapcsolatos kormánynyilatkozatokkal egyetért állományunk. Az alegységparancsnokok azonban ezt kevésnek tartják. Határozottabb intézkedések megtételét sürgetik az állományuk és nemzeti érdekeink védelmére. Általános felháborodás fogadta a határőr járőröket ért támadásokról szóló híreket. A zsirai fegyverhasználatot a hivatásos és sorozott állomány is jogos önvédelemként értékelte. Az eseményt követően néhány alegységnél a katonák védelme érdekében a korábbi fegyverhasználat szabályainak visszaállítását is felvetette a hivatásos állomány.*

A járőrök többsége a nyugati határszakaszon feszültebb idegállapotban megy ki szolgálatba. Egyesekben erősödött a félelemérzet, hogy csoportos vagy támadóeszközzel felszerelt határsértővel találkoznak. A többség azonban bátran és példásan teljesíti feladatát, annak ellenére, hogy tudják: az elfogott határsértőt el kell engedni, aki újból megkísérli majd a tiltott határátlépést. Az osztrák viszonylatban kialakult kritikus helyzettel kapcsolatban több magasabb egységnél elhangzottak markánsabb vélemények:

A menekülőkkel szembeni liberális eljárás komolyan veszélyezteti a határőrség tekintélyét, morálisan aláássa a szolgálati fegyelmet. »Minek őrizzem az államhatárt?«

A jelenlegi állapot tartós fennállása magában rejti azt a veszélyt, hogy a járőr – félelmében, vagy mert túlterhelt idegileg és fizikailag – belelő a menekülők csoportjába.

Zavaros, ellentmondásos a jogalkalmazás, mert ha a külföldi személy az ország belsejében szabálysértést követ el, akkor megbüntetik, a határsértőt pedig csak figyelmeztetik.

A Páneurópai pikniken bekövetkezett tömeges kitörés nevetségessé tette jelenlétünket a határon, mert nem állt rendelkezésre hatásos eszköz ennek megakadályozására. ³⁷

Menekülttáborrá változtatjuk az országot, és ezzel a Kelet–Nyugat feszültségének gócpontja alakul ki itt, ahol a határőrségnek kell elvégezni a népszerűtlen munkát.

A kormánynak határozottabb lépéseket kellene tenni a probléma megoldására, mert a jelenlegi nyilatkozatok »hintapolitikára« utalnak, Nyugatot és Keletet is hitegetjük.

Egy meghatározott időre nyissuk meg a határt, menjenek az NDK-menekülők, mert a jelenlegi helyzet veszélyezteti katonáinkat, és nevetségessé teszi erőfeszítéseinket. ³⁸

A sorozott állomány védelme érdekében a Magyar Honvédelmi Szövetség vezetősége a belügyi vezetés mielőbbi intézkedését sürgette: „Az utóbbi időben nagy érdeklődéssel és aggodalommal figyeljük a magyar–osztrák határon kialakult helyzetet. Az események nemcsak szövetségünk fővárosi tagjait, hanem társadalmunk legnagyobb hányadát is foglalkoztatják. Azok az NDK-állampolgárok, akik illegálisan óhajtanak osztrák területre jutni, a magyar törvényeket figyelmen kívül hagyják. A tettegességig is fajuló, és egyre durvább alakot öltő határsértések nem egyszer a határnál szolgálatot teljesítő katonák testi épségét és életét is veszélyeztetik. Úgy gondoljuk, hogy az ott szolgálatot teljesítő sorkatonák biztonságának szavatolása alapvető feladata parancsnokaiknak és minden jóérezésű magyarnak. Annak ellenére, hogy a műszaki határsáv megszüntetésével teljes mértékben egyetértünk, az a véleményünk, hogy az illetékeseknek a szögesdrót kerítés eltávolításával egy időben nem sikerült olyan határvédelmi rendszert kidolgozni, amely kellően biztonságos körülményt tesz lehetővé a határőröknek feladataik ellátásához. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a sorkatonai szolgálatukat teljesítő fiatalokat nemcsak jogunk, hanem kötelességünk is megvédeni az őket érő agresszív megnyilvánulásokkal szemben. Éppen ezért kérjük a belügyminisztert, a határőrség országos parancsnokát, tegyenek meg mindent a szolgálatot teljesítők biztonsága érdekében. Megítélésünk szerint a kiskatonák nincsenek felkészítve a kialakult helyzetre, azaz az eddigi képzési rendszer nem felel meg a jelenlegi (megváltozott) körülményeknek.”³⁹ A határ osztrák oldalán a kötélhánc hasonlatával jellemezték a kényes helyzetet: „Aki valamennyire is utánajárt, hajszálpontosan tudja, hogy az elmúlt hetek során a magyarok milyen kötélháncot jártak a kötelességteljesítés, az elnézés és a diszkrét segítségnyújtás között.”⁴⁰

Dokumentumok

1. A BM Határőrség országos parancsnokának jelentése Földesi Jenő államtitkárnak Kurt Werner Schulz halálesetéről, 1989. augusztus 25.

BELÜGYMINISZTERIUM
Határőrség Országos Parancsnokság

„Titkos!”

(Selejtezésig)
Budapest

1. sz. pld.

Száma: 0219/12/1989.

Földesi Jenő r. altábornagy bajtárs
belügyminisztériumi államtitkár

Budapest

Államtitkár Bajtárs!

Jelentem, az 1989. augusztus 21-én 22.40 órakor a szombathelyi kerület zsirai őrskének határszakaszán a B 80/3 és a 80/4 határkövek között szolgálatot teljesítő Kovács Zoltán (1969. Peresztegi Anna) határőr járőrparancsnok és Füleki Gábor (1970. Őri Éva Erzsébet) határőr járőrtárs észlelte, hogy személyek közelednek a határ felé. A határsértők többszöri felszólításra, terepmegvilágításra, majd az ezeket követő figyelmeztető lövésekre sem álltak meg, futottak az államhatárnál lévő drótkerítéshez. Kovács határőrt Schulz Kurt Werner (1953. Felkenstein, NDK állampolgár, weimari lakos) a nála lévő táskával fejbe vágta, amitől az elesett. A határőr estében elkapta a férfi lábát, mire az fejbe rúgta. A dulakodás közben a határsértő Kovács határőrt áthúzta osztrák területre, ahol a fegyverét igyekezett megszerezni. Ennek során elestek, és az előzőekben a figyelmeztető lövések miatt már tűzkész állapotban lévő fegyver elsült. A lövedék az NDK állampolgár száján keresztül hatolt a koponyába és a tartón át távozott. A lövést hallva Werner élettársa, Schafitel Gundula (1958. Apolda, NDK állampolgár, weimari lakos) 6 éves gyermekükkel az osztrák terület mélysége felől visszajött magyar területre. A járőr a férfit orvosi segítségnyújtás céljából visszahozta magyar területre. Jelentésüket követően 23.10 órakor a helyszínre érkező körzeti orvos megállapította az NDK állampolgárnál a halál beálltát. Az eseményeket a kerulettől kiküldött bizottság, az országos parancsnokság részéről Máday András ezredes és dr. Bárdos Pál alezredes, valamint a Határeseeményeket Kivizsgáló Magyar–Osztrák Bizottság vizsgálta.

A bekövetkezett fegyveres balesettel kapcsolatosan az osztrák szervekkel folytatott tárgyalásokon az alábbi lényegesebb események történtek:

A Burgenlandi Biztonsági Igazgatóság vezetőjét 1989. augusztus 22-én 08.00 órára hívtuk meg a kőszegi közúti határátkelőhelyre. A tárgyaláson magyar részről Németh István ezredes, a szombathelyi határőrkerület parancsnoka, Kovács Gyula alezredes, a soproni határőrkerület törzsfőnöke, dr. Bárdos Pál alezredes, a nemzetközi és jogügyi alosztály vezetője és dr. Kovács Gábor őrnagy, a szombathelyi felderítő alosztály csoportvezetője, fordító vett részt.

A kért időpontra dr. Schoretits Johann udvari tanácsos, biztonsági igazgató és egy Andits nevű felügyelő érkezett meg. Az üdvözlések után dr. Schoretits elmondta, hogy hajnali öt órakor munkatársai telefonon riasztották és tájékoztatták arról, hogy a magyarok rendkívül sürgős és fontos ügyben kérik a találkozózt. Először arra gondolt, hogy mivel szénanáthája miatt nem érzi jól magát, valamelyik beosztottját küldi el a találkozóra. Később mégis meggondolta a dolgot, mert úgy vélte, ha már rendkívül sürgős és fontos ügyre hivatkozva hajnalban felébresztették, biztosan megvan rá az okunk. (A megbeszélésen Kovács Gyula alezredes azért vett részt, mert mint a kapcsolattartásra kijelölt kerület parancsnokának helyettesén, rajta keresztül hívtuk meg a biztonsági igazgatót.)

A tárgyalás során Németh ezredes röviden tájékoztatta az osztrák felet a történekről és kifejezte sajnálkozását amiatt. Dr. Schoretits láthatóan nagyon meglepődött azon, hogy mi olyan dologról tájékoztatjuk, amiről semmilyen adattal nem rendelkezett, és szinte hihetetlennek tartotta, hogy az eset valóban osztrák területen történt. Minden esetre megköszönte a tájékoztatást, és elfogadta a javaslatunkat a helyszín megtekintésére. Kérte, hogy amennyiben ez lehetséges, a magyar delegáció tagjai közül valaki menjen velük az osztrák oldalról, hogy könnyebben megtalálják a helyszínt. Kérésükre dr. Bárdos alezredes és Kovács őrnagy osztrák terület felől a helyszínre kísérték őket. Erre azért volt szükség, mert a helyszínt magyar terület felől csak terepjáróval lehetett megközelíteni, és az osztrákok ilyennel nem rendelkeztek, illetve telefonon jelenteni akartak a minisztériumba. A helyszínen a lutzmannsburgi⁴¹ csendőrparancsnok és egy másik csendőr jelenlétében – akiket menetközben vettek fel – megvizsgálták a helyszínt.⁴² Németh ezredes elmondta a történekr lényegét, az ismert körülményeket. Megállapították, hogy az esemény valóban osztrák területen történt. Dr. Schoretits úr

közölte, hogy az események súlyára tekintettel valószínűleg olyan döntés születik majd, hogy soron kívül össze kell hívni a Határeseeményeket Kivizsgáló Magyar-Osztrák Bizottság ülését. Közöltük, hogy tudomásunk szerint magyar részről is hasonló döntés van.

A helyszíni szemle után Németh ezredes 13.00 órára meghívta az osztrákokat Kőszegre ebédre, amit elfogadtak. Ebéd közben dr. Schoretits arról tájékoztatta tárgyaló küldöttségünket, hogy telefonon beszélt dr. Zwettler Helmut miniszteri tanácsossal, a Vizsgálóbizottság osztrák tagozata elnökével, jelentette az eseményt, és olyan döntés született, hogy össze kell hívni a soron kívüli ülést. Tájékoztattuk, hogy magyar részről hasonló döntés született, és már el is ment a meghívás a találkozóra, 23-án 11.00 órát és a kőszegi határátkelőhelyet javasoltuk. Dr. Schoretits láthatóan meglepődött, hogy nemcsak az értesítésben, hanem az ülés kezdeményezésében is megelőztük őket. Elmondta, hogy a Vizsgálóbizottság osztrák tagozata várhatóan szeretne beszélni az esemény résztvevőivel, tehát a két katonával és az elhunyt élettársával, meg kívánják tekinteni a helyszínt, a fellelhető tárgyi bizonyítékokat (fegyvert, az elhunyt ruháját stb.), valamint a holttestet és a boncolási jegyzőkönyvet. A magyar küldöttség megköszönte az előzetes tájékoztatást, amellyel megkönnyíti a magyar tagozat munkáját. Dr. Schoretits megköszönte az ebédet, és arra hivatkozva, hogy még aznap Bécsbe kell utaznia az ügyben a belügyminiszternek jelentést tenni, kb. 14.30 órakor a kőszegi határátkelőhelyen kilépett.

A Vizsgálóbizottság 25. soron kívüli ülésére a meghívást az osztrák tagozat elfogadta. A tárgyaláson az arról készült jegyzőkönyvben megnevezettek vettek részt. A tárgyalás programjában történt megegyezés után Németh ezredes ismertette a történeteket, majd válaszolt az osztrák tagozat tagjai által feltett kérdésekre. Ezt követően az elhunyt élettársát, majd a két katonát hallgatta meg a Vizsgálóbizottság. Ebéd után a fentiekkel a helyszínen rekonstruálták a történeteket, majd a tagozatok vezetői röviden válaszoltak a nagy számban jelenlevő magyar és külföldi újságírók kérdéseire. A jegyzőkönyv késő estére nyúló aláírása után pedig a két vezető az osztrák televíziónak adott rövid interjút.

Államtitkár Bajtárs!

Jelentem, a fegyveres balesettel és a területsértéssel kapcsolatos tárgyalásokon rendkívül meglepte az osztrák felet az, hogy magyar részről rendkívül gyors és megfelelően korrekt volt a tájékoztatás, és az összes, a kivizsgálást elősegítő kérésükre pozitív választ adtunk. Mivel a fegyveres balesetet a katonai ügyészség is vizsgálja, a magyar tagozat nem tudta teljesíteni az osztrákok azon kérését, hogy a fegyvert, ruhát, boncolási jegyzőkönyvet a rendelkezésükre bocsássuk, de a jegyzőkönyvben rögzítettek szerint ígéretet tett arra, hogy ha azt az osztrák fél a bűnügyi jogsegély egyezmény alapján hivatalosan kéri, nem lesz akadálya azok kiadásának.

A tárgyalások során az osztrák fél mindvégig rendkívül korrekt magatartást tanúsított. Jellemző, hogy dr. Schoretits az elhunyt élettársának meghallgatásakor úgy tette fel a kérdéseket, hogy a nő mondja ki, a határőrök nem kényszerítették vissza magyar területre.⁴³ Tanulság, hogy az osztrákok nagyra értékelik, ha a megtörtént eseményekről idejében kapnak tájékoztatást, és a kivizsgálás során korrekt módon járunk el.

Jelentem, a tárgyalásról készült jegyzőkönyvet mellékelten felterjesztem.

Melléklet: 1 db. jegyzőkönyv

Budapest, 1989. augusztus 25-n.

Székely János
vezérőrnagy

BM Határőrség országos parancsnoka

Készült: 2 példányban.

1. sz.pld.: Címzett

2. sz.pld.: NJ.Alo.44

Snsz.: 01696/496.

[MNL OL XIX-B-10. IV/2-18. A BM Határőrség Országos Parancsnokság pecsétjével és Székely János határőr parancsnok aláírásával ellátott géppel írt tisztázat. A dokumentum fejlécén az alábbi kézzel írt szöveg olvasható: „Miniszter elvtárs! A jelentést és a jegyzőkönyvet tájékoztatásul felterjesztem. Székely. 8.28. Horn Gyula külügyminiszter.”]

2. Jegyzőkönyv a Határeseeményeket Kivizsgáló Magyar–Osztrák Bizottság üléséről, 1989. augusztus 23.

JEGYZŐKÖNYV

A Határeseeményeket Kivizsgáló Magyar–Osztrák Bizottság 25. üléséről

A tagozatok vezetőinek együttes kívánságára a Vizsgáló Bizottság 1989. augusztus 23-án Kőszegen tartotta 25. ülését.⁴⁵

Az ülésen részt vettek:

A Vizsgálóbizottság Magyar Tagozata részéről:

Dr. GÖRÖG János	főosztályvezető a Külügyminisztériumban, a tagozat vezetője
Dr. BÁRDOS Pál	alezredes, a Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnokság Nemzetközi és Jogi Osztály vezetője, a bizottság tagja
VÁRADI Flórián	osztályvezető helyettes a Külügyminisztérium- ban, a bizottság szakértője
NÉMETH István	ezredes, a Belügyminisztérium szombathelyi Határőrkerület parancsnoka

A Vizsgálóbizottság Osztrák Tagozata részéről:

Dr. Helmut ZWETTLER	miniszteri tanácsos a Szövetségi Belügyminisz- tériumban, a Tagozat Vezetője
Dr. Siegfried SCHNÜRER	miniszteri tanácsos a Szövetségi Pénzügyminisz- tériumban, osztályvezető, a Bizottság tagja
Dr. Johann SCHORETITS	udvari tanácsos, a Burgenlandi Biztonsági Igaz- gatóság vezetője, a Bizottság tagja
Dr. Peter BLUMAUER	tanácsos, a Szövetségi Belügyminisztériumban, a Bizottság tagja

Dr. Ulrich HACK

követ, a Szövetségi Külügyminisztériumban,
szakértő

Elisabeth GROSSEBNER

tolmács

Az ülés tárgya annak az 1989. augusztus 21-én történt határeseménynek a megvizsgálása volt, amelynek során Kurt Werner Schulz, NDK állampolgár a B 80/3. és a B 80/4. határvonalak között halálos lövési sérüléstől meghalt.

Németh István ezredesnek, a szombathelyi határőrkerület parancsnokának tájékoztatása után a Vizsgálóbizottság elhatározta, hogy a határeseményben részes személyeket (Kurt Werner Schulz élettársát, Gundula Schafitel asszonyt és a két magyar határőrt) meghallgatja és ezt követően a résztvevőkkel helyszíni szemlét tart.

A vizsgálat eredményeként az alábbi tényállás állapítható meg:

Schafitel asszony 1989. augusztus 21-én 22.40 órakor élettársával, Kurt Werner Schulz-cal és közös fiúgyermekükkel, Johannes Schafitel-lel megkísérelte, hogy a B 80/3. és a B 80/4. határvonalak térségében Magyarországról Ausztriába jusson. A határkerítés közvetlen közelében a három menekült egy magyar határőr észrevette és megállásra szólította fel. Mivel azok a felszólításnak nem tettek eleget, a katona megkezdte üldözésüket, ennek során figyelmeztető lövéseket adott le és világító rakétát lőtt fel. Mialatt az asszony és a fia a közös államhatárt Ausztria irányába akadály nélkül átlépte, Kurt Werner Schulz-ot, még mielőtt a határkerítést átlépte volna, a magyar határőr feltartóztatta. Emiatt Schulz a katonát egy táskával úgy ütötte meg, hogy annak sérülést is okozott.⁴⁶ Az ezt követő dulakodás során végül mindketten osztrák területre kerültek.

A határőr elmondása szerint az NDK állampolgár a dulakodás során géppisztolyát megragadta és megkísérelte azt tőle elvenni. Amikor már mindketten a körülbelül 15 méteres mélységben osztrák területen voltak, a határőr elmondása szerint a figyelmeztető lövések idején már biztosított fegyverből akaratlan lövés következett be. A lövedék Schulz száján hatolt be és a tarkóján jött ki. A magyar fél által lefolytatott bűnügyi vizsgálat alapján és ezzel összefüggésben végrehajtott orvosi vizsgálat szerint megállapítható volt, hogy a lövés Schulz-ot közvetlen közletről (körülbelül 10 centiméterről) kellett, hogy érje.

Schafitel asszony, aki fiával együtt már körülbelül 20 méter mélységben osztrák területen volt, a közvetlen közletri lövést meghallotta és néhány méterrel ismét megközelítette a határt. Ebben az időpontban egy további magyar határőr érkezett oda és kézmozdulatokkal jelezte neki, hogy jöjjön vissza a határ irányába. Schafitel asszony a határőr felhívásának eleget tett, mert a lövéssel összefüggésben az élettársáért aggódott. Elmondása szerint őt és a gyermekét a határőrök nem kényszerítették, hogy Magyarországra visszatérjenek. Időközben az a határőr, akinek a géppisztolyából a halálos lövés történt, a sebesültet a határral párhuzamosan futó, annak közvetlen közelében lévő földútra, magyar területre húzta vissza. Ezt követően intézkedett orvosi segítség helyszínre hívására. Schafitel asszony rövid ideig a súlyosan sérült élettársa mellett maradt, majd a határőrök az ország mélységébe visszavitték. Németh ezredes elmondása szerint az odahívott orvos már csak az NDK állampolgár időközben bekövetkezett halálát tudta megállapítani.

A Vizsgálóbizottság egyetértésben megállapította, hogy a két magyar határőr határsértést követett el. A helyszínen biztosított vérnyomok, lábnyomok és a megtalált töltényhüvely alapján megállapítható, hogy a halálos lövés osztrák területen következett be. Nem befolyásolva a bizonyító anyagok alapján történő büntetőjogi megítélést, számos körülmény amellet szól, hogy a határőrök állításai elfogadhatók és ezek szerint a határsértés nem szándékosan történt, a lövés pedig a dulakodás során következett be. A magyar fél hangsúlyozta, hogy felfogása szerint ennek megítélése a polgári büntető

bíróságra tartozik, így az Ausztriával fennálló jogsegély egyezmény keretében, valamint a területi elv figyelembevételével, valamennyi bizonyítási anyagot kész az illetékes osztrák bíróság rendelkezésére bocsájtani.

A magyar tagozat vezetője kifejezte a magyar fél mélységes sajnálkozását a tragikus esemény miatt, és annak a reményének adott hangot, hogy csupán egyedi esetről van szó, a magyar delegáció ezzel összefüggésben utalt arra, hogy a magyar határőrizeti szerveknek utasításuk van, hogy fegyvert kizárólag jogos önvédelemből használhatnak.

Az osztrák tagozat arra a megállapításra jutott, hogy a magyar fél minden erőfeszítést megtett annak érdekében, hogy az esemény lehető legpontosabb rekonstrukciója végrehajtható legyen. Mindkét tagozat egyetértően leszögezte, hogy ez a különösen sajnálatos és egyedi eset a két ország jószomszédi kapcsolatait és a határőrizeti szervek között fennálló együttműködést nem szabad, hogy befolyásolja.⁴⁷

Ez a jegyzőkönyv 2 példányban, magyar és német nyelven készült. Mindkét nyelvű szöveg egyaránt hiteles.

Készült Kőszegen, 1989. augusztus 23. napján.

A Vizsgálóbizottság
Magyar Tagozatának
vezetője

A Vizsgálóbizottság
Osztrák Tagozatának
vezetője

[MNL OL XIX-B-10. 1989. IV/2–18. A dokumentum alján a bizottság pecsétje található, valamint Görög János KÜM főosztályvezető és Helmut Zwettler miniszteri tanácsos aláírása olvasható. Géppel írt tisztázatot.]

¹ Léka, 1999: 162.

² ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Külföldi állampolgárok által elkövetett bűnügyek tapasztalatai (1961–1972). Budapest, 1973. 43.; ÁBTL 4.1. A-1353/4. 33.

³ BStU MfS SdM 1435. HA XX/5. Anlage 4. 5.

⁴ *Magyar Közlöny Rendeletek Tára*, 1948: 319.

⁵ ÁBTL 4.2. Honvéd Határőrség főparancsnoksága 46.000/1949. sz. Eln. kat. A rendelet 1949. június 28-án lépett életbe.

⁶ Uo. 2. §. 11. pont.

⁷ A Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság közös államhatárán előforduló események kivizsgálásával kapcsolatos eljárásról és a *Határeseményeket Kivizsgáló Magyar–Osztrák Bizottság* létrehozásáról az 1965. évi 11. törvényerejű rendelet rendelkezett. A szerződést 1964. október 31-én írták alá, rendelkezéseit 1965. április 9-től alkalmazták.

⁸ ÁBTL 1.11.12. 1835/1968. Feljegyzés erőszakos gépkocsi áttörésről az osztrák határon 1968. május 6-án. Ezt az áttörést egyébként magyar állampolgárok követték el.

⁹ *Magyar Közlöny*, 1949: 2167–2168.

¹⁰ ÁBTL 4.2. 10-507/1953. ÁVH.

¹¹ Uo. ÁVH A fegyverhasználati jog magyarázata.

¹² 1963. évi 22. sz. tvr. a rendőrség fegyverhasználati jogáról. *Magyar Közlöny*, 1963: 511–512.

¹³ Katona, 2013: 165.

¹⁴ ÁBTL 1.11.12. 41-11-Cs-358/1968-2.

¹⁵ MNL OL XX-10-k 15027/1964.

¹⁶ ÁBTL 4.2. 20/1984. sz. BM utasítás 4. pont.

¹⁷ Uo. 9. pont.

¹⁸ Uo. 7. pont.

¹⁹ 1987. évi 25. tvr. a külföldre utazásról és az útleveletről.

²⁰ ÁBTL 4.2. 36/1988. Belügyminiszteri utasítás, 1988. november 28.

²¹ Sallai, 89: 2012.

- ²² MNL OL XIX-B-10 IV. 2-18.
- ²³ Uo. 1987. 0022/43/1987. Jelentés, 1987. október 5.
- ²⁴ Borbás, 1988. és Sz. J., 1988: 5.
- ²⁵ 1986 nyaráig a határőrségnél láthatóan nem ismerték fel a számítógépes személynyilvántartásban rejlő lehetőségeket. A BM Határőrség Országos Parancsnoksága csak 1988 februárjában tett lépéseket a számítástechnikai ismeretek elterjesztésére. MNL OL XIX-B-10. 00127/1988. 1988. február 11.; uo. 7/1986. 1986. július 8.
- ²⁶ MNL OL XIX-B-10. 1989. 076/4/1989. Feladatterv az EJR határsáv, nyomsáv felszámolására, új határőrizeti rendszer kidolgozására. Budapest, 1989. március 6.
- ²⁷ MNL GySML XXIV. 1601. BM Határőrség 11. kerület parancsnokának 022/1989. számú intézkedése a BM HŐRTÖF. 00165. számú géptávirati utasításának végrehajtására, 1989. május 11.
- ²⁸ ÁBTL 1.11.9 34-22/1989. Jelentés, 1989. augusztus 15.
- ²⁹ MNL OL XIX-B-10. BM HOP 1989. I/3. 1989. július 3-i napi jelentés.
- ³⁰ Uo. 0180/6/1989. BM Határőrség Politikai Főcsoportfőnökség 228. sz. Tájékoztató.
- ³¹ Uo. 1989. I/3. BM HOP 1989. július 3-i napi jelentése; uo. 1989. IV/2-18. M HOP Ikt.sz. 0410/1989. Jelentés.
- ³² MNL OL 295. f. 512. d. 155. folyószámon. Az éber munkásórt parancsnoka 1000 Ft értékű tárgyjutalomban részesítette.
- ³³ Mentzel, 1989: 13.
- ³⁴ XIX-B-1. 1989. I/3. 3. fsz. 1989. augusztus 21-i napi jelentés.
- ³⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 6. 9. 89. 174/13.
- ³⁶ MNL OL XIX-B-10. 60/4/1989. Tájékoztató a nyugati határszakaszon kialakult rendkívüli helyzetről.
- ³⁷ A piknik napján az NSZK bécsi nagykövetségén éjjel fél 1-ig 661 NDK-állampolgár adott le beutazási kérelmet. Lásd: Mayer, 1989: 13.
- ³⁸ MNL OL XIX-B-10. 1989. BM Határőrség Politikai Főcsoportfőnökség 228. Tájékoztató. 16.
- ³⁹ Uo. 402/1/1989. Az MHSZ budapesti Vezetőség Végrehajtó Tanács 1989. augusztus 29-i állásfoglalása.
- ⁴⁰ Szinovatz, 1989: 11.
- ⁴¹ Lutzmannsburg, azaz Locsmánd Burgenland egyik legrégebb települése.
- ⁴² Ausztria nem rendelkezett önálló határőrizeti szervezettel, az osztrák határ ellenőrzésének feladatát a vámügyi igazgatás látta el. Munkájuk során az osztrák csendőrséggel működtek együtt, ami a magyarországi határ esetében értelemszerűen a burgenlandi tartományi csendőrpáncsnokságot jelentette.
- ⁴³ Schafitel asszonyt és fiát másnap a magyar határőrök segítették át a határon. Az NSZK-beli Aachenben telepedtek le.
- ⁴⁴ BM HOP Nemzetközi és Jogügyi alosztály.
- ⁴⁵ A fegyveres baleset és a területértés kivizsgálása ügyében a Magyar Határőrség vezetői a Burgenlandi Biztonsági Igazgatóság vezetőjénél, dr. Johann Schoretits udvari tanácsosnál azonnal a Bizottság soron kívüli ülésének összehívását kezdeményezték.
- ⁴⁶ A határsértők augusztus 20-tól augusztus 30-ig 28 határórt bántalmaztak, illetve veszélyeztették testi épségüket, amikor járműveikkel a határállomáson szolgálatot teljesítő embereknek hajtottak. Lásd Sz. J., 1989: 2–3.
- ⁴⁷ A vizsgálatot követően a tagozatok vezetői közös sajtókonferenciát tartottak, és az osztrák televízióknak adtak interjút. Az osztrák újságok olvasóközönségüknek az egyre agresszívbabban viselkedő menekültek magyar határőrök ellen elkövetett erőszakos cselekedeteitől, így a könnygáz sprayvel való lefújásokról és a puskatussal történő támadásokról is beszámoltak. Lásd Mayer–Sitar, 1989: 17.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.7.1.1.	Napi Operatív Információs jelentések (NOIJ)
1.11.9.	BM III/1. Vizsgálati Osztály anyagai
4.1.	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok
A-1353/4.	Jelentés. A BM III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szervei által 1961–1971 között terhelteként

felelősségre vont külföldi állampolgárok
bűnügyeinek tapasztalatai. Budapest, 1972.
november 5.

4.2. Parancsgyűjtemény

Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatsicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU)

BStU MfS SdM (ÁBM Miniszter Titkársága)

BStU MfS ZAIG (ÁBM Központi Kiértékelő és Információs Csoport)

BStU MfS HA IX. Untersuchungsorgan (ÁBM IX. Főoszt. Vizsgálati szerv)

BStU HA XX/5. (ÁBM XX/5. Osztály Szervezett embercsempészet megghiúsítása)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnokság iratai

XX-10-k Legfőbb Ügyészség Politikai (Államelleni) Osztály iratai

295. f. Munkásőrség iratai

MNL Győr-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GySML)

XXIV. 1601. Soproni Határőr Igazgatóság iratai

Nyomtatásban megjelent forrás

Magyar Közlöny Rendeletek Tára, 1948
Magyar Közlöny Rendeletek Tára, 34. sz.

Magyar Közlöny, 1949
Magyar Közlöny, 268. sz.

Magyar Közlöny, 1963
Magyar Közlöny, 69. sz.

Hivatkozott irodalom

Katona, 2011
Katona Klára: A Határőrség a rendszerváltás időszakában (1987–1990).
Levéltári Közlemények, 1. sz. 77–99.

Katona, 2013
Katona Klára: A konszolidálódó határőrség. Határőrizetünk 1957 és 1963 között. In *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”.*

Magyarország a hatvanas években. Szerkesztette: Ólmosi Zoltán, Szabó Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár – L’Harmattan Kiadó. 143–166.

Léka, 1993

Léka Gyula: A műszaki zár- és erőrendszer (vasfüggöny) felszámolása, 1948–1989. *Hadtudomány*, 3–4. sz. 161–166.

Sallai, 2012

Sallai János: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története. (Abdruck einer versunkenen Epoche. Geschichte des Eisernen Vorhangs. An Impression of a Bygone Era. The History of the Iron Curtain.)* Budapest, Hanns Seidel Alapítvány.

Sajtó

Borbás, 1988

Borbás Katalin: Elérkezett az idő a műszaki zár felszámolására. Pozsgay Imre látogatása a határőrségnél. *Népszabadság*, október 27., 1. és 4.

Mayer, 1989

Mayer, Kurt: Nach Massenflucht fuhr Sonderzug in die BRD. Grenzsoldaten sahen bloss einige Pässe an. Bis Montag 1000 DDR-Flüchtlinge. *Der Kurier*, augusztus 21., 13.

Mayer–Sitar, 1989

Mayer, K. M. – Sitar, P.: Schuss aus Handgemenge: DDR-Bürger starb. *Der Kurier*, augusztus 23., 17.

Mentzel, 1989

Mentzel, G.: Auch bei ungarischen Grenzen wächst Angst. Ärztliche Hilfe für Soldaten – in 4 Tagen kamen mehr als tausend DDR-Bürger durch. *Der Kurier*, augusztus 28., 13.

Szinovatz, 1989

Szinovatz: Meine Sicht. *Die Burgenländische Freiheit*, augusztus 30., 11.

Sz. J., 1988

Sz. J.: A Határőrség nemzeti feladatot teljesít. *Határőr*, november 4., 5.

Sz. J., 1989

Sz. J.: Halálos baleset a határon. *Határőr*, szeptember 1., 2–3.